

T.C.
ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

EYÜP SABRİ PAŞA'NIN TARİH-İ VEHHABİYAN ESERİ IŞIĞINDA OSMANLI MÜTEFEKKİRLERİNİN VEHHABİLİK TELAKKİSİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ÖMER ASLAN

ANKARA-2019

ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

EYÜP SABRİ PAŞA'NIN TARİH-İ VEHHABİYAN ESERİ IŞIĞINDA OSMANLI MÜTEFEKKİRLERİNİN VEHHABİLİK TELAKKİSİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ÖMER ASLAN

TEZ DANIŞMANI:
DR. MEHMET AKİF FİDAN

ANKARA-2019

İNTİHAL SAYFASI

Bu tez içerisindeki bütün bilgilerin akademik kurallar ve etik davranış çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu beyan ederim. Ayrıca bu kurallar ve davranışların gerektirdiği gibi bu çalışmada orijinal olmayan her tür kaynak ve sonuçlara tam olarak atıf ve referans yaptığımı da beyan ederim; aksi takdirde tüm yasal sorumluluğu kabul ediyorum.

Adı Soyadı: Ömer ASLAN

İmza:

TEŞEKKÜR

Bu çalışmanın, bu aşamaya gelmesinde büyük bir gayret ve emek ortaya koyarak, değerli bilgilerini benimle paylaşan, yardımlarını asla unutamayacağım çok kıymetli hocam Dr. Mehmet Akif Fidan'a teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Ayrıca tezimin yazım sürecinde uzun bir süre görüşemediğim çok kıymetli anneme, babama ve kardeşlerime gösterdikleri sabır ve metanetten dolayı ayrı ayrı şükranlarımı sunuyorum.

Tezimin tashihi konusunda yardımcı olan kıymetli dostum Yakup Karahan'a, Osmanlıca belge ve metinlerin çözülmesi konusunda çok büyük emekleri olan kıymetli ağabeyim Mustafa Özbek'e, kaynaklara ulaşmam hususunda yardım eden dostlarım M. Enes Simit'e, Mahmut Serdar İset'e ve Afzalur Rahman'a ayrı ayrı teşekkürlerimi sunmayı bir vazife olarak görüyorum.

İçindekiler

İNTİHAL SAYFASI iii
TEŞEKKÜR iv
ÖZET viii
ABSTRACT ix
GİRİŞ 1
1.EYÜP SABRİ PAŞA VE ESERLERİ 5
1.1.Yenileşme Çağında Dünyaya Gelen Bir Osmanlı Mütefekkiri: Eyüp Sabri Paşa 5
1.2. Eyüp Sabri Paşa'nın Devlet Görevleri 10
1.3. Eyüp Sabri Paşa İle Alakalı Çalışmalar 13
1.4. Eyüp Sabri Paşa'nın Eserleri 18
1.4.1. Mahmudü's Siyer 18
1.4.2. Aziz'ül-Asar Şerh-i Kaside-i Banet Suad 19
1.4.3. Tekmilet'ül Menasik 20
1.4.4. Tarih-i Vehhabiyan 22
1.4.5. Riyazü'l-Mukınin 24
1.4.6. Mir'atü-l-Harameyn 25
1.4.7. Çeviri Eserleri 27
1.5. Hayatı ve Eserleri Işığında Eyüp Sabri Paşa'nın Kişiliği 29
2.GÜNÜMÜZ ÇALIŞMALARI ÇERÇEVESİNDE VEHHABİLİK HAREKETİ 33
2.1. Tarihsel Süreç İçerisinde Vehhabilik Hareketinin Ortaya Çıkışı ve Fikrî Yaklaşımı 33
2.1.1.Hanbelî Mezhebinin Kurucusu: Ahmed b. Hanbel 37
2.1.2. Selefi Anlayışın Temel Taşı; İbn Teymiyye 39
2.1.3. Vehhabi Hareketinin İdeologu Muhammed Bin Abdülvehhab 43
2.1.4. Muhammed b. Abdülvehhab'ın Vaaz Ettiği İslam 49
2.2. Deri'ye Kasabasından Suud Krallığına Siyasal Bir Hareket Olarak "Vehhabilik" 55
2.2.1. Kabileler İle Mücadele Dönemi (1773-1802) 55
2.2.2.Vehhabiler'in Osmanlı Devleti İle Mücadelesi (1802) 57
2.2.3. Vehhabi İsyanının Bastırılması (1811-1817) 62
2.2.4. İsyanın Bastırılmasından Suud-i Arabistan Devletine Kadar Vehhabilik Hareketi (1817-1932) 67
3. EYÜP SABRİ PAŞA VE VEHHABİLİK 73
3.1. Tarih-i Vehhabiyan Eserinde Vehhabilik Meselesi 73
3.1.1.Eyüp Sabri Paşa'nın Yaklaşımı Üzerinden Karamita Mezhebi ve Vehhabilik 74

3.1.2. Tarih-i Vehhabiyan'da Bedevi Kültürü Vurgusu 82
3.1.3. Tarih-i Vehhabiyan'da Vehhabi Hareketinin Ortaya Çıkışı 84
3.1.4. Tarih-i Vehhabiyan'da Vehhabilerin Taif Şehrini Ele Geçirmesi 89
3.1.5. Tarih-i Vehhabiyan'da Vehhabilerin Mekke Şehrini Ele Geçirmesi 91
3.1.6. Tarih-i Vehhabiyan'da Vehhabilerin Medine Şehrini Ele Geçirmesi 93
3.1.7. Mısır Ordusu'nun Medine'yi Vehhabilerden Geri Alması 100
3.1.8. Mekke ve Taif Şehirlerinin Geri Alınması 103
3.1.9. Vehhabi Meselesinin Son Bulması 106
3.1.10. Tarih-i Vehhabiyan'da Karamitilerden Haricilere Vehhabiliğin Tanımlanması 107
3.2. Mir'atü-l-Harameyn'de Vehhabilik 110
4. OSMANLI MÜTEFEKKİRLERİNİN VEHHABİLİK TELAKKİSİ 120
4. 1. Tarih-i Cevdet'te Vehhabilik 120
4. 2. Filibeli Ahmed Hilmi'nin Tarih-i İslam'ında Vehhabi Meselesi 132
4.3. Necd Kıtasının Ahval-i Umumiyyesi Eserinde Vehhabi Meselesi 138
4. 4. Sebilürreşad Dergisinde Vehhabi Meselesi 141
4.4.1. Haydarizade İbrahim Efendi'nin Vehhabilik Makaleleri 141
4.4.2. Sebilürreşad Dergisinde Vehhabilik Meselesinin Diğer Yansımaları 147
4.5. Türk Dünyası Dergisinde Zakir Kadiri'nin Vehhabilik Yaklaşımı 149
4.6. Câbî Tarihinde Vehhabi Hareketi 152
4.7. Osmanlı Resmi İdeolojisi Çerçevesinde Vehhabi Meselesi 155
4.7.1. Osmanlı Vak'a-nüvis'lerinin Eserlerinde Vehhabi Meselesi 158
KAYNAKÇA 173
EKLER 188
EK.1: Eyüp Sabri Paşa 188
EK.2: Tercüman-ı Hakikat Gazetesi Tarih-i Vehhabiyan Takdim Yazısı 189
EK.3: Tarih-i Vehhabiyan Mukaddimesinin 1. Sayfası. 190
EK.4: Mir'atü Cezireti'l-Arab Eserinde Vehhabi Eşkiyası Tarifindedir Başlığı. 191
EK.5: Mir'atü Cezireti'l-Arab Eserinde Vehhabilik Bölümünde Yer Alan Hasaneyn Cami-i Şerifi İsimli Fotoğraf. 192
EK.6: Tarih-i Cevdet'te Mezheb-i Vehhabinin Keyfiyyet-i Zuhuru ve İntişarı Başlığı. 193
EK. 7: Filibeli Ahmed Hilmi'nin Tarih-i İslam Eserinde Vehhabiler ve Bazı Teşebbüsat Başlığı. 194
EK.8: Abdurrahman Şeref Efendi'nin Tarih-i Asr-ı Hazır Eserinde Vehhabi Meselesi Başlığı. 195
EK.9: Zakir Kadiri'nin Vehhabiler Makalesinin Başlangıç Sayfası. 196
Ek.10: Haydarizade İbrahim Efendi'nin Vehhabilik Makalesi Başlangıç Sayfası. 197

EK.11: Mekke’de Bulunan 3 Hint’li Vehhabi’nin Ülkelerine Geri Gönderilmesi İle İlgili Belge. ..198

EK.12: Bağdad Valisi Ali Paşa'dan Vehhabi Suud'un oğlu Abdülaziz üzerine gönderdiği Osman'ın Deriye'ye kadar giderek Abdülaziz'i öldürdüğüne ve kardeşini ağır surette yaralayıp kendi de şehid edildiğine dair tahrirat. 199

ÖZET

Eyüp Sabri Paşa, Osmanlı Devleti'nin Tanzimat Döneminde yaşamış bir Osmanlı mütefekkiridir. Aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin Bahriye teşkilatında çeşitli devlet görevleri yapmış bir devlet adamıdır. Eyüp Sabri Paşa'yı devlet adamı kimliği yanında kaleme aldığı eserler ve hayatı açısından değerlendirdiğimiz zaman, karşımıza çok yönlü bir Osmanlı mütefekkiri çıkmaktadır. Tarih, siyaset, din, toplum gibi konuları ihtiva eden birçok eser kaleme almıştır. Eyüp Sabri Paşa'nın kaleme aldığı bu çalışmalar içerisinde dikkat çekici olan eserlerinden birisi Hicaz'da görev yaptığı günlerde, bölge halkından dinlediği meseleler üzerinden ve kendisinden önce yazılmış kaynaklardan yola çıkarak yazdığı *Tarih-i Vehhabiyan* isimli eseridir.

Tarih-i Vehhabiyan, Necd bölgesinde dini aslına döndürme, ihya etme ve dine sokulmuş olan bidatlerle mücadele söylemi ile yola çıkan Muhammed b. Abdülvehhab tarafından sistemleştirilen, daha sonrada kısa bir süre içinde siyasallaşan Vehhabilik hareketinin, ilk dönem Hicaz bölgesinde gerçekleştirdiği siyasal aksiyonları ele almaktadır.

Tarih-i Vehhabiyan eseri münferit olarak Vehhabilik konusunu ele almasından dolayı Osmanlı Devleti'nin ve mütefekkirlerinin Vehhabilik konusunda bakış açılarının anlaşılması adına önem arz etmektedir. Ayrıca Eyüp Sabri Paşa'nın *Tarih-i Vehhabiyan*'ı kaleme aldığı dönemin öncesinde ve sonrasında da dönemin bazı Osmanlı mütefekkirleri de Vehhabilik konusunu ele almışlardır. Bunlar arasında Ahmet Cevdet Paşa, Ömer Câbî Efendi, Haydarizâde İbrahim Efendi, Hüseyin Hüsni, Ömer Rıza gibi isimleri saymak mümkündür. Bunun yanı sıra Osmanlı Devleti'nin resmi bakış açısını da anlamamız için dönemin vak'a-nüvis'lerinin eserlerinde ve resmî yazışmalarda da Vehhabilik meselesine dair zengin bilgiler bulunmaktadır.

Bu çalışmada öncelikle Eyüp Sabri Paşa'nın hayatı ve kişiliği ele alınmış olup, *Tarih-i Vehhabiyan* eseri Eyüp Sabri Paşa'nın kişiliği üzerinden değerlendirilmiştir. Bunun yanı sıra hem güncel çalışmalardan yararlanılarak hem de dönemin Osmanlı mütefekkirlerinin kaleme aldığı çalışmalar ve Osmanlı Devleti'ne ait resmî yazışmalar üzerinden karşılaştırmalar yapılmak sureti ile *Tarih-i Vehhabiyan* eseri incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler; Eyüp Sabri Paşa, Tarih-i Vehhabiyan, Vehhabilik, Osmanlı Devleti, Osmanlı Mütefekkirleri.

ABSTRACT

Eyüp Sabri Pasha is an Ottoman thinker who has lived in the Ottoman Empire during the Tansimat (Reform) Era. He was also a statesman who had served in various state duties within the Navy governance of the Ottoman Empire. Besides his statesman identity, when we evaluate Eyüp Sabri Pasha in regards to his life and literary works, we are faced with a versatile Ottoman thinker. He has many literary works that includes topics such as history, politics, religion, and society. One of Eyüp Sabri Pasha's outstanding works is called the Tarih-i Vehhabiyan (History of Wahhabi) which he wrote during the period he served in Hejaz. It is based on events told by the locals and literary works before his time that he used as reference.

Tarih-i Vehhabiyan, covers political actions realized in the first age Hejaz region where Muhammed b. Abdülvehhab who wanted to convert religion to its origin, rejuvenate and struggle against bidats (concepts or things inserted later into religion) in the Nejd region, systemized the Wahhabism movement.

Since Tarih-i Vehhabiyan tackles the Wahhabisim issue separately, it is important for understanding the viewpoint of the Ottoman Empire and its thinkers regarding Wahhabism. Some Ottoman thinkers who lived before and after the time of Eyüp Sabri Paşa's Tarih-i Vehhabiyan have also tackled the Wahhabism issue. It is possible to name some of them as Ahmet Cevdet Pasha, Ömer Câbî Efendi, Haydarizâde İbrahim Efendi, Hüseyin Hüsni, Ömer Rıza. Also to further understand the official viewpoint of the Ottoman Empire, substantial information regarding the Wahhabis can be found in historiographer works and official documents of that period.

In this study, first Eyüp Sabri Pasha's life has been examined and his work Tarih-i Vehhabiyan was evaluated through his personality. In addition, Tarih-i Vehhabiyan was examined by comparing current works, works of Ottoman thinkers of that particular period and official Ottoman documentation.

Key Words; Eyüp Sabri Pasha, History of Wahhabi, Wahhabism, Ottoman Empire, Ottoman Thinker.

GİRİŞ

İslam'ın on dört asırlık serüveninden sonra I. ve II. Dünya Savaşlarında yaşanan kırılmalar neticesinde dünya modern düşüncelerin etkisi altında yeni şeklini almış ve bu durum kendi içerisinde bir takım yeni sorunlar ve meseleler ortaya çıkarmıştır. Bununla birlikte ortaya çıkan meselelerin birçoğu, tarihsel süreç içerisinde birbiriyle bağlı olan konular üzerinden günümüze kadar gelmiştir. Günümüz meseleleri içerisinde özellikle 1989'da yaşanan Afganistan-SSCB Savaşı, ardından yaşanan ABD'nin Irak ve Afganistan'ı işgali ve son olarak da Arap Baharı süreci, dünyada ve coğrafyamızda İslam anlayışı ve Müslümanların tavrı ile alakalı yeni meseleler ortaya çıkarmıştır. Bu meselelerin başında da 11 Eylül Saldırıları ile gündeme gelen, İslam'ın Selefi/Vehhabi yorumunu benimseyen savaşçıların ve yapıların tutumları gelmektedir.[1]

Selefi savaşçıların küresel manada yaptıkları eylemler dünyanın dikkatini bu konu üzerine çekti. Özellikle de Suriye iç savaşında ortaya çıkan ve kendilerine "Irak Şam İslam Devleti" ismini veren örgütün eylemleri, bu dikkatin şoka dönüşmesine sebep oldu. Ele geçirdikleri bölgelerde gerçekleştirdikleri vahşi katliamlar, bunların görüntülerinin çekilip medyaya servis edilmesi, hem ülkemizde hem de yurt dışında gerçekleştirdikleri saldırılar ile bu örgüt bir anda dikkatleri üzerine çekmeyi başardı.[2] Örgütün katı bir Selefi anlayışı benimsemesi ve birtakım aksiyonları ile de bu anlayışı pratiğe dökmeleri, meselenin Selefilik/Vehhabilik konusu üzerinden ele alınmasını gerektirmiştir.[3] Ele geçirdikleri şehirlerde mezarları havaya uçurmaları bu pratik tavrın en net örneklerinden birisidir.[4]

Yukarıda bahsettiğimiz bu tavrın tam manası ile anlaşılabilmesi ve günümüz dünyasında net bir şekilde yorumlanabilmesi için konunun tarihsel köklerini ele almak zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Irak Şam İslam Devleti örgütünün gösteri şeklinde pratiğe döktüğü inanç merkezli eylemlerin tarihsel kökenlerini incelediğimiz zaman, karşımıza İslam'ın Selefi yorumu ve bu yorumun önemli isimlerinden Muhammed b. Abdülvvehhab'ın ortaya koyduğu Vehhabilik anlayışı çıkmaktadır.

---

[1] Bernard Lewis, *İslam'ın Krizi*, Çev. Abdullah Yılmaz, Literatür Yayınları, İstanbul 2003, s.119-140.
[2] Bünyamin Ayhan-Muhammet Emin Çifçi, "IŞID, Propaganda ve İslamofobi", *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi*, C.1, S.1, Haziran 2018, s.22-23.
[3] Şemsettin Erdoğan-Ergün Deligöz, "Irak Şam İslam Devleti (IŞİD): Gücü ve Geleceği", *Savunma Bilimleri Dergisi*, C.14, S.1, Mayıs 2015, s.13-14.
[4] Konu ile alakalı bkz. https://www.cnnturk.com/video/dunya/isid-suriyede-veysel-karani-turbesini-havaya-ucurdu (Erişim Tarihi: 24.06.2019)

Irak Şam İslam Devleti ve türevi Selefi/Vehhabi örgütlerin günümüzde gösterdiği tavrın bir benzerini Osmanlı Devleti içerisinde gösteren Vehhabilik öğretisi, gerek ülkemizde gerekse yurt dışında birçok yabancı araştırmacının uzun yıllardır ilgisini çekmiş bir konudur. Bugüne kadar Vehhabilik/Selefilik konusunu gerek dinî gerek siyasi gerekse tarihsel süreci açısından inceleyen birçok çalışma ortaya konmuştur.

Bizim burada yaptığımız çalışmanın esas gayesi ise, Vehhabilik meselesinin inanç yönünü ele almaktan ziyade, Osmanlı mütefekkirlerine ve devletine yaptığı etkiler üzerinden konuyu incelemektir. Osmanlıların konuya bakış açısı ile alakalı ülkemizde yapılmış çok kıymetli çalışmalar mevcuttur. Bu çalışmaların bazısı münferit olarak Osmanlıların Vehhabi konusuna bakış açısını ele alırken, bazısı genel Vehhabi tarihi içerisinde bir başlık altında konuyu irdelemiştir. Fakat bu çalışmaların içeriğinde konu ekseriyetle Ahmed Cevdet Paşa'nın bakış açısı üzerinden ele alınmış veya irdelerken Haricilik meselesi üzerinden değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Bu çalışmanın içeriğinde ise yukarıda bahsi geçen çalışmalardan farklı olan husus, Eyüp Sabri Paşa'nın *Tarih-i Vehhabiyan* eseri üzerinden Osmanlıların Vehhabi meselesine bakış açısının değerlendirilmesidir. Ayrıca bu çalışmada konu Haricilik meselesinin yanı sıra Karamita meselesi üzerinden de değerlendirilecektir. Bu değerlendirme yapılırken de Osmanlı resmî ideolojisi ve söylemi üzerinden konu incelenecektir. Burada meselenin anlaşılması için konuya girilmeden önce ideoloji ve söylem kavramlarının izah edilmesi gerekmektedir.

"İdeoloji," kavram olarak Fransız İhtilali'nden sonra kullanılmaya başlanmıştır. İdeoloji kavramı birçok tanıma sahiptir.[5] İdeoloji kavramını genel olarak tanımlayacak olursak; "İdeoloji, kişinin, bir grubun ya da bir toplumun dünyayı algılama, anlamlandırma ve yorumlama biçimine ilişkin düşünceler, inançlar, değerler, tutumlar ve kategoriler sistemidir."[6] "Söylem" kavramı ise ideoloji, bilgi, diyalog, anlatım, beyan tarzı, müzakere, güç ve gücün mübadelesiyle eyleme dönüşen dil pratiklerine ilişkin süreç/lerdir. Söylem sosyal, siyasal, kültürel, ekonomik alanlar gibi, sosyal hayatın tüm yönleri ile ilişkilidir.[7]

[5] Bülent Öztürk, "Siyasal İletişimde İdeolojik Söylem: 7 Haziran 2015 Genel Seçimi Üzerine Bir İnceleme", *Eğitim ve Toplum Araştırmaları Dergisi,* C.2, S.1, 2015, s.74.
[6] Ozan Otan, "Dil Ve İdeolojinin Söyleme Yansıması: Eleştirel Bir Söylem Çözümlemesi",*Uluslararası Hakemli İletişim ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi,* C. 2, S.3, 2014, s.214.
[7] Hilal Çelik-Halil Ekşi, "Söylem Analizi", *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi,* C.27, S.27, 2008, s.100.

Demini alan düşüncenin bir müddet sonra söylem halini alması söz konusu olur. Bu manada söylem bir dünya tasavvuru oluşturur. Haliyle söylemi taşıyanlar, bir müddet sonra dünyadaki ideolojileri değiştirip kendilerine alan açabilirler veya kendilerine siyasal meşruiyet zemini sağlayabilirler.[8]

Bu çalışmada esas olarak bu iki kavram üzerinden Osmanlıların Vehhabi meselesini algılaması hususu değerlendirilmiştir. Bu değerlendirme yapılırken de Osmanlıların konuya hangi kavramlar üzerinden yaklaştıkları ve bu kavramlar üzerinden ortaya koydukları söylem incelenmiştir. Bunun neticesinde ise Osmanlı mütefekkirlerinin ideolojisi ve resmî ideoloji ile olan ilişkileri karşılaştırılarak bir sonuç çıkarılmaya çalışılmıştır.

Osmanlıların Vehhabi meselesine bakış açısını ve söylemini Eyüp Sabri Paşa üzerinden değerlendirmemizin sebebi ise *Sırat-ı Müstakim* dergisinde Nazmi Efendi'nin, Ebu'l Ziya Tevfik Efendi'ye *Açık Mektup* başlığı altında yazdığı şu satırlar üzerinden izah edilebilir;

> *"…'Şu Vehhabi mezhebi ve onun sebeb-i zuhuru ve el'yevm bulunduğu hal ve mevki hakkında bana ve benim gibi okumak isteyenlere Türkçemizde hangi kitaba müracaat etmek lazım geleceğini lütfen tayin ve işaret buyursunlar.' diye bir sual irad buyurmuşsunuz… 1296 senesinde Kırkambar Matbaasında tab' olunan Eyüb Sabri Paşa merhumun iki yüz seksen sekiz sahifeden ibaret Türkçe (Tarih-i Vehhabiyan) nam kitabına ve yine Paşa-yı merhumun Mir'atü-l-Harameyn ile Mir'atü Cezireti'l-Arab nam asar-ı nefiselerine ve Tarih-i Cevdet'e müracaat buyurmalarını tavsiye ederim."*[9]

Bu satırlar, Vehhabilik konusunda dönemin ruhunun anlaşılması açısından Eyüp Sabri Paşa'nın rolünü ortaya koyan önemli bir örnektir. Bundan dolayı bu çalışma Eyüp Sabri Paşa ve onun eseri *Tarih-i Vehhabiyan* merkeze alınarak ortaya çıkarılmıştır.

Çalışmanın içerik sıralaması ise şu şekilde meydana getirilmiştir; ilk bölümde Eyüp Sabri Paşa'nın hayatı ele alınmış, ardından kendisi hakkında yapılan çalışmalar ve kaleme aldığı eserlerin orijinal baskıları incelenmiştir. İncelenen bu konular üzerinden de Eyüp Sabri Paşa'nın kişiliği ve zihin dünyası değerlendirilmiştir. İkinci bölümde ise günümüzde

[8] Yasin Şahin, "Michel Foucault'da Söylem Analizi", *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi,* C. 3, S.6, 2017, s.122.
[9] Nazmi, "Açık Mektub", *Sırat-ı Müstakim*, C. 78, S.3, h. 21 Safer 1328, s.410.

yapılan çalışmalar ışığında Vehhabi meselesi ele alınmıştır. Bu bölümde Vehhabiliğin tarihsel ve inanç kökleri, kurucusu ve Suudi Arabistan'ın kuruluşuna kadar olan siyasal ve sosyal süreci incelenmiştir. Üçüncü bölümde ilk önce Eyüp Sabri Paşa'nın *Tarih-i Vehhabiyan* eseri ele alınmış, ardından da *Mir'atü-l-Harameyn* eserinin 3. cildi olan *Mir'atü Cezireti'l-Arab* eserinde yer verdiği Vehhabi meselesi, *Tarih-i Vehhabiyan* ile kıyaslama yapılarak değerlendirilmiştir. Bu iki eser de incelenirken ikinci bölümde izah edilen Vehhabilik konusu ile karşılaştırılmak sureti ile değerlendirilmiştir. Dördüncü bölümde ise başta Ahmed Cevdet Paşa olmak üzere Osmanlı Devleti içerisinde Vehhabilik konusunu ele alan ve eserlerinde bu konuya yer açan mütefekkirlerin, müverrihlerin ortaya koyduğu yorumlar incelenmiştir. İncelenen bu müelliflerin eserleri, ekseriyetle Eyüp Sabri Paşa'nın Vehhabilik yorumu ile kıyaslanmak sureti ile incelemeye tabi tutulmuştur. Müelliflerin kendilerine özgü yaklaşımları ile birbirleriyle benzerlik gösteren yaklaşımları da ayrıca değerlendirilmeye çalışılmıştır. Böylelikle çalışmamız nihayete erdirilmiştir.

Bu çalışmanın kaynakları, öncelikle dönemin orijinal baskı eserlerinin taranarak, ardından Osmanlı Arşivleri ve süreli yayın taraması yapılarak birincil kaynaklardan sağlanmıştır. Birincil kaynakların yanı sıra günümüze ait birçok araştırma-inceleme eseri ve süreli yayın da incelenmek sureti ile kaynak kullanımı yapılmıştır.

1.EYÜP SABRİ PAŞA VE ESERLERİ

1.1.Yenileşme Çağında Dünyaya Gelen Bir Osmanlı Mütefekkiri: Eyüp Sabri Paşa

Eyüp Sabri Paşa Osmanlı Devleti'nin son döneminde yaşamış olan bir devlet adamı ve mütefekkirdir. Eyüp Sabri Paşa'yı, kaleme aldığı eserleri ve özellikle de Vehhabi meselesini ele alış tarzını anlayabilmek için, hayatını ve doğduğu dönemin Osmanlı Devleti'ni anlamak elzemdir. Bu konuda Edward Hallett Carr, *Tarih Nedir* isimli eserinde;

> *"Tarihten önce tarihçiyi inceleyiniz. Şimdi buna şunu ekliyorum: Tarihçiyi incelemeden önce de, onun tarihî ve toplumsal çevresini inceleyiniz. Tarihçi, bir birey olarak aynı zamanda hem tarihin hem de toplumun bir ürünüdür."*[10] der.

Görüldüğü üzere tarihî bir kişiliği ve eserlerini anlamak için içinde bulunduğu zaman ve dönemin tam manasıyla ortaya konulması son derece önemli görülmektedir. Eyüp Sabri Paşa'nın da nevi şahsına münhasır kişiliğini ve ortaya koyduğu eserleri anlamanın öncelikli yollarından birisi yaşadığı çağda Osmanlı Devleti'nin mevcut durumunu ele almak olacaktır.

Osmanlı Devleti 15. ve 16. yy.'lar arası dönemde coğrafi olarak güçlü bir konuma, sağlam temellere dayanan bir ekonomiye, düzenli bir orduya sahipti. Bu dönem, devletin en geniş sınırlara ulaştığı aralık olarak karşımıza çıkmaktadır. Genel olarak bu dönemi tarihçiler "Klasik Çağ" olarak adlandırmışlardır.[11] Lakin bu durum ilerleyen dönemlerde, devletin ana mekanizmalarını oluşturan araçların bozulması ile tersine dönecekti. Özellikle devletin askerî gücünü oluşturan ve devletin kendi zatından sayılan Yeniçeri Ocağının disiplinini kaybetmesi, bürokraside adam kayırma ve liyakatsizliğin ortaya çıkması; merkezî otoritenin gücünü kaybederek taşra yöneticilerinin egemenliğinin giderek kuvvetlenmesi, bunun ardından Avrupa devletlerinin askerî ve mali baskılarının artması ile neticeleniyordu.[12] Bunun yanı sıra Tımar sistemi gibi devlet ekonomisinin temelini oluşturan bir kurum da ciddi manada yıpranmış ve dönemin ihtiyaçlarına cevap

[10] Edward Hallett Carr, *Tarih Nedir*, Çev. Pelin Sıral, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s.97.
[11] Kemal Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2017, s.16.
[12] William Clevland, *Modern Orta Doğu Tarihi*, Çev. Mehmet Harmancı, Agora Kitaplığı, İstanbul 2008, s. 67-68 ve Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006, s.77.

veremeyecek duruma gelmişti. Osmanlılar her ne kadar Tımar arazileri ile alakalı tedbirler almaya çalışsa da durum devletin aleyhine gelişmeye devam etmiştir.[13]

Osmanlı Devleti bu sürecin içerisindeyken Avrupa'da Rönesans ve Reform çağı devam etmekteydi. Bu dönem Avrupa devletlerinin silah ve teknoloji gücünün artmasıyla, askerî disiplinin daha modern bir hale dönüşmesi ile devam etmekteydi.[14] Avrupa'nın kendi içerisinde yeni bir sistem kurması Osmanlı Devleti karşısındaki durumunu tersine çevirdi. Bu yeni durum Osmanlı Devleti'nin yaptığı savaşlardan hezimetle çıkması sonucunu doğurdu. Özellikle Karlofça Anlaşması ile toprak kaybedilmesi, bu sürecin Osmanlı Devleti açısından en dramatik olaylarından birisi haline geldi.[15]

Cephelerde yaşanan yenilgiler ve Avrupa'da yaşanan gelişmeler Osmanlı devlet adamlarına, "devleti nasıl tekrar ayağa kaldırırız?" sorusunu sordurmaya başladı. Koçi Bey, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa ve İbrahim Müteferrika gibi isimlerle başlayan, III. Selim ile devam edip cumhuriyetin kuruluşuna kadar devam eden bu süreç "Osmanlı Yenileşmesi" olarak karşımıza çıkmaktadır.[16]

Bu dönemin ilk sularında üzerine düşünülen asıl konular devletin içinde bulunduğu sorunlardan kurtarılması ve eski güçlü günlerine geri döndürülmesi meseleleriydi. Her ne kadar bu anlayış ilerleyen dönemde değişecek olsa da Osmanlılar açısından devletin eski gücüne kavuşturulması için askerî reformlar yapılması zaruret olarak görüldü. Ortaya çıkan yenileşme anlayışının askerî ıslahatlar ile başlaması, sürecin doğal bir sonucu olarak görülmektedir. Klasik çağında "gaza ve tımar" sistemi üzerine inşa edilmiş bir devletin, kendini toplayabilmesi için ortaya koyacağı ilk hamlenin askerî reformlar olması tabiidir. Çünkü ordu cephelerde ağır yenilgiler almakta, bu durum hem ekonomiyi hem de hâkimiyet psikolojisini sarsmaktaydı. Bunun tersine çevrilmesi için yapılabilecek ilk iş olarak ordunun cephe başarılarının tekrar sağlanması yolunda adım atılması görüldü.[17]

1718'de başlayan askerî ıslahatlar Osmanlı Devleti için istenilen başarıyı sağlayamadı. Nitekim 1768'de yaşanan Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda Küçük Kaynarca Antlaşması

[13] Kemal Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi*, s.62.
[14] Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.75.
[15] Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu,* Çev. Boğaç Babür Turna, arkadaş yayınları, Ankara 2017, s. 53.
[16] Ercüment Kuran, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler***,** Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013 s. 21 ve Şerif Mardin, *Türk Modenrleşmesi,* İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s.10.
[17] Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.77.

imzalandı ve Osmanlı Kırım'ı terk etmek zorunda kaldı. Müslüman ahalinin yaşadığı bir bölgenin Ruslara teslim edilmesi, devlet adamlarında sadece askerî ıslahatların değil aynı zamanda diğer kurumlarda da ıslahatların yapılması gerektiği inancını doğurdu.[18]

Bu durumu şehzadelik döneminde fark eden III. Selim tahta çıktığı zaman, kendi kafasında tasarladığı bir yenileşme hareketi başlattı. Bunun için Avrupa'ya Mehmed Seyyid Efendi ve Ebubekir Râtıb Efendi gibi elçiler göndererek bir takım layihalar hazırlattı.[19] III. Selim'in başlattığı bu yenileşme hareketinin genel ismi "Nizam-ı Cedid" oldu. III. Selim'in kurduğu yeni ordunun ismi de "Nizam-ı Cedid Ordusu" olarak adlandırıldı. Bu dönem Sultan III. Selim'in devleti ayakta tutmak için çok yönlü reformlar yapılması gerektiği fikrinin canlılık kazanmasıyla sonuçlanan bir mahiyette olması sebebiyle, Osmanlı yenileşmesinin en önemli geçiş noktalarından birisi olarak tespit edilebilir. Yeni ordunun erlerinin bulunması, talim yaptırılması, bu askerleri eğitmek için Avrupa'dan eğitimcilerinin getirilmesi, mali ihtiyaçlarının karşılanması, modern bir tıp okulunun kurulması, deniz kuvvetlerinin ıslah edilmesi gibi birbirini takip eden yenileşme hareketleri, yeni bir döneme kapı açtı. Yenileşme çabaları Avrupa ile iletişim kanallarını daha da kuvvetlendirdi. Osmanlıların yabancı dilleri öğrenmesi ve Avrupa'da yaşananlara artık daha farklı açılardan bakabilmesi gibi sonuçlar doğurdu.[20]

III. Selim'in yenileşme hareketi Yeniçerinin isyanı ile sekteye uğradı. Eski düzenin taraftarı durumunda olan Yeniçeriler, III. Selim'i tahttan indirdiler. Yerine IV. Mustafa tahta çıkarılıp, reform yanlıları yok edilmeye çalışılmış olsa da başarılı olunamadı. Alemdar Mustafa Paşa etrafında toplanan reform yanlıları IV. Mustafa'nın bir yıl süren iktidarından sonra tekrar III. Selim'i tahta çıkarmaya çalıştılar, fakat III. Selim'in yeniçeriler tarafından katledilmesi üzerine tahta II. Mahmut çıktı.[21]

II. Mahmut tahta çıktığı zaman, III. Selim'in reform hareketlerine, tereddütte kaldığı noktalara ve akıbetine şahit olmuştu. Bu durum II. Mahmut'a kendi saltanatı boyunca izleyeceği yol için ciddi bir tecrübe kazandırdı ve iktidarının ilk on beş yılı merkezî

[18] Ercüment Kuran, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, s.22.
[19] Fatih, Yeşil, *Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Kâtibi Ebubekir Ratib Efendi,* Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011, s.s.300.
[20] E.J Zucher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Çev. Yasemin Saner, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 44-46.
[21] Stanford Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, e Yayınları, İstanbul 2017, Cilt II, s.25.

otoriteyi kuvvetlendirmeye çalışmakla geçti. [22] Merkezî otoritenin tesis edildiğini hissetmesi ve bu süreç içerisinde kurduğu Sekban-ı Cedid birlikleri ile yenileşme sürecinin önündeki en büyük engel olarak gördüğü Yeniçeri Ocağını ortadan kaldırmak için hazırlık yapmaya başladı. Netice itibariyle Yeniçerilerin 1826 yılında isyan etmesi üzerine, önceden hazırlıklı olan II. Mahmut yeni düzenin taraftarları ve kendisine yakın askerî birliklerle Yeniçerileri ortadan kaldırmayı başardı. Devletin dört yüz yıllık bir kuruluşunun ortadan kaldırılması ise yeni dönem reformlarının yapılabilmesi için açılan en önemli kapı oldu.[23]

Yeniçerinin ilgasının ardından başlayan süreç ise Osmanlı Devleti için daha farklı bir yenileşme anlayışının ortaya çıktığı dönemdi. Çünkü artık Batı hayranlığı değil, devletin ayakta kalması için her alanda yenileşmeye gidilmesi gerektiği fikri oluşmuştu. Bu sebepten Osmanlı toplumu giyimden, eğlenceye, edebiyattan, dile kadar birçok alanda değişime uğramaya başladı.[24] II. Mahmut döneminde ilk resmî gazete çıkarıldı. Bunun yanı sıra Tıbbiye, Mühendishane, Harp Okulu gibi modern eğitim kurumları kuruldu. Kıyafette bir takım değişikliklere gidilerek, batı tarzı modeller benimsenmeye başlandı.[25] Görüldüğü üzere II. Mahmut'un yaptığı reformlar, Tanzimat çağına açılan ve oradan günümüz Türkiye'sine kadar gelen sürecin en önemli basamaklarından birisidir. Haliyle bu süreç II. Mahmut'un 1839 yılında verem hastalığından vefatı ile sekteye uğramadan devam etti.[26]

Bu dönemin en önemli gelişmelerinden biriside tarihimizin en önemli dönüm noktalarından biri olan 1839'da Gülhane-i Hatt-ı Humayun'un (Tanzimat Fermanı) ilan edilmesidir. Tanzimat Fermanı ile Osmanlı Devleti, askere alma, vergi ve bütün Osmanlı vatandaşlarının eşit haklara sahip olması gibi hususlara vurgu yaptı. Bu vurgular, içerisinde sultanın yetkisini sınırlamaya dayalı herhangi bir şey olmasa da, hayat, özgürlük ve eşitlik meselelerine atıf yaparak 1876 yılında ilan edilecek olan Kanun-i Esasi'ye giden sürece zemin hazırlıyordu.[27]

---

[22] E.J Zucher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s. 55.
[23] Stanford Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye,* s.47 ve Şerif Mardin, *Türk Modenrleşmesi*, s. 11.
[24] Stanford Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, s.79.
[25] Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.179-212.
[26] E.J Zucher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s. 83.
[27] Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform,* Çev. Osman Akınhay, agorakitaplığı, İstanbul 2005, s.42.

Osmanlı tarihinde 1839-1876 arasındaki bu dönem "Tanzimat Dönemi" olarak adlandırılır. Bu dönemde Sultan II. Mahmut'tan tevarüs eden yenileşme çabaları birçok alana yayılarak daha da artarak devam etmiştir. Her ne kadar Sultan III. Selim ve II. Mahmut döneminde yaşanan sert çatışmalar meydana gelmese de bu dönemde ortaya çıkan mütefekkirler arasında çok ciddi bir tartışma yaşanmıştır.[28] Osmanlı Devleti'nin yaşadığı bu sürecin içerisinde bulunan önemli isimlerden birisi Eyüp Sabri Paşa'dır. Yaptığı görev ve yazdığı eserler ile değerlendirdiğimiz zaman dönemin önemli mütefekkirlerinden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü Eyüp Sabri Paşa'nın olaylara yaklaşımı ve ortaya koyduğu eserler, o dönemin ruhunun anlaşılması açısından son derece önemlidir.

Eyüp Sabri Paşa hicri 1248'de Ermiye'de dünyaya gelmiştir. Babası Seyyid Şerîfülislâm b. Hâc Ahmed'dir.[29] Bu doğum yeri ve tarihi ile alakalı en net bilgiler hicri 1282 yılı Salname-i Askerîsinde yer almaktadır. Doğum yeri Ermiye olarak ve yaşı 34 olarak kaydedilmiş, aynı zamanda 5. Tabur Kâtibi olduğu kayıt düşülmüştür.[30]

Bu bilgiler ışığında değerlendirdiğimiz zaman Eyüp Sabri Paşa'nın miladi 1832-1833 yılları arasında dünyaya geldiği ortaya çıkmaktadır. Yani Eyüp Sabri Paşa Tanzimat Fermanı'nın ilanından 6-7 yıl evvel dünyaya gelmiş, çocukluğu, eğitim devresi ve devlet görevleri Tanzimat Döneminde gerçekleşmiştir. Haliyle ortaya koyduğu eserlerin Tanzimat Döneminin ruhu ile iç içe geçmiş olması gayet doğaldır.

Doğduğu dönemin yanı sıra doğum yeri ile alakalı olarak elimizde bulunan bilgi ise ayrı bir önem arz etmektedir. Ermiye, Rumeli'de Yenişehir'e bağlıdır. Ermiye14. yüzyılın ikinci yarısından itibaren peyderpey fethedilmiş ve Türklerin buralara yerleştirilmesi suretiyle Osmanlıların eline geçmiş Rumeli topraklarındaki o dönemin en önemli yerleşim noktalarından birisidir. 1855 yılında Yunan İsyanı sırasında kaybedilen Ermiye, daha sonra 1897 yılında Teselya Savaşı ile tekrar ele geçirilmiş, fakat Avrupalı devletlerin müdahalesi sonucunda tekrar Yunanistan'a bırakılmak zorunda kalınmıştır.[31]

---

[28] William Clevland, *Modern Orta Doğu Tarihi*, s.95-97.
[29] Azmi Özcan, "Eyüp Sabri Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.12, İstanbul 1995, s. 8-9.
[30] Mehmet Akif Fidan, *Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s.43 ve 1282h.*Salname-i Askerî*, s.453.
[31] İsmail Avcı, "Ahmed Hilmî'nin Bazı Balkan Şehirlerinin Fethine Dair Tarih Manzumeleri",*Osmanlı Dönemi Balkan Şehirleri*, Ed.Zafer Gölen ve Abidin Temizer, C.1, gece kitaplığı, İstanbul 2017,s.25.

Buradan anlaşılacağı üzere Eyüp Sabri Paşa Rumeli'den merkeze gelip devlet görevi yapmış, devlet bürokrasisinde ve düşünce alanında önemli rol oynayan isimlerden birisi olmuştur.

Eyüp Sabri Paşa'nın eğitim hayatının ilk dönemi ile alakalı ne yazık ki net bilgiler bulunmamaktadır. Bu sebepten çocukluk döneminde aldığı eğitim ile alakalı net bir bilgi vermek mümkün gözükmemektedir. Eyüp Sabri Paşa'nın eğitim hayatının başlangıcı ile ilgili en net bilgi Mehmed Süreyya'nın *Osmanlı Müellifleri'*ndeki "*tersaneden yetişti*,"[32] ibaresidir. Bu ifadeden anlaşılacağı üzere Eyüp Sabri Paşa'nın Bahriye eğitiminin bir aşamasından geçmiş olması kuvvetle muhtemeldir.[33]

Eyüp Sabri Paşa'ya dair net bilgiler, onun hayatının ileri safhalarında artmaktadır. Özellikle devlet görevleri, aldığı nişanlar ve yazdığı eserler sebebiyle şahsı hakkındaki malumat artmaktadır. Fakat ne yazık ki çocukluğu ve gençlik dönemi ile alakalı daha önce de belirttiğimiz gibi net bir bilgi bulunmamaktadır.

1.2. Eyüp Sabri Paşa'nın Devlet Görevleri

Eyüp Sabri Paşa memuriyet hayatına m.1855 (h. 1263) yılında mülazım-ı evvel rütbesi ile başlamıştır. Bu rütbenin bugünkü tam karşılığı üsteğmenliktir.[34] Bu görevinin ardından 1860 yılında Bahriye Sanayi Alayı Beşinci Tabur Kâtibi olarak devam etmiştir.[35] Bahriye Sanayi Alaylarının kuruluşu ve görevine bakacak olursak, kuruluş tarihi h. 1275 (m.1858/59) tarihleri arasında olduğu ve Osmanlı donanmasının teknik ihtiyacını ve Tersane-i Amire'nin ihtiyaçlarını karşılamak için kurulduğu görülmektedir. Bahriye Sanayi Alayının görevini genel itibariyle Osmanlı donanmasının modernizasyonun sağlanıp, askerî gücün arttırılması şeklinde belirtmek mümkündür.[36]

---

[32] Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri,* Matba-i Amire, İstanbul 1342, C.III, s.27.
[33] Mehmet Akif Fidan, *Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği*, s. 47.
[34] *Osmanlı Askerî Teşkilat ve Kıyafetleri (1876-190),*Askerî Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı Yayınları, Ankara 1986, s.14.
[35] 1283h.*Salname-i Askerî,* s. 393.
[36] Burcu Kurt, "Osmanlı Donanmasında Modern Teknolojiyi Yakalamak: Bahriye Sanayi Alayları", *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 28, Bursa 2015, s.57.

Eyüp Sabri Paşa ise buradaki görevine Bahriye Sanayi Alayları kurulduktan bir yıl sonra başlamıştır. Eyüp Sabri Paşa altı yıl bu görevde kaldıktan sonra 1866 yılında Tersane-i Amire Şeşhaneci Alayı alay kâtibi görevine getirilmiştir.[37] Tersane-i Amire Osmanlı deniz kuvvetlerinin kurulması ile ortaya çıkmış, deniz kuvvetlerinin merkez üssüdür.[38] Şeşhaneci ise *"Şeşhane denilen yivli tüfengten yapan tüfengci"*[39] demektir. 1874 yılına kadar bu görevde kalan Eyüp Sabri Paşa görevinin son yıl içerisinde Sanayi-i Bahriye Birinci Alay Emini görevine atanmıştır.[40]

Buradaki görevinin akabinde, aynı dönem içinde Mekteb-i Bahriye İnşaiye (Kitabet) hocası ve başkâtibi olarak görev yapmıştır. Mekteb-i Bahriye ilk olarak 1776 yılında, Sultan III. Mustafa'nın saltanatı döneminde, Hendesehâne-i Bahrî adıyla Kasımpaşa'da Darağacı denilen bölgede açıldı. Osmanlı Devleti'nde Batı usulünde öğretim ve eğitim yapmak üzere kurulmuş olan bu mektebin ismi Sultan Abdülmecid döneminde Mekteb-i Bahriye olarak değiştirilmiştir. Mekteb-i Bahriye, bahriye subay ve amirallerinin yetiştiği, modern anlamda eğitim veren bir askerî denizcilik okuludur.[41]

Bu görevinden sonra 1876 yılında Mekteb-i Rüşdiye-i Bahriye müdürü olarak atanmıştır. Bahriye Mektebi müdürü olduğu sırada Tercüman-ı Hakikat gazetesinde yayımlanan *Tarih-i Vehhâbiyan* eserinin takdiminin girişinde Eyüp Sabri Paşa için "*Rüşdiye-i Bahriyye Mektebi müdürü Binbaşı refeatlu*[42] *Eyüp Sabri Beyefendi*" şeklinde hitap edilmesinden anlaşılacağı üzere, binbaşı rütbesi ile Bahriye Mektebi müdürlüğü görevini ifa etmiştir.[43]

Bahriye Mektebi müdürlüğü görevinin yanı sıra Eytam Sandıkları Komisyonunun 4. Üyesi olarak görev yapmıştır.[44] Eytam Sandıkları bugünkü manası ile *yetim sandıkları* demektir, Eytam Sandıkları, yetimlerin haklarının korunması ve ihtiyaçlarının karşılanması amacı ile 1851 yılında yapılan bir düzenleme ile kurulmuştur. Yetimlere ait malları korumanın yanı sıra yetimlerin nafakalarını sağlamakla da mükellef bir kurumdur.[45] Bahriye Eytam

---

[37] 1291h.*Salname-i Askerî,* s.482.
[38] İdris Bostan, "TERSÂNE-i ÂMİRE" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.40, İstanbul 2011, s.513-516.
[39] Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki,*Çağrı Yayınları, İstanbul 2010, s. 777.
[40] 1292h.*Salname-i Askerî,* s. 515.
[41] Levent Düzcü, "Osmanlı Bahriye Teşkilâtında Reform Çabaları (1876-1922)", *Akademik Bakış,* C.3, S. 5, Kış 2009, s.5.
[42] Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki*, "*Rütbe-i salise eshabına ve binbaşılarına virilen unvandır", s.* 668.
[43]*Tercüman-ı Hakikat, sy.331,* 05 Şaban 1296 (24 Temmuz 1879), s.1.
[44] 1298h.*Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye,* s.206.
[45] Talisin Özcan, "Osmanlı Toplumunda Yetimlerin Himayesi Ve Eytâm Sandıkları", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 14, İstanbul 2006, s.105-121.

Sandıkları ise *"Ümerâ ve Zâbitân-ı Bahriyyenin Mütekâ'idini Eytâmına Tahsîs Kılınacak Ma'âşlar ve Buna Karşuluk Tutılacak Mebâliğin İdâre-i Mahsûsasına Dâir Nizâmnâmedir*." başlığı ile 1869 yılında yayımlanan bir nizamname ile Bahriye mensuplarından vefat edenlerinin çocuklarının korunması amacı ile kurulmuştur.[46]

Eyüp Sabri Paşa bu görevlerinden sonra 1878 yılında Islahat-ı Bahriye Komisyonu üyesi olarak atanmıştır.[47] Islahat-ı Bahriye Komisyonu donanmanın işlerinin düzenli bir biçimde yürütülmesi amacı ile Bahriye Müsteşarlığına bağlı olarak kurulmuş bir komisyondur. Bir dönem işlevini kaybetmiş ve komisyonu dağıtılmış olsa da 1881 yılında üyelerinin her gün toplanması kararı ile tekrar işlevsel hale getirilmiştir.[48]

Eyüp Sabri Paşa 1883 yılında Bahriye Islahat ve Tedkik-i Muhasebat Komisyonu reis-i sanisi olarak göreve başlamış, üç yıl bu görevi icra ettikten sonra ise Bahriye Islahat ve Tedkik-i Muhasebat Komisyon'u reisliği görevini icra etmiştir.[49] Tedkik-i Muhasebat Komisyonu, Bahriye Nezareti bünyesinde kurulmuş olup Bahriye'ye bağlı bütün kurumlarda muhasebe işlerinin kontrol edilmesi, yolsuzlukların önüne geçilmesi ve işleyin adilane bir şekilde gerçekleştirilmesi ile görevlidir. Bahriye Mektebine verilecek kâğıttan, memurların maaşlarının adil bir şekilde belirlenmesine kadar birçok hususta görev icra eden bir komisyondur.[50]

Bu görev Eyüp Sabri Paşa'nın icra ettiği son görevdir. Görevlerinin dışında rütbeleri ile alakalı hususa değinecek olursak; daha önce de belirttiğimiz gibi Eyüp Sabri Paşa'nın ilk görevi mülazım-ı evvel rütbesidir. Ardından sırası ile tabur kâtibi, alay kâtibi, alay emini, binbaşı, kaymakam, miralay, mirliva rütbelerinde bulunmuştur. Vefat ettiğinde rütbesi mirlivadır.[51] Eyüp Sabri Paşa'nın kaleme aldığı eserlerden de anlaşılacağı üzere Hicaz'da bir dönem görev yapmıştır. Eyüp Sabri Paşa Osmanlı Devleti'ne otuz beş yıl hizmet ettikten sonra hem devlet hizmetlerini hem de yazdığı eserlerini geride bırakarak 1308 (M. 1890) tarihinde vefat etmiştir.[52] Vefat ettiği gün Bahriye Nazırı Hasan Paşa resmî bir taziye

[46] Furkan Şahin, *Eytam Sandıklarının Kuruluşu ve Konuyla İlgili Yapılan Yasal Düzenlemeler,* (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler EnstitüsüTarih Anabilim dalı, Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2017, s.82-89.
[47] 1298 h.*Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, s.205.
[48] Şakir Batmaz, *II. Abdulhamit Devri Osmanlı Donanması,* (Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi) Kayseri 2002, s.65.
[49] 1302h.*Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye* s.298.
[50] Erdoğan Oran, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Kurum Olarak Bahriye Vekâleti,* (Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Doktora Tezi), Ankara 2012, s.115.
[51] Mehmet Akif Fidan, *Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği*, s.64-75.
[52]Mehmet Akif Fidan, *Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği*, s.78.

yayımlayarak "Eyüp Sabri Paşa'nın vefat haberini verdiği ve bir müddettir na-miz'ac (hasta) olduğu belirtilmektedir."[53] Ertesi gün Ceride-i Bahriye gazetesinde de vefat haberi duyurulmuştur. Burada yapılan haberde kendisi ile iki kişinin daha vefat haberi yapılmıştır. Dönemin diğer gazetelerinde vefatı ile alakalı bir bilgi bulunmamaktadır. Bu konu ile alakalı dikkat çeken bir detay, Eyüp Sabri Paşa'nın hayattayken makalelerini yayımladığı Tercüman-ı Hakikat gazetesinde de vefatı ile alakalı herhangi bir bilgi olmamasıdır.

1.3. Eyüp Sabri Paşa İle Alakalı Çalışmalar

Eyüp Sabri Paşa hakkında kaleme alınmış çalışmalar incelendiği zaman karşımıza ne yazık ki çok fazla kaynak çıkmamaktadır. Mevcut çalışmalardan sadece bir tanesi Eyüp Sabri Paşa'nın hayatı ve eserlerine dair muhtasar bir çalışmadır.

Eyüp Sabri Paşa ile alakalı Osmanlı dönemine ait yapılmış çalışmalara bakacak olursak karşımıza iki kaynak çıkmaktadır. Bunlardan birincisi Mehmed Süreyya'nın *Sicill-i Osmanî* eseridir. Bir diğer eser ise Bursalı Mehmed Tahir'in *Osmanlı Müellifleri'*dir. Bu iki eserde Eyüp Sabri Paşa başlığı altında kendisi hakkında çok kısıtlı da olsa bilgi bulunmaktadır. *Sicill-i Osmanî'de* Eyüp Sabri Paşa ile alakalı "Tersaneden yetişmiş olması, mirliva rütbesinde olması ve Harameyn-i Muhteremeyn'de (Mekke'de) memur olduğu" bilgileri bulunmaktadır.[54] Eyüp Sabri Paşa'nın hayatının incelendiği bir diğer eser olan *Osmanlı Müellifleri*'nde ise, kendisi ile alakalı "Bahriye mirlivası olduğu, faziletli bir zat olduğu, Yenişehir civarındaki Ermiye'li olduğu" bilgileri kaydedilmektedir.[55] Bunun yanı sıra bu eserde Eyüp Sabri Paşa'nın kaleme aldığı eserler de isim isim yazılmıştır. Burada verilen en ilginç bilgi ise "*Tarikat olarak mensup olduğu İdris-i Muhtefî'nin ayakucuna defnedildiği"*dir.[56]

Çağdaş çalışmalar içerisinde ise Mükrimin Halil Yinanç'ın kaleme aldığı *Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik* makalesinde bölüm başlıklarının içerisinde Eyüp Sabri Paşa'ya yer verilmiştir. *Şehir, Mıntıka ve Memleketler Hakkında Yazılan Tarihler* başlığı

[53]COA, Y.Prk. Ask, 65-59.
[54] Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, Matba'i Amire, İstanbul 1308, C.I, s.451.
[55] Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri,* s.26.
[56]Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri,* s.26.

altında Eyüp Sabri Paşa'nın *Mir'at-ı Mekke, Mir'at-ı Medine* ve *Mir'at-ı Ceziretü'l Arab* eserlerine atıf yapılmıştır. Bu eserler hakkında M. Halil Yinanç, "*bu üç büyük ve mühim eser birçok yanlışlıkları ihtiva etmekle beraber uzun bir sa'y ve tetkikin mahsulüdür*." demektedir.[57]

İslam ve Türk Tarihleri başlığı altında da Eyüp Sabri Paşa'nın *Mahmud'üs Siyer* eseri incelenmiştir. Bu eser hakkında Halil Yinanç şöyle demektedir; "*Peygamber'in hayat ve menakıbına dair yazılan Eyüp Sabri Paşa'nın Mahmud'üs Siyer'i ve Yusuf Suat Efendi'nin Mir'atü'ş-Şuun'u biraz mesai mahsulü olmakla beraber tarih intikatlarına tahammül edemeyecek derecede zayıf ve halka mahsus eserlerdir."*[58]

Monografi Diyebileceğimiz Eserlere Gelince başlığında ise *Tarih-i Vehhabiyan* eserine değinilmiştir. *Tarih-i Vehhabiyan* hakkında bu kısımda "*derin bir tetkik mahsulü değildir, İbni Dahlan'ın aynı mevzua dair yazdığı eserlerden hulasa suretiyle vücuda getirilmiştir*" denmektedir.[59] M. Halil Yinanç her ne kadar bazı eleştirilerde bulunsa da Tanzimat tarihçiliği ile alakalı olarak istifade edilecek ve unutulmayacak kıymetli eserler bırakan isimleri sayarken dördüncü sırada Eyüp Sabri Paşa'yı da dile getirmiştir. Halil Yinanç'ın önemli gördüğü bu isimler sırasıyla şunlardır: Cevdet Paşa, Mehmet Süreyya Bey, Hacı Zihni Efendi, Eyüp Sabri Paşa, Badi Ahmet Efendi, Bağdatlı İsmail Paşa, Mahsurizâde Mustafa Paşa, Mahmut Celalettin Paşa, Şemsüddin Sami Bey, Hamdi Galip, Ahmet Tevhit Bey'dir. Bu isimleri saydıktan sonra bu döneme ait eser bırakanların sayısının 14'ü geçmeyeceğini esefle vurgulamıştır.[60]

Bu çalışmanın yanı sıra Türkiye Diyanet Vakfının hazırlamış olduğu *İslam Ansiklopedisi'*nde, Azmi Özcan tarafından *Eyüp Sabri Paşa* başlığı altında kısa ve öz bir biçimde Eyüp Sabri Paşa hakkında bilgi verilmiştir. Bu bilgiler arasında doğum yeri, devlet görevleri ve vefatının yanında kaleme aldığı eserler hakkında da kısa da olsa açıklayıcı mahiyette değerlendirmeler yapılmıştır.[61] *Encyclopaedia of Islam*'da Bernard Lewis'in kaleme aldığı kısa bir *Ayyūb Sabrī Pasha* bölümü bulunmaktadır. Bu kısımda Bernard Lewis Eyüp Sabri Paşa için "*Osmanlı deniz subayı ve yazar* (*Ottoman naval officer and*

[57] Mükrimin Halil Yinanç, *Makaleler,* Haz. Fahameddin Başar, İlyas Gökhan, Ömer Hakan Özalp, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2017, s.797.
[58]Mükrimin Halil Yinanç, *Makaleler,* s.794.
[59]Mükrimin Halil Yinanç, *Makaleler,* s.798.
[60]Mükrimin Halil Yinanç, *Makaleler,* s.805.
[61] Azmi Özcan, "Eyüp Sabri Paşa", s.8-9.

author)" olarak bahsetmektedir. Burada ölüm tarihi, mezun olduğu okul, Hicaz ve Yemen'de bir süre görev yaptığı ve kaleme aldığı *Mirat'ül Harameyn, Tarih-i Vehhabiyan, Mahmud'us Siyer* eserlerinin yazarı olduğu belirtilerek, kısa bir biyografisi verilmiştir.[62]

Ayrıca Franz Babinger *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri* isimli kitabında Eyüp Sabri Paşa'yı bir başlık altında kısaca incelemiş, daha önce bahsedilen yazarlarda olduğu gibi doğduğu yer, Hicaz'da görev yapması ve eserlerinin büyük bölümünün Mekke ve Medine tarihi ile alakalı olan konuları üzerinde durmuştur. Bu kısa bilgilerin yanı sıra Eyüp Sabri Paşa'nın eserleri sıralanmıştır. Bu çalışmada da detaylı bir bilgilendirme yapılmamıştır.[63]

Türkiye'de kaleme alınan akademik çalışmalarda ise Eyüp Sabri Paşa'nın eserleri ile alakalı şuana kadar dört yüksek lisans tezi ve bir doktora tezi yayınlanmıştır. Bunlardan birisi edebiyat alanında *Eyüp Sabri Paşa'nın Türkçe Kaside-i Bürde Şerhi* isimli yüksek lisans tezidir. Bu çalışmanın genel muhtevası Eyüp Sabri Paşa'nın tercüme ettiği Kaside-i Bürde üzerinden, diğer tercüme çalışmalarının incelenmesi ve Kaside'-i Bürde'nin önemi üzerinedir. Dört ana bölümden oluşan tezin sadece ikinci bölümü tamamen Eyüp Sabri Paşa'ya ayrılmıştır. Geri kalan kısımlarda ise eserin incelemesi yapılmış, Eyüp Sabri Paşa'nın hayatı ve kişiliği ile alakalı ciddi bir bilgi verilmesi söz konusu olmamıştır.[64]

Eyüp Sabri Paşa ve Miratü'l Harameyn'e Göre Hicaz isimli yüksek lisans tezinde ise, Eyüp Sabri Paşa'nın *Mirat'ül Harameyn* eseri üzerinden Hicaz bölgesi incelenmiştir. İki ana bölümden oluşan tezde birinci bölüm Eyüp Sabri Paşa'nın hayatı ve eserleri üzerinedir. İkinci bölüm ise Hicaz bölgesi tarihi üzerinedir.[65]

Eyüp Sabri Paşa'nın *Mahmûdu's-Siyer Adlı Eserinde Hz. Peygamber'e Dair Nakledilen Fevkalade Haller -Mekke Dönemi- (İbn Hişam ve Darîr'in Anlatımlarıyla Mukayeseli)*[66] isimli yüksek lisans tezinde ise *Mahmudu's Siyer* eseri üzerinden mukayeseli bir şekilde siyer tarihçiliği ve anlayışı incelenmiştir. Üç bölümden oluşan bu çalışmada giriş *Siyer*

---

[62] Bernard Lewis, "Ayyūb Ṣabrī Pasha", *Encyclopaedia of Islam,* p.796.
[63] Franz Babinger, *Osmanlı Tarihi Yazarları ve Eserleri,* Çev. Coşkun Üçok, Kültür Bakanlığı Yayınları, Mersin 1992, s.44.
[64] Zeynep Cevahir Aydın, *Eyüp Sabri Paşa'nın Türkçe Kaside-i Bürde Şerhi*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı) İstanbul 2016, ss.355.
[65] Aysel Levent, *Eyüp Sabri Paşa ve Miratü'l Harameyn'e Göre Hicaz,* (Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı) Kayseri 2010, ss.295.
[66] Ayşe Hümeyra Saraç, *Eyüp Sabri Paşa'nın Mahmûdu's-Siyer Adlı Eserinde Hz. Peygamber'e Dair Nakledilen Fevkalade Haller -Mekke Dönemi- (İbn Hişam Ve Darîr'in Anlatımlarıyla Mukayeseli),* (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı) İstanbul 2010, ss.175.

Tarihçiliği ile başlamış ardından Eyüp Sabri Paşa'nın hayatı ve eserleri ilk bölüm içinde ele alınmıştır. İkinci ve üçüncü bölümlerde ise Hz. Peygamber'in hayatı incelenmiştir. Bu çalışmada, bir eser incelemesi olması hasebiyle, Eyüp Sabri Paşa'nın hayatı ve kişiliğinden ziyade, eserleri üzerine çalışılmıştır.

Eyüp Sabri Paşa'nın Mahmûdus's-Siyer'i[67] ise bir önceki tezle aynı çalışma kapsamına girmektedir. Lakin bu tezi bir önceki tezden ayıran özelliği, mukayeseli bir çalışma olmaktan ziyade *Mahmud'us Siyer* eserinin muhtasar bir incelemesi olmasıdır.

Bu çalışmalardan da anlaşılacağı üzere Eyüp Sabri Paşa'nın eserleri edebiyattan tarihe, siyasetten dine birçok alana hitap etmektedir.

Bu tezlerin yanı sıra ise Eyüp Sabri Paşa'nın hayatı ve eserleri ile alakalı muhtasar olarak yapılmış en kapsamlı çalışma ise Mehmet Akif Fidan'ın doktora tezi olarak kaleme aldığı[68] ve daha sonra Türk Tarih Kurumu tarafından basılarak kitap haline getirilen *Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği* isimli çalışmadır. Eyüp Sabri Paşa'nın hayatının, eserlerinin, fikrî ve siyasi duruşunun incelendiği bu çalışmada giriş bölümünde araştırmanın kapsam ve amaçları ele alınmış, daha sonra araştırmanın kaynak ve metodu izah edilmiştir. Bu bölümde incelenen diğer iki başlık ise *Müslümanlarda Tarih ve Tarih Yazıcılığı* ile *Osmanlılarda Tarih Yazıcılığı'*dır. *Osmanlılarda Tarih Yazıcılığı* kısmı, *Osmanlı tarih Yazıcılığının Başlangıcı ve İlk Dönemi, Klasik Dönem* ve *Tanzimat Sonrası* olarak tasnif edilerek hem Müslümanların hem de özelde Osmanlıların tarihçilik anlayışı bu bölümde incelenmiştir.[69]

Bu çalışmanın asıl konusu olan Eyüp Sabri Paşa'nın hayatı ise iki bölümde incelenmiştir. İlk bölüme *Eyüp Sabri Paşa Döneminde Osmanlı Devleti* başlığı ile giriş yapılmıştır. Eyüp Sabri Paşa'nın yaşadığı dönem açısından zihniyetinin anlaşılabilmesi için, siyasi, sosyal, ekonomik durum incelenmiş, bunun yanı sıra din anlayışı ve dinî hayat, ayrı bir başlık altında ele alınmıştır.[70]

---

[67] Muhammed İhsan Hacıismailoğlu, *Eyüp Sabri Paşa'nın Mahmûdus's-Siyer'i,* (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı) Ankara 2008, s.115.
[68] Mehmet Akif Fidan, *Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı) Ankara 2008, ss.311.
[69] Mehmet Akif Fidan, *Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği*, s.1-27.
[70] Mehmet Akif Fidan, *Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği*, s.33-37.

Birinci bölümün ikinci başlığında ise Eyüp Sabri Paşa'nın doğumu, çocukluk yılları ve eğitimi, aile hayatı, memuriyeti, aldığı nişanlar ve vefatı detaylı olarak anlatılmıştır.[71] Ardından Eyüp Sabri Paşa'nın eserleri telif, tercüme ve makaleler şeklinde ayrı başlıklar altında ayrı ayrı incelenmiş, son olarak da Eyüp Sabri Paşa'nın dinî ve siyasi görüşlerinin ele alınmasının ardından, hayatı ve eserleri ile alakalı olan bölüm nihayete erdirilmiştir. Bu bölümde sadece detaylı bir biyografi bilgisi aktarılmakla kalmamış aynı zamanda Eyüp Sabri Paşa'nın zihin dünyasının anlaşılması açısından da son derece önemli bilgiler verilmiştir.[72]

Çalışmanın ikinci bölümünde ise *Eyüp Sabri Paşa'nın Tarihçiliği* başlığı altında, Eyüp Sabri Paşa'nın tarih anlayışı, tarih metodu ve kullandığı kaynaklar detaylı bir biçimde ele alınmıştır. Eyüp Sabri Paşa'nın tarih anlayışı bu bölümün girişinde yaklaşık iki sayfa içerisinde anlatıldıktan sonra, Eyüp Sabri Paşa'nın tarih metoduna yer verilmiştir. Bu kısım da, kaynakları nasıl kullandığı, rivayetleri ifade tarzı, tarih yazım metodu, sebep sonuç ilişkisi, dil ve üslubu gibi konular, her biri ayrı başlık altında olmak üzere değerlendirilmiştir. Eyüp Sabri Paşa'nın kullandığı kaynaklar bölümünde ise, *Kur'an-ı Kerim, Hadisler, Genel Tarih Kitapları, Tefsirler, Şiirler, Meseller, Atasözleri, Müşahedeleri ve Anıları, Yahudi ve Hristiyan Kaynakları, Harita, Plan, Resim, Fotoğraf ve Şekiller, Arşiv Belgeleri, Mektuplar ve Yazışmalar* başlıkları altında, kaynak kullanım yöntemi ve tarzı üzerine detaylı bir bilgilendirme yapılmıştır. Eserin son kısmı ise *Sonuç* ve *Ekler*'dir.[73]

Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği isimli eser ile Eyüp Sabri Paşa hakkında yapılmış en kapsamlı çalışma ortaya konulmuştur. Sadece bir biyografi çalışması ile kalmayıp, Eyüp Sabri Paşa'nın eserleri, tarih anlayışı ve dönemin ruhu da ayrı ayrı ele alınmıştır. Böylelikle hem Tanzimat dönemi tarihçilik anlayışı ile alakalı bilgiler verilmiş hem de mütedeyyin bir Osmanlı devlet adamının dönemin olaylarına ve tarihe bakış açısı da ortaya konmaya çalışılmıştır.

[71]Mehmet Akif Fidan, *Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği*, s.40-78.
[72]Mehmet Akif Fidan, *Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği*, s.82-143.
[73]Mehmet Akif Fidan, *Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği*, s. 157-209.

1.4. Eyüp Sabri Paşa'nın Eserleri

1.4.1. Mahmudü's Siyer

Mahmud'üs Siyer, Eyüp Sabri Paşa'nın kaleme aldığı, Hz. Peygamber'in hayatının anlatıldığı bir siyer kitabıdır. Siyer, İslam tarihinde Hz. Peygamberin vefatından sonra, özellikle Tâbiin neslinin Hz. Peygamber'in hayatını öğrenme arzusu ve merakı ile ortaya çıkmış, Hz. Peygamber'in hayatını konu alan bir ilim sahasıdır.[74] Bu hususta gerek Osmanlılar'da gerekse diğer Müslüman toplumlarda siyer alanında birçok eser kaleme alınmıştır.[75] Günümüzde de hala bu konuda çalışmalar yapılmaktadır.

Eyüp Sabri Paşa'nın *Mahmud'üs Siyer* adlı eseri de kendi döneminin ruhu içerisinde ele alınmış, Hz. Peygamber'in hayatını konu alan bir çalışmadır. Kitabın orijinal baskısının iç kapağında yer alan bilgilerden anlaşıldığı üzere 1287 yılında Şeyh Yahya Efendi Matbaasında baskısı yapılmıştır. Kitabın yazıldığı dönemde Eyüp Sabri Paşa'nın bulunduğu görev, müellif kısmında; *"Şeşhaneci Alay Kâtibi (Eyüb Sabri) Efendinin"* ibaresinot düşürülerek açıklanmıştır.

Eserin girişi Yenikapı Mevlevihanesi Portnişini Osman Selahaddin Efendi'nin takriz yazısı ile başlamaktadır. Ardından Seyyid Mehmed Nüzhet Efendi, Niyazi Efendi ve Hasan Tevfik Efendi'nin takrizleri yer almaktadır.[76] 8. Sayfadan itibaren ise eserin fihrist bölümü bulunmaktadır. Eyüp Sabri Paşa mukaddime kısmında eseri yazmasının amacını, daha önce kaleme alınan siyer eserlerinin bir kısmının Arapça ve Farsça olması, Türkçe olanların ise içerisinde bir takım asılsız rivayetleri barındırması sebebiyle, avamın anlayabileceği sadelikte geniş kapsamlı bir siyer yazmak istemesi olarak açıklamaktadır. Bu amacı için, kendisinin her ne kadar eksiklileri olsa da Hz. Peygamber'in ruhaniyetinden aldığı cesaret ile kaleme aldığını vurgulamaktadır.[77]

Toplam beş yüz doksan dokuz sayfa olan eserin içeriği ise gayet zengin bir muhteva barındırmaktadır. Bölüm bölüm incelenen konular içerisinde sadece Hz. Peygamber'in

[74] Mehmet Özdemir, "Siyer Yazıcılığı Üzerine Milel Ve Nihal", *İnanç, Kültür Ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 3, 2007, s. 130-162.
[75] Şemsettin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları Tarih ve Müverrihler,* Endülüs Yayınları, 1991 İstanbul, s.20-21.
[76] Eyüp Sabri Paşa, *Mahmud'üs Siyer*, Şeyh Yahya Efendi Matbaası, İstanbul 1287, s. 2-6.
[77] Eyüp Sabri Paşa, *Mahmud'üs Siyer*, s.3-4.

değil aynı zamanda On iki imam, Dört Halife ve Aşere-i Mübeşşere olarak adlandırılan cennetle müjdelenen on sahabenin hayatları da ele alınmaktadır. Eserin son kısmında yer alan cetveller ise dikkat çekicidir. Asr-ı Saadette hizmette istihdam edilen Ashab-ı Kiram cetveli ile başlayan bu kısımda, hayvanat cetveli, ism-i eşya cetveli gibi cetveller bulunmaktadır.[78] Eserin sonu ise Osman Rahmi Efendi'nin kaleme aldığı tarih ile bitirilmektedir.[79]

Mahmud'üs Siyer eserinin önemi ile alakalı bir başka husus ise Eyüp Sabri Paşa'nın eseri, dönemin Sadrazamı Mahmud Nedim Paşa aracılığı ile Sultan II. Abdülhamit'e takdim etmesidir. Eser Sultan Abdülhamit tarafından "*eser-i hayr*" olarak sayılmış ve Eyüp Sabri Paşa'ya Dördüncü Rütbeden Mecidi Nişanı takdim edilmiştir.[80]

Mahmud'üs Siyer eserinin bugün günümüz Türkçesine çevrilmiş bir hali mevcuttur. *Mahmudu's-Siyer-Peygamber Efendimizin (s.a.v) Hayatı* isimli çeviri, Dr. Fatih Başpınar tarafından sadeleştirilmek suretiyle beş yüz altmış sayfa olarak Semerkand Araştırma Merkezi tarafından yayınlanmıştır.

1.4.2. Aziz'ül-Asar Şerh-i Kaside-i Banet Suad

Azizü'ül Asar eseri iç kapağındaki bilgilerden anlaşıldığı üzere H. 1291 yılında Şeyh Yahya Matbaasında basılmıştır. Eserin girişinde Vekil-i Ders Halil Fevzi Efendinin takrizi bulunmaktadır. Bu takrizin dışında Osman Selahaddin Mevlevî'nin, Ahmed Hamdi Şirvanî'nin, Hasan Tevfik'in, Halil Efendi'nin ve Ayaşlı Mustafa Tevfik Efendi'nin takrizleri bulunmaktadır.[81] Fihrist bölümünde eserin bölümleri tasnif edilip sayfa numaraları verilmiştir, eserin sayfa sayısı iki yüz seksen üçtür.

Aziz'ül Asar eserinin muhtevası dönemin meşhur şairlerinden Ka'b b. Züheyr b. Ebi Sülma el-Muzeni'nin Peygamber Efendimiz için söylediği beyitlerin açıklanmasıdır. Ka'b b. Züheyr kardeşinin Müslüman olduğunu duyması üzerine hem kardeşini hem de Hz. Peygamber ve akrabalarını hicveden bir mektup gönderir. Bunun üzerine Hz. Peygamber,

[78]Eyüp Sabri Paşa, *Mahmud'üs Siyer*, s.584-594.
[79]Eyüp Sabri Paşa, *Mahmud'üs Siyer*, s. 598-599.
[80] Mehmet Akif Fidan, *Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği*, s.91.
[81]Eyüp Sabri Paşa, *Azizü'l Asar*, Şeyh Yahya Efendi Matbaası, İstanbul 1291, s. 1-6.

Kab'ın cezalandırılmasını ister. Durum ile alakalı Ka'b'a mektup yazan kardeşi, durumun vahametini açıklar ve gelip Hz. Peygamber'den özür dilemesi gerektiğini belirtir. Ka'b yüzü örtülü bir biçimde Medine'ye gelir ve Mescid'de Hz. Peygamber'den özür diler. Bunun üzerine Hz. Peygamber, Ka'b'ı affettiğini açıklar. Bu meselenin sonunda Ka'b Hz. Peygambere meşhur kasidesini sunar ve bu kasideye mukabele etmek için Hz. Peygamber yanında bulunan Bürde isimli cübbesini hediye eder. Bundan dolayı kasidenin ismi *Kaside-i Bürde* olarak da anılır.[82]

Azizü'l Asar'da kasidenin elli yedi beytinin hem Arapçası hem de Türkçesi verilmektedir. Ara başlıklarında, *ihtar, istirdat, zeyl, hikâye, tenbih* gibi isimlerin karşılığı olarak farklı bilgiler verilmiştir. Çalışma içerisinde Eyüp Sabri Paşa beyitleri tek tek ele alarak incelemiş ve bu metod üzerinden bir başlıklandırma ortaya koymuştur. Eserin içeriği bir hayli zengindir; beyitler incelenirken birçok farklı konuya temas edildiği görülmektedir. Mesela bir bölümde *Aşkın Bir Kısmı* başlığında altında aşkın derecelerini incelemiş ve aşk illetinden ölenlerin şehit sayıldığını belirtmiştir.[83] Bir başka bölümde ise kalbin ve insan nefsinin tarifi yapılmıştır.[84] *Cihad-ı Sittenin Tarifi* başlığı altında ise coğrafi bilgiler vermiştir.[85] Eyüp Sabri Paşa'nın konuyu ele alırken birçok hususa değindiğine dair başka diğer örnekler ise resul ile nebinin farkları, veli ile nebinin farkları, kerametin tarifi,[86] Kur'an-ı Kerim'in tarihi ve İncil'in tarihi[87]gibi konulara da değinmesidir. Görüldüğü üzere eserin içeriğinde fıkıhtan tarihe, coğrafyadan edebiyata birçok husus hakkında değerlendirme yapılmıştır. *Veli, Nebi, Keramet* gibi başlıklar altında incelenen konulardan da anlaşılacağı üzere eserin dilinde tasavvuf etkisi açık bir şekilde görülmektedir.

1.4.3. Tekmilet'ül Menasik

Tekmilet'ül Menasik Eyüp Sabri Paşa'nın hac ibadetinin yapılması elzem olan amellerini ve hac yaparken okunması gereken duaları kaleme aldığı bir eserdir. Eserin

[82] Kenan Demirayak, "Banet Su'ad Kasidesi Üzerine," *AtatürkÜniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,*C:XXIV, Erzurum 1997, s.141-157.
[83] Eyüp Sabri Paşa, *Azizü'l Asar*, s.20.
[84]Eyüp Sabri Paşa, *Azizü'l Asar*, s.76.
[85]Eyüp Sabri Paşa, *Azizü'l Asar*, s.132.
[86]Eyüp Sabri Paşa, *Azizü'l Asar*, s.169-171.
[87]Eyüp Sabri Paşa, *Azizü'l Asar*, s.194.

isminde geçen Tekmile ve Menasik kelimeleri ise tamamlama ve hac ibadeti sırasında yapılması gereken farz, vacip ve sünnetlerin tamamına verilen isimdir.[88]

Tekmilet'ül Menasik eserinin son sayfasında yer alan bilgilerden anlaşıldığı üzere, eser Şeyh Yahya Efendi Matbaasında h. 1292 yılında bir defa olmak üzere basılmıştır. Burada yer alan bilgilerde Eyüp Sabri Paşa ile alakalı kısımlarda geçen "*Mekteb-i Fünun-u Bahriye Hazret-i Şahane Kitabet Hocası El-Emin-i Ermiyeli Eyüb Sabri Efendinin…"*[89] İbaresinden anlaşılacağı üzere Eyüp Sabri Paşa bu eseri kaleme aldığı dönemde Bahriye Mektebinde kitabet hocalığı yapmaktadır. Eserin son bölümü hatime (son söz) kısmına ayrılmış ve bununla eser sonlandırılmıştır.[90]

Eserin giriş kısmında ilk olarak altı sayfalık bir fihrist verilmiştir. Konu başlıkları teker teker numaralandırılmış, ardından *İhtar* başlığında Eyüp Sabri Paşa, bu eseri niçin yazdığını açıklamıştır. Genel olarak *Mahmud'üs Siyer* eserinde yaptığı tarzda bir girişle kaleme aldığı bölümde, bu alanda yazılmış eserlerin var olduğunu kabul etmekle birlikte, bu eserleri, *"bir takım avam-ı nas'ın istifade edemeyeceği surette gayet mugalâtalı yazılmış ve birazları da muhtasar gayr'i müfid olarak…"* şeklinde tarif etmesinden de anlaşılacağı üzere içlerinde ya bilgi yanlışları bulunduğu ya da dillerinin çok ağır olduğu için halkın anlayamayacağını vurgulamıştır.

Bundan dolayı Eyüp Sabri Paşa eseri kaleme alma gerekçesi olarak "*herkesin anlayabileceği derecede açık ve selis bulunmak üzere…"*diyerek, asıl maksadının hac ibadeti sırasında yapılması gereken olan işleri ve okunması lazım olan duaları anlaşılır bir şekilde yazarak insanlara öğretmek olduğu anlaşılmaktadır.

Eserin içeriği ise ismi ile müsemmadır; hac ve umre ibadetinin nasıl yapılacağına, Mekke ve Medine'de neler yapılması gerektiğine ve ibadet esnasında nerede hangi duaların okunması lazım olduğuna dair bir içeriğe sahiptir.

[88] Mehmet Akif Fidan, *Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği*, s.101.
[89] Eyüp Sabri Paşa, *Temilet'ül Menasik*, Şeyh Yahya Efendi Matbaası, İstanbul 1292, s. 223.
[90] Eyüp Sabri Paşa, *Temilet'ül Menasik*, s.221-222.

1.4.4. Tarih-i Vehhabiyan

Tarihi-i Vehhabiyan Eyüp Sabri Paşa'nın Vehhabilik meselesinin ortaya çıkışı ve ardından yaşanan olayları muhtasar olarak kaleme aldığı iki yüz seksen sekiz sayfalık bir eserdir. Eseri önemli kılan hususlardan birisi dönemi içerisinde Vehhabilik meselesini tek başına ele almış bir çalışma olmasıdır.

Eserin takdimi Tercüman-ı Hakikat gazetesinde yapılmış, ardından seri olarak yaklaşık ellinüshaya yaymak sureti ile bu gazetede neşredilmiştir. Daha sonra bu parçalar birleştirilerek Kırkambar Matbaasında 1296 yılında kitap olarak bastırılmıştır.[91]

Tarih-i Vehhabiyan eserinin Tercüman-ı Hakikat gazetesinde, gazete yönetimi tarafından yapılan takdimi ise şu şekildedir;

> *"Rüşdiyye-i Bahriyye Mektebi müdürü binbaşı refeatlu Eyüb Sabri Bek Efendi'nin Osmanlı karileri nezdinde (Mahmud'üs Siyer) ve (Aziz'ül Asar) ve sair müellefat-ı celilesiyle zaten kudret-i kalemiyesini yegindirmiş bir muharer-i mesrur olub bu kez (Tarih-i Vehhabiyan) serlevhasıyla kaleme aldığı gayet güzel bir tarihçeyi dahi tefrikalarımıza derc ve onlardan müteşekkil yeni kütübhaneye idhal içün bize hediye buyurmuşlardır. Bundan mukaddem gazetemizle beyan eylemiş olduğumuz cümlemiz muma ileyhşimdiye kadar intizarı rağbet-i arz eylemiş olduğu eserin hakikat olmak üzere (Mirat'ül Harameyn) serlevhasıyla iki cild üzerine müretteb ve musavver bir eseri celile dahi telif iderek huzur-u hazreti Hilafetpenahiye arz ve takdim itmiş ve bu eser-i celilede Mekke-i Müküremme ve Medine-i Münevvere kâffe-i Makamat-ı Mübarekesi hakkında gerek tarihçeye mevcud olan malumat ve menakıba ve gerek ahval-i hazîreleri hakkında gayet etraflı tarifatı zikriderek icab eyleyenlerininki rusumlarında derc eylemiş ve şu halde evvel Makamat-ı Mübareke'ye gidip ziyarete muvaffak olamayanları adına ziyaret etmiş kadar belki her zuvvar ve Hüccacın dahi tahkik idemeyecekleri derecelerde müstefid idecek bir hizmet görmüşdür. İnşaalah-u Teâlâ (okunmuyor) vaye-i cenab-ı Padişahî'de eser-i mezkûr ziynet-i bahş-i destegehüsn-i teşmil oluncaya kadar herhalde Vehhabiyanın yine etraf-ı Hicaziye'de vukuat-ı garibiye ve hareket-ı acibiyesi hakkında malumat kamileye cami' olan işbu Tarih-i*

[91] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan,* Kırk Ambar Matbaası, İstanbul 1296, ss.288.

Vehhabiyan karine-i kirama arz itmek dahi bir hidmet-i mahsusa adı ile muharer-i muma ileyhin teşekkürat-ı azimemize arz ve takdim eyleriz."[92]

Buradan da anlaşılacağı üzere Eyüp Sabri Paşa'nın daha önce yazdığı eserlerden dolayı bir şöhretinin bulunduğu, kaleminin güvenilir olduğu ve yazdığı eserlerin halkın hizmetine sunulmasından dolayı büyük faydalar sağlandığı üzerine durulmaktadır. Ayrıca *Tarih-i Vehhabiyan* eserinin bu güvenilirliğe yapılan atıf ile takdim edilmesi ve Vehhabilerin yaptıklarının anlatılması söz konusudur.

Tarih-i Vehhabiyan eserinin içeriği ise şu şekildedir: Eser Eyüp Sabri Paşa'nın takdimi ile başlamış, daha sonra olay örgülerini birbirine bağlayarak konuları ele almıştır. Giriş bölümü Abbasi tarihi ve Karamita meselesi ile başlamış, ilerleyen sayfalarda Karamitalar ile Vehhabilerin benzerlikleri üzerinde durulmuştur.[93]

Eserin son kısmı ise Vehhabi isyanının bastırılması ve ardından yaşananlar ile tamamlanıp, son sayfada Eyüp Sabri Paşa'nın hatimesi ile bitmektedir. Bu hatimede dikkat çeken husus Eyüp Sabri Paşa'nın eserin içerisinde bir takım yanlışlar olması durumunda okuyucuların bunları affedeceği temennisinde bulunması ve bunun yanı sıra eseri kaleme alırken Hicaz'da olaylara tanık olmuş bir takım yaşlılardan dinlediklerini kaynak olarak kullandığını belirtmesidir.[94]

Eyüp Sabri Paşa'nın *Tarih-i Vehhabiyan* eseri günümüz Türkçesiyle şuana kadar iki farklı yayınevi tarafından basılmıştır. Bunlardan ilki 1992 yılında Süleyman Çelik tarafından çevrilmek suretiyle Bedir Yayınevi'nin yayınladığı *Tarih-i Vehhabiyan*'dır. Bu çalışmada *Tarih-i Vehhabiyan* üç kısımda basılmıştır. İlk kısımda *Tarih-i Vehhabiyan*'ın Osmanlıcadan Türkçeye aktarılmış şekli verilmiş ve bu yüz yirmi yedi sayfa tutmuştur. İkinci kısımda ise *Tarih-i Vehhabiyan*'ın günümüz Türkçesine çevrilmiş hali mevcuttur; bu kısım da toplam doksan beş sayfadır. Son kısımda ise *Tarih-i Vehhabiyan*'ın orijinal Osmanlıca metni bulunmaktadır.[95] Tek baskıda farklı şeklinin bulunması açısından ayrı bir zenginlik ifade eden bu *Tarih-i Vehhabiyan* baskısı günümüz Türkçesine bu şekilde kazandırılmıştır.

---

[92] *Tercüman-ı Hakikat, sy.331,* 05 Şaban 1296 (24 Temmuz 1879), s.1.
[93] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan,* s.2.
[94] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan,* s.288.
[95] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan (Vehhabiler Tarihi),* Çev. Süleyman Çelik, Bedir Yayınları, İstanbul 1992, ss. 368.

Bu çeviri eserde Eyüp Sabri Paşa başlığı altında yazılanlar ise dikkat çekicidir. Çünkü müellif, Eyüp Sabri Paşa ile alakalı dişe dokunur bir bilginin olmaması ve bununla alakalı herhangi bir hacimli çalışmanın yapılmamasını ciddi bir biçimde eleştirmektedir. Avrupa'da Eyüp Sabri Paşa muadili isimler hakkında birçok çalışma yapıldığı lakin bizim bu konularda çalışmalarımızın olmadığı vurgulanmaktadır. Daha sonrasında ise *Sicill-i Osmani*'den alınan bilgilerden yola çıkılarak Eyüp Sabri Paşa'nın hayatına dair kısaca bilgi verilmektedir.[96]

Bunun yanı sıra günümüz Türkçesine *Vehhabiler Tarihi* ismi ile Önsöz Yayıncılık tarafından bir kere daha çevrilmiştir. Yüz yetmiş altı sayfa olan bu eser, 2016 yılında Osmanlıcadan günümüz Türkçesine çevrilmek suretiyle yayınlanmıştır. Burada da girişte kısaca Eyüp Sabri Paşa'nın hayatı ve eserleri hakkında bilgi verilmiş, ardından *Tarih-i Vehhabiyan* hakkında bilgi verilmek sureti ile eserin çevirisi okuyuculara sunulmuştur.[97] *Tarih-i Vehhabiyan* eseri ile alakalı bu bölümde sadece teknik meseleler ele alınmış ve eser içeriği kısa bir şekilde aktarılmıştır. Eserin genel muhtevası, ilerleyen bölümde detaylıca ele alınacağı için bu bölümde eserle alakalı verilecek bilgi bu kadarla sınırlı kalmıştır.

1.4.5. Riyazü'l-Mukınin

Riyaz'ül-Mukınin Eyüp Sabri Paşa'nın tasavvuf menşeili, ahlak ve ibadet konularını ele aldığı bir eserdir. Bu eser 1298 yılında İstanbul'da Esad Efendi Matbaasında Maarif Nezaretinin ruhsatıyla basılmıştır. Eserin hacmi ise toplam üç yüz seksen üç sayfadır.[98] *Riyaz*; bahçe kelimesinin çoğulu, yani bahçeler demektir. *Mukinin* ise; şüphesiz inanılan, yakin olarak inanılan, manasına gelmektedir. Eserin adı bu şekilde incelendiği zaman isim ve konu bütünlüğü görülmektedir.

Eyüp Sabri Paşa'nın bu eseri girişte üç adet takrizle başlamaktadır: Birinci takriz Medrese-i Ders-i Amm müderrislerinden Mehmed Haşim Bey'e aittir. İkinci takriz Şura-yı Bahriye

[96] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan (Vehhabiler Tarihi)*, Çev. Süleyman Çelik, s.10.
[97] Eyüp Sabri Paşa, *Vehhabilik Tarihi*, Önsöz Yayıncılık, Çev. Rabia Şenay Şişman, İstanbul 2016, ss.176.
[98] Eyüp Sabri Paşa, *Riyaz'ül-Mukinin*, Esad Efendi Matbaası, İstanbul 1298, ss.383.

başkâtibi Osman Rahmi Efendi'ye, üçüncü takriz ise Bahriye Mektubi müdürü Hasan Tevfik Efendi'ye aittir.[99]

Eserin yazılış amacı bundan önce yazdığı eserlerle aynıdır. Girişteki önsözden anlaşıldığı üzere Eyüp Sabri Paşa eserini şu sebeplerden dolayı kaleme almıştır: "Müslümanların dinlerine ait azami derecede bilmeleri gerekenlerin dilimize aktarılmış ve daha önce yazılmış eserler bulunmasına rağmen, bunların ya Arapça ya da Farsça olmasından dolayı halkın bu meseleleri anlayamadığı yahut da bir kısmının abartılı rivayet ve bilgilerle dolu olmasından dolayı böyle bir eser yazılmasının şart olduğu düşünüldüğünden, *Riyazü'ül Mukınin* kaleme alınmıştır."[100]

Eserin içeriği ise şu şekildedir: Sekiz ana bölümden oluşan eserde alt bölümler mevcuttur. Bu bölümlerin içerisinde salih amelden, âlimlerin mertebelerine kadar birçok hususa değinilmektedir. Ayrıca eserin son kısmında İmam Birgivi'nin *El Makamat* isimli eserinin özeti yapılmıştır. *Riyaz'ül Mukınin* eseri 1981 yılında Meral Yayınevi tarafından günümüz Türkçesine *Cennet Bahçeleri* ismi ile çevrilerek yayınlanmıştır.[101]

1.4.6. Mir'atü-l-Harameyn

Mir'atü-l-Harameyn Eyüp Sabri Paşa'nın uzun uğraşlar vererek kaleme aldığı ve eserleri arasında en çok ön plana çıkan çalışmasıdır. Toplam 3.500 sayfaya yakın olan eser, beş ciltten oluşmaktadır. İlk cilt *Mira'atü-Mekke*'dir; bu kısım iki ayrı cilt olarak tek bir başlıkta basılmıştır. İlk baskı Bahriye Matbaasında H. 1301 yılında basılmıştır. Bu eserin *Mira'atü-Mekke* kısmı toplam 1.175 sayfadır.

Mira'atü-Mekke eserinin giriş kısmı eserin takrizleri ile başlamaktadır. Buradaki takrizleri diğer eserlerdeki takrizlerden ayıran husus toplam yirmi dokuz Osmanlı mütefekkirinin kaleme aldığı takrizler bulunmasıdır. Bunların içerisinde Yenikapı Mevlevihanesi Postnişini Osman Selahaddin Efendi'den, Ahmed Midhat Efendiye, Muallim Naci'den Ahmed Cevdet Paşa'ya dönemin önemli birçok ismi takriz kaleme almıştır.[102] Takrizlerden

[99] Eyüp Sabri Paşa, *Riyaz'ül Mukınin*, s.2-5.
[100] Eyüp Sabri Paşa, *Riyaz'ül Mukınin,* s.5.
[101] *Eyüp* Sabri Paşa, *Cennet Bahçeleri*, Çev. İsmail Demir, Meral Yayınevi, İstanbul 1981, ss.583.
[102] Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü-Mekke,* Bahriye Matbaası, İstanbul 1301, C. 1, s.2-22.

sonra yaklaşık on bir sayfalık bir fihrist bölümü ile konu başlıklarının sayfa numaraları verilmiştir. Ardından Eyüp Sabri Paşa'nın eser takdimi bulunmaktadır.

Bu kısımda *Mir'atü-l-Harameyn* eserini neden kaleme almak istediğini ve yazdığını çok açık bir şekilde anlatmaktadır. Bunun yanı sıra Eyüp Sabri Paşa eseri yazma gayesi olarak bugüne kadar Mekke ve Medine konusunda yazılmış eserlerden yararlandığını vurgulamakla beraber daha önce yazılan eserlerin Farsça ve Arapça olduğundan kütüphanelerde birçoğunun unutulmaya yüz tuttuğu, bu sebeplerden dolayı anlaşılabilir bir Hicaz bölgesi araştırması kaleme almak istediğini belirtmektedir.[103] Bu kısımdan sonra iki cilt boyunca Mekke hakkında tafsilatlı bilgi verilmektedir.

Mir'atü-l-Harameyn eserinin üçüncü ve dördüncü birleşik ciltleri ise *Mir'atü-Medine* kısmıdır. Bu kısım da Bahriye Matbaasından basılmıştır. Hicri 1304 senesinde basılan *Mira'tü-Medine* toplam 1.343 sayfa civarındadır. Eserin ilk cildinde fihrist kısmı bulunmamaktadır, esere direkt giriş yapılmıştır. İkinci ciltte ise eser fihristle başlamış, daha sonra konular devam etmiştir. Bu ciltte Eyüp Sabri Paşa Medine şehrine dair tafsilatlı bir bilgi vermiştir. Burada ilk ciltlerde olduğu gibi zaman zaman haritalardan yararlandığı ve bunlara eserinde yer verdiği göze çarpmaktadır.[104]

Eserin beşinci ve son cildi olan *Mir'atü Cezireti'l-Arab* kısmı ise 1306 yılında yine Bahriye Matbaasında basılmıştır. Eserin toplam sayfa sayısı dört yüz on iki civarındadır. Bu eserin son kısmında Eyüp Sabri Paşa'nın hatimesi bulunmaktadır. Burada Eyüp Sabri Paşa *Mira'tül Harameyn* eserini h. 1289 yılından beri yazdığını vurgulamaktadır. Bununla birlikte Eyüp Sabri Paşa cilt cilt çıkardığı eserlerin sonuncusunun bu kısım olduğunu ve kaleme aldığı eserle ilgili*"Hicaz tarihinin en mükemmel ve mufassal olduğunu iddia etmekte tereddüt itmem..."* diyerek dönemine kadar bu konu hakkında yazılmış olan eserlerin içerisinde en mükemmeli olduğunu iddia etmektedir. Burada bundan önce yazdığı eserlerin her birisinde belirttiği, eseri yazmaya layık olmadığı vurgusunun tam tersi bir tavır görülmektedir.[105] Bu tavrının, eserin kaleme alınıp basılmasına 1289-1306 yılları arasında neredeyse on yedi yılını vermesinden kaynaklandığı söylenebilir. Hatimenin devam eden kısmında ise Hicaz'a dairdaha önce yazılmış eserlere vurgu yapılmıştır. Bu konu ile alakalı Eyüp Sabri Paşa;

[103]Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü-Mekke,* s.5-6.
[104] Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü-Medine,* Bahriye Matbaası 1304, C.1, s.9.
[105] Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Cezireti'l-Arab,* Bahriye Matbaası, İstanbul 1306, s.413.

> "*bazı zevata kadar Hicaz ahvaline dair birkaç cild tarihçe yazılmış ise de bu tarihlerin birtakımlarının Mekke-i Mükerreme ve birtakımı da Medine-i Münevvere'ye hasır olunmakla tarz-ı ifade ve zabt-ı vukuat hususunda ihtiyar-ı icaz ve ihtisar idilmiş olduğundan bunların hiçbiri Mir'atü-l-Harameyn sahifelerinde suretnam-ı vücud olan esrar-ı hakimiye ve ahbar-ı İslamiye ve cahiliyn-i cami değildir."*[106]

diyerek eseri neden kaleme almak istediğini vurgulamıştır. Daha önce yazılan kitapların her birinin ayrı ayrı Mekke ve Medine konusunu işlediği üzerine durulmuş, bu çalışmada ise Hicaz tarihinin bir bütün olduğu belirtilmiştir. Ayrıca eserin yazımındaki muvaffakiyetin sebebinin Sultan Abdülhamid olduğu vurgulanmıştır. Bunun yanı sıra hatimenin bir de Arapça çevirisi eklenerek esere son verilmiştir.[107]

Eyüp Sabri Paşa'nın bu eserinin günümüz Türkçesine kazandırılmış halleri mevcuttur. Bunlardan ilki 2004 yılında Fatih Yayınevi tarafından *Kâbe ve Mekke Tarihi* ismi ile *Mir'atül-Mekke* kısmının basılmış halidir.[108] Bir diğer çalışma ise *Mir'atül-Mekke* kısmının iki cilt halinde Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı tarafından yapılan tıpkıbasımıdır.[109]

1.4.7. Çeviri Eserleri

Eyüp Sabri Paşa'nın daha önce saydığımız eserlerinin yanında birde tercüme ederek neşrettiği iki adet tercüme eseri bulunmaktadır. Bu eserlerden ilki İmam Tirmizî'nin tam ismi *eş-Şemâ'ilü'n-nebeviyye ve'l-haṣâ'ilü'l-Mustafaviyye* olan ve İslam dünyasında ilk defa şemail hususunda kaleme alınan eserdir.[110]

---

[106] Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Cezireti'l-Arab,* s.413-414.
[107] Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Cezireti'l-Arab,* s.414-416.
[108] Eyüp Sabri Paşa, *Kabe ve Mekke Tarihi*, Çev. Osman Erdem, İstanbul 2004.
[109] Eyüp Sabri Paşa*, Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke (2Cilt)*, Haz. Ömer Fâruk Can - F. Zehra Can, İstanbul 2018.
[110] M. Yaşar Kandemir, "eş-ŞEMÂİLÜ'n-NEBEVİYYE", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* C. 38, İstanbul 2010, s.500-501.

Şemail, şimal kelimesinin çoğulu olmakla birlikte, karakter, kişilik gibi anlamlara gelmektedir. Bunun yanı sıra *şemail* genel anlamda, Hz. Peygamberin hayatının, ahlakının, giyiminin, fiziğinin izah edildiği eserler için kullanılmıştır.[111]

Tercümet'üş-Şemail ise İmam Tirmizî'nin yukarıda ismi zikredilen eserinin tercüme edilerek basılmış halidir. h. 1299 yılında basımı yapılan bu eser toplam üç yüz yirmi sayfadır. Eser ilk olarak İstanbul'da Hurşit Efendi Matbaasında basılmıştır. Eserin ilk tanıtımı daha önceki eserlerin bazılarında olduğu gibi yine Tercüman-ı Hakikat gazetesinde gerçekleştirilmiştir. Burada iki bölüm halinde verilen takdimde ilk önce gazetenin kendi takdimi yer almış, sonra Eyüp Sabri Paşa'nın takdim yazısına yer verilmiştir.[112]

Eyüp Sabri Paşa kendi kaleme aldığı takdim yazısında üzerinde durduğu hususlar, her Müslüman'ın ahiret saadeti için Peygamber (a.s)'ın ahlakını bilmesi ve öğrenmesi gerektiği, bu sebeple *Tercümetü'ş-Şemail* isimli çalışmayı telif ettiğidir. Ayrıca orijinal eserin yazarı ve künyesi de bu kısımda tam olarak belirtilmektedir.[113]

Bu eserin yanı sıra Eyüp Sabri Paşa'nın tercüme çalışması olarak kaleme aldığı ve eserleri içerisinde de sonuncusu olan eser *Esbabü'l-İnaye fi Tercümeti Bidayeti'n-Nihaye* isimli çalışmasıdır.

Bu eser İmam Gazâlî'nin kaleme aldığı *Bidayetü'l-Hidaye* isimli eserinin tercümesi olarak, h. 1306 yılında İstanbul'da Bahriye Matbaasında yüz on dört sayfa halinde basılmıştır. Eserin yazılış amacının Bahriye Sıbyan mekteplerindeki öğrencilere dinlerini öğretmek olduğu takdim yazısında Eyüp Sabri Paşa tarafından vurgulanmaktadır.[114]

Eserin içeriğinin İslam ahlakının genel kaideleri olduğu görülmektedir. İki ana bölümden oluşan eserin ilk bölümü, İslam'ın muamelat kısmı ile alakalı olan, ibadetlerin yapılış şekilleri üzerinedir. İkinci bölüm ise biraz daha tasavvuf ağırlıklı manevi konular üzerinden işlenmektedir; kalp, kalbin durumu, günahlardan korunması vs. gibi hususlar burada işlenmiştir. Böylelikle Eyüp Sabri Paşa son eserini kaleme alarak 1306 senesinde yayınlatmıştır. Vefat ettiğinde arkasında çok ciddi bir neşriyat bırakmayı başarmıştır.

---

[111] Azmi Bilgin, "Hz. Muhammed'in Muhtasar Şemâil-i Şerif Tercümesi'indeGeçen Vasıfları", *Türkiyat Mecmuası*, c. 26/1, İstanbul 2016, s. 81-88.
[112] Tercüman-ı Hakikat, sy.446, 29 Zilhicce 1296, s.3-4.
[113] Tarcüman-ı Hakikat, s. 3.
[114] Eyüp Sabri Paşa, *Esbabü'l-İnaye fi Tercümeti Bidayeti'n-Nihaye*, Bahriye Matbaası, İstanbul 1306, s.2.

1.5. Hayatı ve Eserleri Işığında Eyüp Sabri Paşa'nın Kişiliği

Eyüp Sabri Paşa'nın bu çalışmada konu edilen *Tarih-i Vehhabiyan* eserindeki Vehhabi yaklaşımının anlaşılması için kendisinin kişiliği, fikir dünyası ve İslam anlayışının tahkik edilmesi gerekmektedir. Çünkü Eyüp Sabri Paşa'nın eserlerini kaleme almasındaki amaçlar ve kullandığı dil kişiliğiyle paralel bir çizgide gitmiştir. Eserlerinde bu durumu saklama ihtiyacı da hissetmemiştir.

Eyüp Sabri Paşa'nın kişiliği ile alakalı ön plana çıkan hususlardan birisi döneminde araştırmacı kişiliği ve güvenilir bir isim olmasıdır. Özellikle kendisinin eserleri tanıtılırken mukaddime yazarlarının vurguladıkları bu kişilik özellikleri olmuştur.[115] Bunun yanı sıra devlet ricali tarafından da güvenilir bir isim olarak görüldüğü, rüşvet ve yolsuzluğun önüne geçmesi için Islah ve Tedkik-i Muhasebat Komisyonu reisliğine atanmasından anlaşılabilir.[116]

Bu hususların dışında Eyüp Sabri Paşa'nın eserlerinin içeriğinden dindar bir kişiliğe sahip olduğu rahatlıkla görülmektedir. Eyüp Sabri Paşa'nın dindar kişiliği kendi şahsı ile sınırlı kalmamakta, zihniyetinde İslam'ın "Emr'i Bil Maru'f Nehy-i Ani'l Münker (iyiliği emretme kötülükten alıkoyma)"[117] anlayışının açık izleri görülmektedir. Çünkü İslam anlayışında insanlara iyiliği emretmek bütün Müslümanların üzerine bir vazifedir. Bu vazifenin tatbiki ise insanlara faydalı olacak eserler bırakma, güzel bir şekilde nasihat etme gibi yollarla gerçekleşebilir.[118] Eyüp Sabri Paşa'nın bu tutumunun en net görüldüğü yerler eserlerinin takdim yazılarıdır.

Tekmilet'ül Menasik, Aziz'ül-Asar Şerhi, Mahmud'üs Siyer, Mir'atü-l-Harameyn, Tarih-i Vehhabiyan eserlerinin mukaddimesinde Eyüp Sabri Paşa eserleri kaleme almasının sebebini şu şekilde açıklamıştır: Eserlerin herkesin anlayabileceği derecede açık bir dille

[115] Bkz.Tercüman-ı Hakikat mukaddimeleri.
[116] Mehmet Akif Fidan, *Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği*, s.59.
[117] Mustafa Çağrıcı, "EMİR bi'l-MA'RÛF NEHİY ani'l-MÜNKER" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul 1995, s.138-141.
[118] Osman Oral, "Şeyhülislâm Haydarizâde İbrahim Efendi'nin "Emir Bi'l-Ma'rûf Nehiy Ani'l-Münker" Adlı Makalesi", *Kelam Araştırmalar Dergisi,* C. 14, S. 1, 2016, s.146-176.

yazıldığı, kendisinden önce bu konularda eserler yazılmışsa da bunların Arapça ve Farsça olduğu bu yüzden avamın anlayacağı sadelikte, doğru bilgi ile konuları ele almak istediği...

Bunun yanı sıra *Esbabü'l-İnaye fi Tercümeti Bidayeti'n-Nihaye* isimli çeviri eserinin mukaddimesinde Bahriye Mektebi öğrencilerine dinlerini öğretmek istediğini açıkça yazmıştır. Bu örneklerden anlaşılacağı üzere Eyüp Sabri Paşa'nın dindar kişiliği ve ele aldığı konuların tamamının İslami literatür ile iç içe olması göz önüne alındığında İslam'ı insanlara öğretme gayesi güttüğünü söylemek yanlış olmayacaktır.

Bunların yanı sıra Eyüp Sabri Paşa'nın İslam anlayışı, Ehl'i Sünnet ve'l Cemaat olarak isimlendirilen itikadî yaklaşımdır. Eserlerinin birçoğunda bu yaklaşımın izleri açıkça görülmektedir; bunlardan bazıları *Mahmud'üs Siyer*'de bulunan sahabe ve on iki imam cetvelleridir.[119] *Tekmilet'ül Menasik* eserinde geçen kabir ziyaretleri bahislerinde okunacak dualara[120] yer vermesi ise bu inancının bir başka boyutudur. Bunların yanı sıra *Aziz'ül Asar*'da geçen *Nebi ile Velinin Farkı, Kerametin Tarifi, Evliyanın Tarifi ve Derecatı*,[121] başlıklarında yine bu inancın izleri görülmektedir. Bunların yanı sıra *Tarih-i Vehhabiyan*'da Vehhabileri ele alışındaki tutum, yer yer kendi itikadının müdafaanamesi gibidir. Yine bu gibi örneklerde ameli meselelerde Hanefi mezhebine göre hareket ettiği açıkça görülmektedir.

Bunların yanı sıra Eyüp Sabri Paşa'nın kişiliğini oluşturan önemli faktörlerden birisi de tasavvuf kavramıdır. Yukarıda belirtilen örneklerden ve bunların yanı sıra kendisi hakkında yapılan incelemelerden anlaşılacağı üzere tasavvufla iç içe bir yaşamı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Konu ile alakalı olarak *Osmanlı Müellifleri*'nde Mehmed Tahir, Eyüp Sabri Paşa bahsinde tarikat olarak mensup olduğu İdris-i Muhtefi'nin ayakucuna defnedildiği bilgisini vermektedir.[122] Buradan yola çıkılarak Azmi Özcan tarafından kaleme alınan Eyüp Sabri Paşa makalesinde Eyüp Sabri Paşa'nın İdris-i Muhtefi'ye intisap ettiği bilgisi verilmektedir.[123] Lakin bu hususta Mehmet Akif Fidan; Eyüp Sabri Paşa'nın eserlerinde kendisinin Melami tarikatına mensup olduğuna dair bir ifade bulunmadığına dikkat çekerek Eyüp Sabri Paşa'nın Melami olup olmadığı meselesinin tartışmalı olduğunu iddia etmektedir. Özellikle *Aziz'ül Asar* eserinin 183.

[119]Eyüp Sabri Paşa, *Mahmud'üs Siyer,* s. 569-584.
[120]Eyüp Sabri Paşa, *Tekmilet'ül Menasik,* s.14.
[121] Eyüp Sabri Paşa, *Aziz'ül Asar,* s.171-176.
[122] Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, s.26.
[123] Azmi Özcan, *"Eyüp Sabri Paşa"*, s.8-9.

sayfasında yer alan *Tabaka-i Melamiyye ve Tari'f-i Şanihim* bahsinde Eyüp Sabri Paşa'nın Melamilik meselesini incelerken kendisi ile alakalı böyle bir bilgi vermemesine dikkat çekilmiştir.[124]

Tasavvuf konusu Osmanlı toplumu için önem arz eden konulardan birisidir. Çünkü daha Selçuklular devrinden itibaren tasavvuf Anadolu'da önemli bir konuma sahip bir kurum olmuştur. Aynı şekilde Osmanlılar da tasavvufu kendi hayatlarının merkezine almışlardır.[125] Bu noktadan değerlendirdiğimizde Eyüp Sabri Paşa'nın kendi toplumunun ananevi yaklaşımları ile hayatını birleştirdiğini ve bu doğrultuda bir düşünce anlayışı geliştirdiğini söylememiz doğru olacaktır.

Ayrıca Melamilik meselesine kısaca değinecek olursak, Melamiyye tarikatı H. 3. yy.'dan itibaren, Şam, Bağdat, Nişabur gibi bölgelerde ortaya çıkmış olan ve hayatta dinin züht ve takva tarafının daha yoğun yaşanılması gerektiğini öğütleyen bir tasavvufi inanç biçimidir. İdris-i Muhtefî'nin şeyhliğini yaptığı Bayramiyye tarikatı ise, Hacı Bayram-ı Veli'nin öğrencileri olan Emîr Sikkînî ve Akşemseddin tarafından kurulmuş ve Osmanlı döneminde var olmuş Melamiyye Tarikatının bir kolu olarak karşımıza çıkmaktadır.[126] Bayramiyye tarikatının genel pozisyonunu şu şekilde izah edebiliriz; esnaf ve yonca teşkilatı ile münasebetler kuran, içerisinde Halvetiyye ve Nakşibendiye tarikatlarının da etkisi görülen bir tasavvufi yaklaşımdır. Bu tarikatın Anadolu dışında herhangi bir teşkilatlanma durumunun söz konusu olmadığı bilinmektedir.[127]

İdris-i Muhtefî hakkında ise *Osmanlı Müelliflerin*'de ismi ile açılmış bir başlık altında bilgi verilmektedir. Burada İdris-i Muhtefî'nin Melamiyye Bayramiyye ricalinden olduğu, müstear namının Ali Bey olduğu, birçok mutasavvıf âlim yetiştirdiği h. 1024 (m. 1615-1616) yılında vefat ettiği ve mezarının Kasımpaşa'da bulunan Kulaksız Camii'nin karşısında olduğu gibi bilgiler verilmektedir.[128]

Eyüp Sabri Paşa'nın Melami olup olmadığı bir tartışma konusu olmakla beraber eserlerinde kullandığı üslup, işlediği konular ve özellikle de İmam Gazalî'nin tasavvuf

[124] Mehmet Akif Fidan, *Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği*, s.42.
[125] Mustafa Kara, *Metinlerle Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar*, Sır Yayınevi, İstanbul 2004, s.71-125.
[126] Hasan Kamil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2004, s. 265-267.
[127] Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2006, s.220.
[128] Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri,* Matba-i Amire, İstanbul 1342, C. I, s.23-24.

menşeili eseri *Bidayetü'l-Hidaye*'yi çevirmesinden de anlaşılacağı üzere tasavvuf-meşrep bir kişiliği olduğunu ve bu kişiliğin doğrultusunda eserler kaleme aldığını söyleyebiliriz.

Bu sebeple Vehhabi meselesindeki en temel tartışmalardan olan tasavvuf konusu, Eyüp Sabri Paşa'nın Vehhabiliği ele alışında belirleyici yaklaşımı teşkil etmiştir. Vehhabiler meselesine yaklaşırken sadece tarihî bir olayı veya devlete isyan etmiş bir grubu ele almaktan ziyade, kendisinin inanç sisteminin en temel dinamiklerine karşı çıkan bir yapıyı ele almış olması gözden kaçırılmamalıdır.

Eyüp Sabri Paşa'nın Vehhabi meselesi ile alakalı yaklaşımı ilerleyen bölümlerde daha detaylı bir şekilde ele alınacağından dolayı bu kısımda sadece Eyüp Sabri Paşa'nın olaylara yaklaşımında etkisi olan olgular incelenmiştir. Ayrıca Eyüp Sabri Paşa'nın zihin dünyası, Osmanlı Devleti'nin yaşadığı yenileşme süreci, dünyaya geldiği dönem, Tanzimat'ın etkileri, eğitimi, devlet görevleri, eserleri ve kendisi hakkında yapılmış çalışmalar etrafında incelenmeye ve anlaşılmaya çalışılmıştır.

2.GÜNÜMÜZ ÇALIŞMALARI ÇERÇEVESİNDE VEHHABİLİK HAREKETİ

2.1. Tarihsel Süreç İçerisinde Vehhabilik Hareketinin Ortaya Çıkışı ve Fikrî Yaklaşımı

Vehhabilik meselesi farklı alanlarda çalışma yapmış birçok araştırmacı için ilgi konusu olmuş bir meseledir. Konu ile alakalı gerek ülkemizde gerekse yurt dışında bu minvalde birçok çalışma kaleme alınmıştır. Hareketin ortaya çıktığı coğrafyanın gelişimi ve geldiği noktalar itibari ile dinî boyutunun yanı sıra, siyasi ve sosyal olaylara etkisi bakımından birçok noktadan ele alınabilmektedir. Bu hareketi anlamlandırabilmek için anlaşılması gereken bazı temel yapı taşları bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Vehhabiliğin ne olduğu tartışmasıdır; bir diğeri ise Vehhabilik hareketinin nasıl ortaya çıktığı, hangi unsurlardan beslendiği meseleleridir.

Burada Vehhabiliğin ortaya çıkışı meselesinden önce Vehhabilik hareketinin nasıl tanımlanacağı sorusuna cevap verilmeye çalışılacaktır.

Muhammed Ebu Zehra, Vehhabilik hareketinin ne olduğu hakkında şöyle bir tanım ortaya koymuştur:

> "*Necid çöllerinde ortaya çıkmış hem dinî hem de siyasi karakter taşıyan bir harekettir. Vehhabilik asıl itibariyle şahısların aşırı derecede takdis edilmesinin, onlardan bereket umulmasının, dinde olmayan bidatların çoğalarak dinî törenlerde ve dünyevî işlerde önemli bir hal almasına tepki olarak doğmuş denilebilecek bir harekettir.*"[129]

Genel hatlarını bu şekilde çizebileceğimiz Vehhabilik meselesi ile alakalı en temel umdelerden biriside İslam'ın ihyacı yaklaşımı olarak tarif edebileceğimiz Selefilik meselesidir. Selefilik meselesini tarihsel süreçte dört dönemde ele alan Ferhat Koca, Selefiliği dönemlere şu şekilde ayırmıştır: *Metodolojik Bir ilke Olarak Selefilik, Sistematik Bir Nazariye Olarak Selefilik, Dinî ve Siyasi Bir Akım Olarak Selefilik, Radikal ve Savaşçı Bir Yapı Olarak Selefilik.* İlk dönem Selefilik, Peygamber'in ashabının ve o ashabı gören Tabiin neslinin devam ettirdiği, Peygamber'in öğrettiği İslam anlayışını merkeze alan bir

[129] Muhammed Ebu Zehra, *Mezhepler Tarihi,* Çev. Sıgbatullah Kaya, Çelik Yayınları, İstanbul 2011, s. 238.

yaşam tarzı olarak karşımıza çıkmaktadır. Ahmed b. Hanbel gibi isimler bu dönemin en önde gelen isimleridir. İkinci dönem Selefefilik ise İbn Teymiyye'nin Selefi anlayışı sistematik bir hale getirdiği dönemdir. Üçüncü dönem ise Muhammed b. Abdülvehhab'ın Selefi anlayışa siyasal bir karakter kazandırdığı dönemdir. Son dönem ise özellikle 11 Eylül Saldırıları ile ortaya çıkan "küresel cihâd" anlayışını benimsemiş günümüz selefi düşüncesidir.[130]

Hilmi Demir ise Selefiliği, *Teolojik Selefilik, Kültürel Selefilik, Siyasal Selefilik, Radikal Selefilik* olarak kategorize etmiştir. Teolojik Selefilik, dini bir yaşam formu olarak gören harekettir; tebliğci selefiler bu grup içerisinde yer alabilir. Kültürel Selefilik din alanında fikrî ve entelektüel mücadele yürüten hareketlerdir. Siyasal Selefilik, dini, siyasal ve sosyal bir örgütlenme aracı olarak kullanan hareketlerdir. Radikal Selefilik ise dini, zor kullanma yoluna dönüştüren ve siyasal yolları reddeden, çatışma ve savaşı esas alan Selefiliktir.[131]

Bu tanımdan yola çıkarak Vehhabilik için,"Selefilik hareketinin siyasallaşmış ve devlet formuna dönüşmüş halidir," demek mümkün gözükmektedir. Lakin Vehhabilik hareketi, Selefi hareketin tamamıdır demek mümkün değildir. Hem tarihsel süreç açısından hem de çağdaş Selefi anlayışlar incelendiğinde ortaya çıkan tablodan dolayı Vehhabiliği, Selefiliğin bir şubesi olarak görmek mümkündür.

Günümüz Selefiliğinin bazı fraksiyonları ile Suudi Arabistan devletinin resmî ideolojisi durumunda bulunan Vehhabilik arasında da ciddi ayrımlar bulunduğu gözden kaçırılmamalıdır. Bunun en net örneklerinden birisi küresel cihâd fikrinin önemli aktörlerinden olan Usame b. Ladin ile Suudi Arabistan devletinin önemli din adamlarından birisi olan İbn Baz arasındaki tartışmalardır. Usame B. Ladin, Suudi Arabistan'ın kendisine ait dinî kurumlarını "Allah ile beraber tapılan putlar" konumuna getirdiğini ileri sürer.[132] Her ne kadar Suud devletinin temsil ettiği Vehhabilik ile bugünkü bazı Selefi yaklaşımlar arasında ayrım bulunsa da, fikrî olarak beslendikleri kaynakların aynı olduğu da bir gerçektir; her iki tarafında ideologlarının başında İbn Teymiyye gelmektedir. Bu sebeple

[130] Ferhat Koca, "İslam Düşünce Tarihinde Selefilik: Tarihsel Serüveni ve Genel Karakteristiği", *İlahiyat Akademi*, 2015 C.1, S.1-2, s.17-23.
[131] Hilmi Demir, "Radikal Selefi Hareketler ve Terör Örgütleri: Kavram ve Teorik Çerçeve", *Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı,* Şubat 2016, s.3.
[132] Mehmet Ali Büyükkara, "11 Eylül'le Derinleşen Ayrılık-Suudi Selefiyye ve Cihâd-i Selefiyye", *DiniAraştırmalar,* C. 7, S.20, 2004, s.216.

Vehhabilik dışında kalan Selefi hareketlerin, Vehhabilik ile kuzen olduklarını söylemek mümkündür.

Vehhabilik hareketinin isimlendirme problemine gelecek olursak karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır. Vehhabilik, adını, hareketin dinî yönünü sistemleştirerek temellerini atan Muhammed b. Abdülvehhab'a ithafen almıştır. Bu isimlendirme ile alakalı şu husus gözden kaçırılmamalıdır; Vehhabi tanımı ekseriyetle harekete muhalif olanlar tarafından kullanılmaktadır. Bununla beraber Vehhabilik ismi hareketin dışındaki dinî çevrelerde, ilmî ve siyasi sahalarda geniş kullanım alanı bulmuştur. Vehhabilik hareketinin mensupları ise içinde bulundukları hareketi, Ehl-i Sünnet anlayışı dairesinde kalan bir ıslah ve dinin aslına dönüşmesini hedefleyen bir ihya hareketi olarak gördüğünden ''Muvahhidûn,'' Ehl-i tevhîd veya izledikleri geleneksel dinî usule göre ''Ehl-i hadîs'' ya da ''Selefiyye'' diye anmayı tercih etmiştir.[133]

Vehhabilik hareketinin tarihsel Selefilik ile bağları olduğu açık bir gerçek olsa da asıl itibariyle bu hareket, kurucusu Muhammed Bin Abdülvehhab'ın çizdiği eksende ilerlemiş ve sistemleştirilmiş bir harekettir. Muhammed Ebu Zehra'ya göre İbn Teymiyye'nin inanç konularında ortaya koyduğu konulara herhangi bir şey eklemeseler de, İbn Teymiyye'nin katı tutumunu daha da sertleştirerek, onun değinmediği bazı pratik sonuçlar çıkarmışlardır.[134]

Bunun yanı sıra Vehhabilik ile alakalı bir başka problem konusu daha vardır. O da özellikle 19. ve 20. yy.'lar arasında ortaya çıkan, İslam'ı tekrar özüne döndürme, ihya etme gibi fikirlere sahip farklı akım ve hareketlerinde Vehhabilik fikrinden beslendiğini ortaya koymaktır. Bununla ilgili olarak Vehhabilik hareketini modern manada ilk öze dönüş hareketi olarak kabul eden de bir yaklaşım bulunduğunu belirtmekte fayda var.[135] Bunlardan önemli görülen bazılarına örnek vermek gerekirse, Libya'da ortaya çıkmış Senusilik hareketi en çok dikkat çeken oluşumlardan birisidir. Çünkü Senusilik; adını tarikatın kurucusu olan Muhammed bin Ali es-Senusî'den alan bir öze dönüş hareketidir. Genel itibariyle ortaya koyduğu mantalite Hz. Peygamber dönemindeki saf ve sahih inanca

[133] Mehmet Ali Büyükkara, "Vehhabilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 42, İstanbul 2012, s.611-615.
[134] Muhammed Ebu Zehra, *Mezhepler Tarihi*, s.238.
[135] Kemal Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Çev. Şiar Yalçın, İstanbul 2009, s.39.

dönerek, dinin bidatlardan arındırılmış halini yaşamaya çalışan bir hayat disiplinidir.[136] Fakat Senusilik hareketinin ihyacı yorumunun kökenleri tasavvuftur. Senusilik bu noktada Vehhabilik'ten tamamen ayrılmaktadır.[137]Bununla beraber aralarında görülen bir takım yaklaşım benzerlikleri, aynı din hakkında yorum yapılması kaynaklı ortak noktalardır. Bu sebeple Senusilik ile Vehhabilik için, aynı yaklaşım ve mantığa sahip hareketler demek mümkün değildir.

Bu sadece Senusilik ile sınırlı bir yaklaşım hatası değildir, bunun yanında Hindistan'da Şah Veliyullah, Güney Afrika'da Mehdiyye gibi hareketlerde aynı şekilde ihyacı hareketlerin içerisinde yer almakla beraber Vehhabilik doktrini ile aynı diyemeyeceğimiz hareketlerdendir.[138]

Vehhabilik/Selefilik konusunda bugün yaşanan bir başka tartışma konusu ise Vehhabi/Selefi İslam anlayışının gerek yurt dışında gerekse ülkemizde yaptığı yayılma faaliyetleridir. Özellikle 11 Eylül meselesi ile revaç yapan ardından ise Irak, Suriye ve Afganistan'da yaşanan süreci göz önüne aldığımızda, Vehhabi/Selefi anlayış küresel manada bir meseleye dönüşmüş olarak karşımıza çıkmaktadır. Selefi savaşçıların ideolojik beslenme kaynaklarına bakıldığında karşımıza Suudi Arabîstan ve onun resmi ideolojisi çıkmaktadır.[139] Bu konunun bir başka boyutu ise Vehhabi/Selefi anlayışın Türkiye'de gerçekleştirdiği yayılma faaliyetleridir. Bu konuda gerek dernekler gerek yayınevleri gerekse internet üzerinden kurulan bir propaganda ağı ile çeşitli ideolojik faaliyetler gerçekleştirilmektedir.[140]

Bu kısımda Vehhabilik hareketinin doğuşu meselesinde ele alınması gereken hususlardan bir diğeri ise hareketin dayandığı tarihsel ve fikri atıflardır. Bu sebeple tarihsel selefiliğin anlaşılması ve ortaya koydukları fikirlerin açıklanması elzemdir. Tarihsel selefiliğin anlaşılması noktasında İbn-i Kayyım El Cezviyye başta olmak üzere birçok önemli isim

[136] Tufan Turan ve Esin Tüylü Turan, "Libya'nın Tarihi Gelişimi İçerisinde Senusîlik, Türk-Senusî ve Türkiye Libya İlişkileri", *Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 5, S. 19, Güz 2011, s. 191.
[137] Rifat Türkel,"Etkileri Açısından Vehhâbilik (Suûdi Arabistan Dışı Ülkeler Örneği)", *The Journal of Academic Social Science Studies,* Volume 6, Issue 8, October 2013, s. 708.
[138] Hayreddin Karaman, *İslam Dünyasında Yeni İçtihad Teşebbüsleri, Uluslararası İslam Araştırmaları Sempozyumu*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir 1985, s.184-186.
[139] Hüsnü Ezber Bodur, "Vahhabi Hareketi ve Küresel Terör", *KSÜ ilahiyat Fakültesi Dergisi*, S.2, 2003, s. 18.
[140] Bekir Altun, *Selefîlik-Vehhabîlik ve Türkiye'deki Faaliyetleri*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı), İstanbul 2015, s.101-105.

olmakla birlikte, öncelikle Vehhabi hareketinin fikri alt yapısının sütunları durumunda olan Ahmed B. Hanbel ve İbn Teymiyye'nin anlaşılması gerekmektedir.

Çünkü Muhammed b. Abdülvehhab ileride açıklanacağı cihetle kendisinin fikri temellerini bu iki ismin ortaya koyduğu anlayış üzerine bina etmeye çalışmıştır. Bu sebeplerden ötürü bu iki ismin irdelenmesi konunun anlaşılması hususunda önem arz etmektedir, bu noktada Ahmed b. Hanbel ve İbn Teymiyye'nin hayatları çerçevesinde, ortaya koydukları İslamî anlayış ele alınacaktır.

2.1.1.Hanbelî Mezhebinin Kurucusu: Ahmed b. Hanbel

Ahmed b. Hanbel miladi 780 yılında Bağdat'ta, farklı rivayetlere göre de Merv'de doğmuş olup, Hanbelî mezhebinin de kurucusu olan bir İslam âlimidir.[141]Ahmed b. Hanbel daha küçük bir çocukken Kur'an'ı hıfz etmiş, ardından hem Hadis ilmi hususunda dersler almış hem de Hz. Peygamberin ve ashabının hayatlarını öğrenerek İslami ilimlerde çeşitli sahalarda kendisini yetiştirmiştir. Ahmed b.Hanbel hadis dersleri için Bağdat'ta 7 yıl kaldıktan sonra Basra'dan başlayarak İslam dünyasının birçok şehrini ziyaret etmiştir. Bunlar arasında Kufe, Hicaz ve Yemen seyahatleri bulunmaktadır.[142]

Ahmed B. Hanbel'in ortaya koyduğu fikir ve düşünceler ise özet olarak şu şekilde sıralanabilir: bidatları terk etmek, her bir bidatı sapıklık olarak kabul etmek, namazı terk edenin hükmünün dinden çıkma olacağı, Kuran Allah'ın kelamıdır ve mahlûk (yani sonradan yaratılmış) değildir ve ayrıca Kabir Azabına inanmak şarttır.[143] Burada konunun ilgi çeken kısmı, Ahmed b. Hanbel'in ortaya koyduğu bu fikirlerin bugün Ehl-i Sünnet inancında dört hak mezhepten biri olarak kabul edilmesi ve Ahmed b. Hanbel'in de dört büyük mezhep imamlarından birisi sayılmasıdır.

Hayatını incelediğimiz zaman gerek ortaya koyduğu eserler, gerekse dönemin siyasal atmosferinde takındığı tavır nedeni ile ün salmış, İslam dünyasında tanınan bir isim olmuştur. Bunun da en büyük sebebi kendi fikirleri çerçevesinde dönemin Abbasi halifeleri

[141] Ferhat Koca, *İslam Hukuk Tarihinde Selef Söylemler: Hanbelî Mezhebi*, Ankara Okulu, Ankara 2002, s. 31.
[142] Muhammed Ebu Zehra, *Mezhepler Tarihi*, s.576.
[143] Canip Kocaoğlu,"Selefiliğe Tarihsel Bir Bakış ve Suudi Arabistan'ın Selefilik Üzerine Geliştirdiği Politikayı Yayma Stratejisi",*Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C.6, S.2, 2017*, s.337-338.

ile arasında yaşanan gerginliktir. Abbasi halifesi Me'mûn'un dönemin Mutezile anlayışına bağlı isimlerinden etkilenip ortaya atılan "Kuran mahlûktur" iddialarına karşı, dönemin âlimlerinden bir kısmının Halife'den korkularından dolayı sessiz kalmasına karşın Ahmed b. Hanbel'in aksiyoner bir tavır takınarak meselenin karşısında yüksek bir sesle durmasıdır. Bu tavır karşısında Abbasi halifesi Ahmed b. Hanbel ile görüşmek istemiş, bu sebeple zincire vurularak Rakka'ya doğru yola çıkarılmıştır fakat yolda halifenin ölüm haberi gelmiş bu sebeple tekrar Bağdat'a gönderilip hapse atılmıştır. Halifenin ölümü üzerine tahta çıkan Mu'tasım-Billâh, Ahmed b. Hanbel'in hapiste kalmasına devam etmesini istemiştir. Bir müddet daha hapiste kalan Ahmed b. Hanbel, bu süreç içerisinde ağır işkencelere tabi tutulmuş buna rağmen kendi görüşlerinden vazgeçmemiştir. 2.5 yıllık hapis hayatından sonra serbest bırakılmış olmasına rağmen ev hapsinde tutulmak sureti ile halk ile görüşmesine ve öğrenci okutmasına izin verilmemiştir.[144]

Burada Ahmed b. Hanbel ile alakalı önemli olan hususlar onun fikirlerinin gelecekte, Vehhabi hareketinin kurucusu Muhammed b. Abdülvehhab'ın da fikirlerini etkileyecek olmasıdır. Çünkü Abdülvehhab'ın ailesi Hanbelî mezhebinin âlimlerinin yetiştiği ve bu usul de eğitim aldığı bir ailedir.[145] Burada Hanbelî mezhebinin Hanefi, Şafi veya Maliki mezhebine göre daha katı bir yorum benimsemesinin veya Abdülvehhab'ın ailesinden gelen geleneğin sebebiyle Abdülvehhab'ın Hanbelî yorumu benimsediği düşünülebilir.

Lakin bunların yanı sıra Ahmed b. Hanbel'in bidatlar karşısında dönemin yöneticilerine boyun eğmemesi ve bu bidatlara karşı kendi inandığı akideyi taviz vermeden, işkencelere ve hapis hayatına rağmen savunmasının da Abdülvehhab'ı etkilemiş olması muhtemeldir.

Çünkü aksiyoner hareketlerin temel noktalarından birisi de mevcut yönetim karşısında tıpkı Kuran kıssalarında olduğu gibi tavizsiz bir şekilde şirk düzeni ile mücadele etmektir. Bununla alakalı gerek Selefi aksiyonerlerin gerekse farklı İslami uyanış hareketlerinin müelliflerine ait hususlar bulmak mümkündür. Seyyid Kutub'un veya Hasan El Benna'nın yaklaşımları bu konuya örnek gösterilebilir.[146]

Bu sebeple Ahmed b. Hanbel'in ortaya koyduğu İslam düşüncesi ne kadar önemliyse aynı şekilde yaşamı ve siyasal tavrı da bir o kadar önemlidir. Onun tavrında önemli olan

[144]Yaşar Kandemir, "Ahmed B. Hanbel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.2, 1989, s. 80.
[145] Ahmet Vehbi Ecer, *Tarihte Vehhabi Hareketi ve Etkileri*, ASAM Yayınları, Ankara 2001, s.52.
[146]Zehra Güney, "Hasan El-Benna ve Seyyid Kutup'ta Siyasi İslam Düşüncesi", *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi,* S.6, Haziran 2018, s.293.

hususlardan birincisi Hz. Peygamberin zalim sultana karşı durulması tavsiyesine sonuna kadar riayet edip bu hususta bedel ödemesi olarak çıkmaktadır. İkinci husus ise Abbasi Halifesinin,"Kuran mahlûktur" tartışmasını dönemin medrese müfredatına sokması üzerine isyan etmek isteyen halka bunun doğru olmadığını tavsiye edip isyanı meşru görmemesidir.[147]Ayrıca Ahmed b. Hanbel söylemde bidatlar karşısında ne kadar tavizsiz ve sertse pratikte bir o kadar da yumuşak bir tavra sahiptir. Bu sebeple fikirleri yanlış olarak görse de tekfir hususunda yani insanların dinden çıktığını beyan etme noktasında son derece titiz davranmış ve bundan kaçınmıştır.[148] Bu hususlar çerçevesinden baktığımız zaman Ahmed b. Hanbel ve Vehhabi aksiyonunun ayrılacağı önemli bir nokta olarak karşımızda durmaktadır.

2.1.2. Selefi Anlayışın Temel Taşı; İbn Teymiyye

Ahmed b. Hanbel'den sonra Vehhabilik hareketinin etkilendiği en temel isimlerden bir diğeri ise İbn Teymiyye'dir. Gerek yaşamı, gerekse eserleri ile selefi anlayışın temelini oluşturması bakımından sadece Vehhabilik değil ihyacı/Selefi hareketlerin tamamının temelini İbn Teymiyye ve bıraktığı fikri miras oluşturmaktadır. Lakin İbn Teymiyye'yi bu noktada farklı kılan özelliklerden birisi, onun mutasavvıf bir yönünün bulunması ve Ahmed b. Hanbel'in bıraktığı anlayış içerisinde tevhid kavramını yeniden ele alıp, hayatın her sahasına etki eden bir inanç sistemini savunmasıdır.[149]

Yukarıda özetlenen inanç sisteminin savunucularından olan İbn Teymiyye miladi 1263 yılında Harran'da doğmuştur. Babası, amcası ve dedeleri Hanbelî mezhebinin bölgedeki âlimlerindendir, İbn Teymiyye de bu usulde yetişmiş bir isimdir. 1269 yılında Moğol istilalarının artması ve Moğolların Bağdat civarına yönelmesi üzerine, ailesi ile Şam'a göç etmek zorunda kalmıştır.[150]

---

[147]Yaşar Kandemir, "Ahmed B. Hanbel", s.80.
[148] Zübeyir Bulut, *Hanbelî Akaid Sistemi*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anadalı), Ankara 2003, s.105-106.
[149]Selda Güner, *Osmanlı Arabistanı'nda Kıyam ve Tenkil Vehhabi Suudiler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013, s.50.
[150]Ferhat Koca, "İbn Teymiyye Takıyyüddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 20, İstanbul 1999, s.391-405.

İbn Teymiyye'nin düşüncesini etkileyen ve ortaya koyduğu fikirleri şekillendiren en önemli olaylardan birisi Moğol istilalarıdır. Moğolların ağır tahribatı ve katliamları karşısında ciddi bir tavır alan İbn Teymiyye, Moğollara karşı savaşmıştır. Bu savaş kendisinin ve öğrencilerinin etkilendiği önemli olaylardan birisidir. Moğol istilası çerçevesinde, Müslümanların içinde bulunduğu durumu değerlendiren İbn Teymiyye, din, devlet, adalet ve cihâd kavramlarını tekrar yorumlamaya ihtiyaç duymuştur.[151]

İbn Teymiyye'nin ortaya koyduğu yorum bugün hala tartışılmaktadır, bu hususta gündeme getirilen önemli konulardan birisi İbn Teymiyye'nin tasavvuf ekolünün öncü isimlerine karşı yaptığı eleştirileridir. Bu eleştirilerin başında İbn'i Arabî için yaptığı eleştiriler gelmektedir. İbn Teymiyye "Vahdet'i Vücud" meselesi üzerinden İbn-i Arabî'nin dinden çıktığını, çok sert ifadelerle dile getirmektedir. Bunun yanı sıra Sadrettin Konevî gibi bu yolu takip eden birçok ismi aynı şekilde tekfir etmiştir.[152]

İbn Teymiyye'nin bu hususta eleştirileri sadece İbn'i Arabî ile sınırlı kalmamış aynı zamanda İmam Gazalî'nin ortaya koyduğu anlayışa da tavır koymuştur. Lakin burada İbn Teymiyye ile alakalı genel kanı onun tamamen tasavvufa karşı olmadığı kendi dönemine yakın tasavvuf anlayışı ile mücadele ettiğidir. Eserlerinde ilk dönem tasavvuf öncülerinden olan Fudayl b. İyaz, Cüneyd-i Bağdadî, Abdulkadir Geylanî gibi isimleri methettiği görülmektedir.[153]

İbn Teymiyye'nin tasavvuf eleştirileri ile alakalı hususlardan birisi onun kendi dönemine kadar Hallac-ı Mansur hariç gelen bütün tasavvuf isimlerine saygı duyduğudur, lakin kendi döneminde ortaya çıkan tasavvuf akımları ile alakalı ise ciddi tepkiler ortaya koyduğu görülmektedir. Bunun da temel sebeplerinden birisi tasavvuf içine o dönemde girdiğini düşündüğü kendi zaviyesinden yanlış gördüğü uygulamalardır. Bunun yanı sıra İbn Teymiyye sadece tasavvufla mücadele etmemiş, aynı zaman da felsefe ve kelam gibi konularda da ciddi bir hesaplaşmaya girişmiştir.[154]

İbn Teymiyye'nin bu görüşleri ülkemizde ve İslam dünyasında günümüze kadar devam eden bir tartışmanın kapısını açmıştır. Bu tartışmalar sadece ilahiyat çevreleri ile de sınırlı

[151] Fatih Şeker, *Osmanlılar ve Vehhabilik*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016, s.104.
[152] Ahmet Yalçın, *Gazzâlî ve İbni Teymiyye'de Tekfîr Anlayışı*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Kelam Bilim Dalı), Konya 2010, s.105.
[153] Emrah Kaya, "Tasavvufun ve Epistomolojik Bir Araç Olarak İlham'ın İbn'i Teymiyye Düşüncesindeki Yeri", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, S. 20, Haziran 2016, s. 22-23.
[154] Mustafa Kara, *İbn'i Teymiyye'nin İbn'i Arabi'ye Bakışı*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2017, s.204.

kalmamıştır. Bunun ülkemizdeki net örneklerinden birisi Nakşibendi ekolü ile arasında bağ olduğu bilinen şair Necip Fazıl Kısakürek'in İbn Teymiyye ile alakalı kaleme aldığı satırlardır.

> *"Sekizinci Hicrî Asrın bu kuru kafası, kendisinden birkaç asır ilerideki Vehhabîliğe, ondan bir asır sonra da Mısırlı Muhammed Abduh ve Efganlı Cemaleddin'e (Cemaleddin-i Efganî) uzaktan ve yakından ana zemini kurmuş ve İslâmı yıkılmak üzüre bir bina farzedip onu dışından payandalamak isteyen daha sonraki (reform)culara doğrudan doğruya veya dolayısiyle dayanak olmuştur…"*[155]

Şeklinde devam eden satırlarının ilerleyen kısımlarında İbn Teymiyye ile alakalı eleştirilerine şöyle devam etmektedir;

> *"Tasavvufu inkâr etmek, Resuller Resulünün ruhâniyet ve bâtınını tanımamaya varır ki, hem de sözde şeriatten yana görünmenin maskesi altında topyekûn ve en hain şekilde küfre ulaşır. Bu gibilerin (diyalektik) tekerlemeleri ise, (Sokrates)in buluşiyle, flüt çalana inanıp da flüte inanmamak derecesinde hayalî bir abes ve hamakat teşkil eder. Anlaşılmaza inanıyor da onun tecellilerindeki sırrîlik ve gizliliğe inanmıyor!"*[156]

Burada ele aldığımız Necip Fazıl Kısakürek örneği gibi birçok örnek vermek mümkündür, lakin ana çerçeve Necip Fazıl Kısakürek'in bu satırları ile eşdeğer olduğu için tasavvuf çevreleri ile selefi anlayışın arasındaki tartışmanın anlaşılması için bu örneği burada zikrettik.

İbn Teymiyye'nin İslam hakkındaki anlayışı, genel hatları ile ilahiyat alanın bir tartışması olmakla beraber, tarihsel süreçte ortaya çıkan siyasi tartışmalarında temelini bu eksenin oluşturması sebebiyle bu kısımda az da olsa değinilmiştir. Bu hususların yanında İbn Teymiyye'nin hayatının da bu tartışmalar ekseninde geçtiğini belirtmekte fayda var.

İbn Teymiyye sadece kendi anlayışı çerçevesinde bidatlarla ilmi olarak mücadele eden birisi olarak kalmamış aynı zamanda döneminin siyasi ve sosyal olaylarının da bizzat içerisinde bulunmuştur. Bunlardan birkaçı şu şekildedir. El-Melikü'l-Mansûr Lâçin'in hâkimiyeti döneminde bölge halkını Ermenistan Krallığı'na karşı cihâda teşvik için bizzat

[155] Necip Fazıl Kısakürek, *Türkiye'den Manzaralar,* Büyük Doğu Yayınları, İstanbul 2015, s.127-128.
[156] Necip Fazıl Kısakürek, *Türkiye'den Manzaralar*, s.128.

görevlendirilmiştir. Hicri 699'da Moğollar'ın Dımaşk'ı (Şam) önlerine gelmesi üzerine birçok âlim şehri terk ederken İbn Teymiyye Moğol hükümdarı ile beraberindeki heyetle görüşmüş ve şehir halkı için aman istemiştir. Aynı sene içerisinde Moğollara yardım etmekle itham edilen Kisrüvân Şiîleri'ne karşı gerçekleştirilen sefere katılmıştır. Hicri 702 yılında Moğollara karşı savaşan Memluk Sultanına yardım etmek için Kahire'ye giden İbn'i Temiyye bizzat Moğol ordularına karşı savaşta cephede bulunmuştur. [157]

Bunların yanı sıra kendi zaviyesinde bölgede gördüğü yanlış uygulamalarda bulunan bir takım tasavvuf grupları ile tartışmaya girmiş, bu tartışmalar ve yazdığı eserler hakkında oluşan kamuoyu sebebiyle birçok kere hapse girip çıkmıştır. Fakat savunduğu görüşlerden geri adım atmadığı, aralıklarla hapis hayatı yaşamasından anlaşılmaktadır. Hapis hayatı yaşamasında kendi fikirlerinin dönemin içerisinde ciddi tartışmalara yol açmasının sebep olduğu gözden kaçırılmamalıdır. İbn Teymiyye her ne kadar "bir günlük sultansızlık 60 yıllık zalim idareden kötüdür," diyerek düzen yanlısı bir yaklaşım ortaya koymuş buna rağmen kaleme aldığı çalışmalarında kullandığı üslup ile sanki cephede savaşıyormuş gibi bir ilmî yaklaşım sergilemiştir.[158] Bu sebeplerden ötürü hapisler onun hayatının bir parçası durumuna gelmiştir. En son hapis hayatında kitap yazmasının engellenmesi üzerine üzüntüye gark olmuş ve bu durum vefatına sebep olmuştur. Hicri 728 yılında (m. 1328) İbn-i Temiyye vefat etmiştir.[159]

İbn Teymiyye vefat ettiğinde arkasında birçok eser bırakmıştır. Bugün bunlardan bir kısmı Türkçeye de çevrilmiştir: *İbn Teymiyye Tefsiri* ve *Mecmu'u'l Fetava* eserinin bazı ciltleri buna örnektir.

Hulasa İbn Teymiyye Selefi ekolün en önde gelen isimlerinden birisi olarak tarihe geçmiştir. Burada onun tevhid, şirk, bidat, tekfir gibi konularda ortaya koyduğu yorumun yanı sıra döneminin siyasal ve sosyal olaylarının içerisinde bizzat yer aldığı ve özellikle "cihâd" kavramının altını fiili olarak doldurduğu görülmektedir. Bunların yanı sıra kendi zaviyesinden sadece hariçteki düşmanları ile değil içeride dini ifsat ettiğini düşündüğü grup ve şahıslarla hem kılıcı, hem kalemi ile karşı karşıya gelmiştir. Bu durum onun uzun süre hapse girip çıkmasına sebep olsa da bu duruşundan taviz vermediği anlaşılmaktadır.

[157] Ferhat Koca, "İbn Teymiyye Takıyyüddin", s.391-405.
[158] Mehmet Zeki İşcan, "Tarih Boyunca Selefi Söylem", *İlahiyat Akademi Dergisi*, C.1, S.1-2, 2015, s.7.
[159] Ferhat Koca, "İbn Teymiyye Takıyyüddin", s.391-405.

Binaenaleyh bu unsurların her birini bir bütün halinde ele almamız Muhammed b. Abdülvehhab'ın zihin dünyasının anlaşılması açısından önem arz etmektedir.

İster Ahmed b. Hanbel olsun ister İbn Teymiyye olsun ikisinin de ortaya koyduğu ekol ve anlayışın ilerleyen süreçte Vehhabiliğin nasıl yapı taşı fikirlerini oluşturduğu incelenecektir. Tarihsel süreçte yaklaşık 8 asırlık bir tartışmanın sadece 1800'lü yılların başında Necd bölgesinde tekrar bir tartışmaya yol açtığından ziyade günümüze kadar gelen bir sürecin parçası olduğu gözden kaçırılmamalıdır.

2.1.3. Vehhabi Hareketinin İdeologu Muhammed Bin Abdülvehhab

Vehhabi hareketinin daha önce de belirttiğimiz üzere en temel taşlarından birisi Muhammed b. Abdülvehhab'dır. Tam ismi Muhammed b. Süleyman b. Ali et-Temimi en-Necdi, olan Abdülvvehab miladi 1703 yılında Arabistan'ın Necid bölgesindeki Uyeyne'de dünyaya geldi.[160] Ailevi kökleri itibariyle Ahsa Bölgesinin idaresi altında bulunan ulema menşeili Alü Müşerref soyuna dayanmaktadır bu aile Temim kabilesine dayanmaktadır. Temim kabilesinin siyasi nüfuzunun kuvveti olmasına karşın Abdülvehhab'ın ailesi ilim sahasında öne çıkmıştır. Abdülvehhab'ın dedesi Süleyman b. Ali 17. Yüzyıl'da Necid bölgesinin itibar sahibi âlimlerinden birisidir. Babası Abdülvehhab b. Süleyman da aynı şekilde bölgede nüfuzu olan bir âlimdir. Aynı zamanda babası Hanbelî mezhebinin fıkhına göre hükmeden bir kadıdır.[161]

Muhammed b. Abdülvehhab'ın doğduğu coğrafyayı ele alacak olursak Necid bölgesini tarif etmek gerekecektir. Zekeriya Kurşun, Necid bölgesini şu şekilde tarif etmiştir; *"Necid Bölgesi Arap Yarımadası'nın iç kesimlerini oluşturan üç bölgeden biri olup yüksek bölge anlamına gelen Necid, kuzeyi Cebel-i Şammar, batısı Hicaz bölgesi, güneyi ise El Rub'u'l-Halı ve doğusu da Ed Dehna veya Ahsa Kıtası ile çevrilmiştir.*[162]

[160]Neşet Çağatay ve İbrahim Agah Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1985, s.224.
[161]Selda Güner, *Osmanlı Arabistanı'nda Kıyam ve Tenkil Vehhabi Suudiler,* s.61. ve İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972, s.80.
[162] Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti,* Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998, s.1.

Ahsa bölgesi ise Necid coğrafyasının önemli parçalarından birisidir. Portekizlilerin saldırıları üzerine bölgenin muhafazası problemi ortaya çıkınca, Osmanlılar 1547'de bölgeyi hâkimiyetleri altına alarak Basra Beylerbeyliğine bağlanmıştır.[163]

Necid Bölgesini coğrafi olarak önemli kılan birtakım hususlar vardır. Bunlardan en önemlisi, Anadolu ve Suriye'den gelen tüccarların Arap yarımadasının doğu sahillerine ulaşmada kullanmak zorunda oldukları bir geçiş noktası olmasıdır. Bu sebeple bölgede Hindistan'dan gelen ipek, kumaş, baharat vb. ürünlerin ticareti yapılmaktaydı. Ticaretin yanı sıra Asya bölgesinden gelen Hacıların güzergâh olarak kullandıkları ve mola verdikleri noktalardan biriside Necid'di.[164]

Necid Bölgesinin toplum yapısını ise iki grup oluşturmaktadır. Bunlar Bedeviler ve Hazarilerdir. Hazariler yerleşik hayata veya kimi zaman yarı yerleşik, yarı göçebe hayat tarzına sahip Araplardır. Hazariler ekseriyetle, vaha ve vadilerde su kenarlarında kurulmuş kasabalar da yaşarlar. Bedevi kültürden gelmelerinden dolayı yazın yeşilliği bulunan bölgelere göç edip çadırlarda da yaşarlar. Hazarilerin geçim kaynakları ise ticaret ve tarımdır.[165]

Bedevilik ise çöllerde göçebe hayat tarzını benimsemiş olarak yaşayan Araplardır. Bunların geçim kaynaklarının başında ise hayvancılık gelmektedir. Ekseriyetle koyun ve deveden geçimlerini sağlarlar. Herhangi bir çatının altına girmekten imtina eden bedeviler, çöllerde kabilelerin doğal olarak aralarında pay ettikleri bölgelerde dolaşırlar ve hayatlarını idame ettirirler. Kendi bölgeleri ile alakalı dikkat çeken hususlardan birisi de tarıma elverişli topraklarda ne kendilerinin ne de başkalarının tarım yapmalarına müsaade etmemeleridir.[166]

Böyle bir coğrafya ve toplum yapısının içerisinde gözlerini açan Abdülvehhab, ilk eğitimini ilimle meşgul olan ailesinin yanında tahsil etti. Hanbelî mezhebinin anlayışına göre ilim tahsili yapan Abdülvehhab babasının yanında hıfzını tamamladı. Bu sürecin akabinde babasının yanında aldığı temel dinî tahsilini tamamladıktan sonra genç yaşta

[163] Mustafa L. Bilge, "LAHSA", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 27, İstanbul 2003, s.59-60.
[164]Selda Güner, *Osmanlı Arabistanı'nda Kıyam ve Tenkil Vehhabi Suudiler*, s.63.
[165] Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti*, s.11.
[166]Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti*, s.12.

seyahatlere başladı. İlk seyahatini Hicaz'a yapan Abdülvvehab, hac için geldiği Mekke'den, Medine'ye geçti ve burada dört yıl yaşadı.[167]

Medine'de kaldığı dönem Muhammed bin Abdülvehhab için fikri olarak dönüm noktası denilebilecek faktörlerden birisidir çünkü Abdülvehhab burada kaldığı süre içerisinde, ileride ortaya koyacağı hareketin temelleri olacak olan İbn Teymiyye'nin eserlerini uzun uzadıya inceleme imkânı buldu, bunun yanı sıra Hanbelî âlimi Abdullah b. İbrâhim b. Seyf en-Necdî ve Muhammed Hayât es-Sindî başta olmak üzere dönemin ileri gelen âlimlerinden dinî ilimler tahsil etme fırsatı buldu.[168]

Medine'de fikirlerini büyük oranda şekillendiren Abdülvehhab Medine'den ayrılarak seyahatlerine devam etmiştir. Abdülvehhab'ın bundan sonraki seyahatlerinin bir kısmı hakkında kesin bilgiler bulunmamaktadır. Lakin Abdülvehhab'ın Basra'ya giderek tevhid konusu başta olmak üzere bidat ve hurafe olarak gördüğü hususlar noktasında halkı kendi dinî anlayışına davet ettiği bilinmektedir. Burada sadece davetle sınırlı kalmayan Abdülvehhab Basra'daki âlimlerle münazaralarda bulunmuştur.[169]

Abdülvehhab fikirleri sebebi ile şehirdeki ulemanın sert tepkisiyle karşılaşınca Basra'yı terk etmiştir. Bunun akabinde seyahatlerine devam eden Abdülvehhab'ın İsfahan, Kum, Bağdat ve Şam'a gittiği rivayet olunmaktadır. Abdülvehhab'ın seyahatlerinin akabinde Hureymile şehrine geçmiş ve babasının vefatına kadar bu şehirde yaşamış ve bu şehirdeyken ilk eseri olan *Kitabü't- Tevhid*'i kaleme almıştır.[170]

Abdülvehhab Hureymile'de babasının vefatı akabinde bir âlim olarak görev alması beklenirken, şehirde şirk olarak gördüğü bazı dinî uygulamalara karşı ıslah hareketi başlattı.[171]Abdülvehhab'ın ıslah edici olarak gördüğü dinî tutumu kendisine karşı güçlü bir tepki meydana getirdi ve birçok düşman kazandı. Hureymile'de daha fazla kalamayacağının farkına varan Abdülvehhab, muhaliflerinin şiddete başvurmaları ve suikast teşebbüslerinden sonra Hureymile'den ayrılarak taraftarları tarafından Uyeyne'ye götürüldü. Burada daha önceden tanıdığı Emîr Osman b. Muammer tarafından iyi

[167]Mehmet Ali Büyükkara, *İhvandan Cüheyman'a Suudi Arabistan ve Vehhabilik,* Rağbet Yayınları, İstanbul, 2013, s. 21.
[168]Michael Cook, "Muhammed B. Abdülvehhâb", *Türkiye Diyanet Vakfi İslâm Ansiklopedisi*, C. 30, 2005, s.491-492.
[169] Mehmet Ali Büyükkara, *İhvandan Cüheyman'a Suudi Arabistan ve Vehhabilik,* s. 22.
[170]Mehmet Ali Büyükkara, *İhvandan Cüheyman'a Suudi Arabistan ve Vehhabilik,* s.22.
[171]Mıchael Cook, "Muhammed B. Abdülvehhâb", s.491-492.

karşılandı ve fikirlerinin yayılması için siyasî destek gördü. Bu desteğin en önemli hususlarından birisi Emîr Osman b. Muammer'in emrinde bulunan sayıları 600 civarı olduğu tahmin edilen silahlı kuvvetinden yararlanması oldu.[172]

Abdülvehhab'ın fikri olarak yaptığı birikimin aksiyona dönmesi noktasında Uyeyne günleri son derece önemlidir. Çünkü daha önce sadece insanlara davet ile sınırlı tuttuğu fikirlerini, siyasal ve askeri bir güç bulması sonucunda hızlıca aksiyoner bir hale getirmeye çalışması dikkat çeken bir durumdur.

Abdülvehhab'ın Uyeyne'de kaldığı dönemde Cübeyle'de Müseylimet'ül Kezzâb taraftarlarına karşı yapılan savaşta şehit düşen bazı sahâbîlerin (Zeyd b. Hattab) kabirlerini yıktırması sert tepkilere yol açtı. Sadece türbe yıktırma gibi hususlarla sınırlı kalmayan Abdülvehhab aynı zamanda zina ettiğini itiraf eden bir kadını da recmettirdi.[173] Buradan da anlaşılacağı üzere Abdülvehhab fikirlerinin temeline aksiyonu yerleştirmiş ve bunun için gerekli siyasal gücü aramıştı. Nihayetinde küçükte olsa böyle bir güçle kendi anlayışını topluma kabul ettirme gayretine giriştiği açıkça görülmektedir.

Yukarıda bahsettiğimiz hususların, bir tehdit algısına dönüşmesinden mi yoksa içerisinde farklı tartışmaların olduğu sebeplerden dolayı mı ortaya çıktığı net olmamakla birlikte bölgenin güçlü kabilelerinden Benî Hâlid şeyhi Süleyman b. Urey'ir'in, Uyeyne emirine Abdülvehhab'ı öldürmesi veya sürgüne göndermesi konusunda baskı yapmasına sebep oldu. Olayların bu raddeye gelmesi üzerine Abdülvehhab Uyeyne'den ayrılmak zorunda kaldı, Uyeyne'den ayrıldığında takvimler hicri 1158'i gösteriyordu (m. 1745).[174]

Muhammed b. Abdülvehhab Uyeyne'den ayrıldıktan sonra kendisine kalacak bir yer aramaya başlamıştı. Bunun için sığındığı Suud kabilesinin kendisini kabul etmesi, hem kendisi hem de hareketi için bir dönüm noktası olacaktı. Suud kabilesinin meskûn olduğu Der'iye şehrine giden Abdülvehhab'ın bu şehre gelmesinden önce bir ıslah hareketi olarak faaliyet gösteren Vehhabilik burada Muhammed Bin Suud'un ve kabilesinin Abdülvehhab'ı sahiplenmesi üzerine, tam teşekküllü bir halde siyasi boyut kazanmış olacaktı.

---

[172] Ahmet Vehbi Ecer, "Osmanlı Tarihinde Vehhabi Hareketinin Sebep ve Sonuçları", *IX. Türk Tarih Kongresi*, C. III, Ankara 21-25 Eylül 1981, s.1229.
[173] Ahmet Vehbi Ecer, *Osmanlı Tarihinde Vehhabi Hareketinin Sebep ve Sonuçları*, s.1230.
[174] Mıchael Cook, "Muhammed B. Abdülvehhâb", s.491-492.

Abdülvehhab, Der'iye'ye geldiğinde tarihler hicri 1158 (M. 1745) yılını göstermekteydi. Abdülvehhab, Emîr Muhammed b. Suud'la burada tevhîd, cihâd, emr-i bi'l-ma'ruf konuların da yardımlaşmaya dair birbirlerine biat ettiler. Bu biatlaşmanın adı Deriy'ye biatlaşması olarak tarihe geçti. Bu meselenin neticesinde Vehhabi hareketi siyasal otorite kurma yolunda önemli bir adım atmıştır.[175]

Bu kısımda Abdülvehhab'ın izlediği metot ve tarihsel atıflara dikkat çekilmesi gerekmektedir. Çünkü onun kullandığı argümanların ekserisi İslam'ın ilk dönemlerine atıflar barındırmaktadır. Özellikle önce davet yolu ile başlayarak kendisine bir topluluk oluşturmaya çalışması ardından kabilelerden yardım istemesi son olarak ise kendisini tamamen kabul eden Suud kabilesi ile biatlaşması akabinde Suud kabilesinin yanına yerleşmesinin altında aslında ilk dönem İslam tarihine çok güçlü atıflar bulunmaktadır. Hz. Peygamber'de ilk önce davet ile yola çıkmış, bu yolda eza ve cefa görmüş ardından kabilelere sığınmış son olarak ise kendisini tamamen kabul eden Medine ahalisi ile biatlaşmak sureti ile Medine'ye yerleşmiş ve İslam'ı devletleştirmiştir.[176]

Buradaki yaklaşımımız elbette Abdülvehhab'ın izlediği metot ile Hz. Peygamber'in izlediği metodun benzer olması üzerinden, Vehhabi hareketini meşrulaştırmak veya tahkir etmek değildir. Fakat ilerleyen bölümlerde de değinileceği üzere Abdülvehhab'ın aksiyonlarında açık bir şekilde İslam tarihinin ilk dönemlerine dair net göndermeler bulunmaktadır.

Suud kabilesi ile Abdülvehhab'ın arasındaki ilişkiye tekrar dönecek olursak, öncelikle Muhammed B. Suud'un kim olduğuna bakmamız gerekecektir. Muhammed b. Suud 1689 Der'iye'de doğdu. Arabîstan'ın çeşitli yerlerine dağılmış olan Aneze kabilesinin Mesâlîh koluna mensup Âl-i Mukrin aşiretindendir. Muhammed, babası Suûd b. Muhammed'in 1725'de ölümünden veya bir rivayete göre kuzeni Zeyd b. Merhân'ın (1727-28) öldürülmesinden sonra Der'iye emirliğine getirildi.[177]

Muhammed Bin Suud, gittiği birçok yerde fikirleri sebebiyle tepki toplayan, Muhammed B. Abdülvehhab'ın daveti kabul etmesi ise ayrı bir soru işaretidir. Bu konuda Vehhabi

[175] Rifat Türkel, *Vehhabilik ve Arka Planı (Başlangıçtan II. Suûd Devleti'ne Kadar),*(Dokuz Eylül ÜniversitesiSosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Temel İslam Bilimleri Programı) İzmir 2013, s. 116.
[176] İbn'i Hişam, *İslam Tarihi*, Çev. Hasan Ege, Kahraman Yayınları, C.2, İstanbul, 2006, s.89-94.
[177]Seyyid Muhammed Eş-Şâhid, "Muhammed B. Suûd", *Türkiye Diyanet Vakfi İslam Ansiklopedisi*, C. 30, 2013, s.570-571.

kaynaklarının görüşü; Abdülvehhab'ın Der'iye şehrine gelmesi üzerine Muhammed b. Suud'un ailesinin özelliklede karısının tavsiyeleri sonucunda Abdülvehhab ile bir görüşme gerçekleştirdiği ve Abdülvehhab'ın dini bidatlarden arındırma ve tekrar özüne döndürme fikrinden etkilendiği noktasındadır.[178]

Bu konuda bir başka iddia ise Abdülvehhab'ın Müslümanların asırlardır bidat ve şirk içinde bulunduklarını, bu sebeple birçoğunun dinden çıktığını, dinden çıkanların ise malları ve canlarının muvahhitlere helal olduğu anlayışıdır. Bu anlayışı sebebiyle, Vehhabi doktrininin Der'iye ahalisinin ve emirinin hoşuna gitmesi sebebiyle Abdülvehhab'a kucak açtığı ve birlikte hareket etme kararı aldığı da konuya dair bir başka yorumdur.[179]

Muhammed B. Suud fikirlerinden etkilendiği Abdülvehhab ile ilişkisi sadece fikir bazında kalmamış aynı zamanda Abdülvehhab'ı himaye altına almış ve davasını yaymakta söz vererek Abdülvehhab'ı kendi kızıyla evlendirmiştir. Biatın içeriği ise Muhammed b. Suud'un, Abdülvahhab'ın fikirlerini yaymak noktasında elinden gelen bütün gayreti göstereceği ve Abdülvehhab'ın da zafere ulaşıncaya kadar Suud ile birlikte cihâd edeceği ve Suud kabilesinden ayrılmayacağı üzerinedir.[180]

Yaşananların akabinde Der'iye'de faaliyetlerini daha da arttıran Abdülvehhab Vehhabilik fikrini bu şehirde yerleştirmekle kalmamış aynı zamanda farklı bölgelerden gelen bedeviler sayesinde hareketi güçlendirmiştir. Bu arada emirliğin Muhammed b. Suûd, şeyhliğin Muhammed b. Abdülvehhâb nesline ait olması kararlaştırıldı, Suûdî hanedanının temelleri atıldı ve devletin takip edeceği siyaset belirlendi. Yine ittifak sayesinde Muhammed b. Suûd'un ölümüne kadar sürdüreceği imamlık dönemi başlamış oldu.[181] Burada dikkat çeken hususlardan bir başkası ise Abdülvehhab'ın Suud kabilesinin hazine işlerinden sorumlu olmasıdır.[182]

Abdülvehhab'ın babasının kadı olduğunu ve ailesinin siyasal faaliyetlerden ziyade daha çok ilmi faaliyetlerin içerisinde yer aldığını göz önüne aldığımız zaman hazine işlerini üzerine alması ayrı bir tartışma konusudur. Buradan anlaşılacağı üzere Abdülvehhab

[178] Abdulaziz b. Abdillah b. Baz, "Muhammed b. Abdılvehhab", Çev. Enbiya Yıldırım, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, S.*9, C.9, Bursa 2000, s.8.
[179] Yusuf Ziya Yörükan, "Vahhabilik", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.2, S.1, Ankara 1953, s.56.
[180] Mehmet Ali Büyükkara, *İhvandan Cüheyman'a Suudi Arabistan ve Vehhabilik,* s.22.
[181] Seyyid Muhammed Eş-Şâhid, "Muhammed B. Suûd", s.570-571.
[182] Rifat Türkel, *Vehhabilik ve Arka Planı (Başlangıçtan II. Suûd Devleti'ne Kadar),* s.119.

devletleşme veya hiç değilse siyasi otoriteyi tesis etme gayretini açıkça göstermektedir. Bunun için ise klasik ulemadan ayrılarak yaşamı ve aldığı siyasi kararlar ile sürekli İslam tarihinin ilk dönemlerine hatta öncesine atıflar yapmaktadır. Hazine işlerinin üzerine almasında ki atıf ise Kuran'ı Kerimde bulunan Yusuf Peygamber kıssasındaki mesele olması muhtemeldir. Çünkü Yusuf Peygamber Kuranda geçen ifade ile Firavun'un sarayında hazine işlerine talip olmuştu.[183]

Daha öncede belirttiğimiz gibi Abdülvehhab attığı her adımda aldığı her siyasi kararda bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde İslam tarihine atıflar yapmış ve bununla kendi hareketini meşrulaştırmaya çalışmıştır. Buradan açıkça görüldüğü üzere İslam'ın asr-ı saadet dönemi diye adlandırılan ilk dönemi arıyor veya bu ilk döneme benzer davranışlarda bulunarak kendi asr-ı saadetini tesis etmeye çalışıyordu demek mümkün gözükmektedir.

2.1.4. Muhammed b. Abdülvehhab'ın Vaaz Ettiği İslam

Muhammed b. Abdülvehhab'ın dünyaya geldiği coğrafyayı hareketinin başlangıcını ve siyasal bir forma dönüşmesinin işlendiği bu noktada yeni bir başlık açıp Muhammed b. Abdülvehhab'ın tam olarak vaz ettiği İslam anlayışının ortaya konulması konunun anlaşılması açısından faydalı olacaktır.

Öncelikle Muhammed b. Abdülvehhab'ın fikirlerine dair hem Vehhabi anlayışını benimsemiş cenahtan hem de Vehhabiliğin karşısındaki akımlardan birçok eser kaleme alınmıştır. Bunların yanı sıra ise Abdülvehhab'ın bizzat kendi kaleme aldığı eserler mevcuttur. Bu eserlerin bir kısmı bugün ülkemizde Türkçeye de çevrilmiştir.[184]

Burada ele alınan noktalar tarihsel süreç olduğu için ilahiyat alanını kapsayan tartışmalardan kaçınmakla birlikte Vehhabi doktrinin bir takım noktalarına değinilecektir.

[183] Kuran'ı Kerim, Diyanet İşleri Meali, Yusuf Suresi 55. Ayet "Yusuf: 'Beni memleketin hazinelerine memur et, çünkü ben korumasını ve yönetmesini bilirim' dedi"
[184] Muhammed b. Abdülvehhab; *Cevahir'ul-Mudiyye*, Çev. Yayınevi Heyeti, Muvahhid Yayınları, İstanbul 2014, ss.139.

Muhammed b. Abdülvehhab'ın çıkış noktalarından birisi tıpkı İbn Teymiyye gibi tevhid mevzusunu tekrar yorumlamasıdır. Abdülvehhab tevhidi üç noktadan ele almıştır bunlar rububiyet, ulûhiyet ve isim, sıfat ve zat tevhidi'dir.[185]

Rububiyet Tevhidi; Allah'ın yaratma hususunda tek olması ve ortağı olmamasıdır. Yaratan, yöneten, işleri idare eden, rızık veren, yağmurları yağdıranın Allah olması bu tevhid tanımının kapsamına girmektedir. Abdülvehhab'a göre sadece bu tevhidi bilmek kişinin Müslüman kabul edilmesi için yeterli değildir.[186]

Uluhiyyet Tevhidi; Abdülvehhab'a göre bu tevhid kişiyi Müslüman olup olmadığını belirleyen bir çizgidir. Çünkü bu tevhidin kapsamı istenilecek şeylerin yalnız Allah'tan istenmesidir. Yani evliyalara, peygamberlere, meleklere veya başka herhangi mukaddes bir şeye insanların dua edemeyeceği, adak adayamayacağı anlayışı bu tevhidin kapsamına girer.[187]

Abdülvehhab'ın ortaya koyduğu anlayışın içerisinde Ehli Sünnet ve'l cemaat anlayışı ile ayrıldığı ve üzerinde tartışmaların olduğu en sorunlu alan bu hususdur. Çünkü bu tevhid anlayışına uymayan veya bu anlayışı kabul etmeyen herkesi zaten en başta çizdikleri çizgi ile dinin dışında bırakıp tekfir etmeleri, can ve mallarını helal görmelerini beraberinde getirmektedir.

İsim, Sıfat ve Zat Tevhidi; tevhidin bu çeşidi ise Allah'ın sıfatları, isimleri ve zatı hakkında insanlara bildirilen hususlara, inanılması üzerinedir. Bunlar Allah'ın duyması, görmesi, ilim sahibi olması gibi hususlardır.[188]

Bunların yanında Abdülvehhab'ın ortaya koyduğu şirk anlayışı da ayrıca ele alınmak mecburiyetindedir. Abdülvehhab'a göre şirk iki kısımdır; büyük şirk ve küçük şirk. Büyük şirk, kişinin Allah'a bir ortak edinmesi ve bunun neticesinde o ortağa dua etmesi, ondan korkması, ondan rızık beklemesi ve onu Allah'ı sever gibi sevmesidir. Abdülvehhab'a göre

[185] Muhammed b. Abdülvehhab, *Tevhid Risalaleri*, çev. Abdullah Hanif, Muvahhid Yayınları, İstanbul 2013, s.9-13.
[186] Ahmed b. Abdülkerim Necib, *Selef Akidesi*, Kitap ve Sünnete Davet Yayınları, Halep 1994, s.25.
[187] Ahmed b. Abdülkerim Necib, *Selef Akidesi,* s.27.
[188] Ahmed b. Abdülkerim Necib, *Selef Akidesi,* s.30.

bu inanç insanı büyük şirke yani dinden çıkmaya götürür, dolayısı ile dinden çıkan bir insan asla cennete giremez ve öldüğünde kâfir olarak cehenneme gider.[189]

Küçük şirk ise Abdülvehhab'ın anlayışına göre insanı İslam'dan çıkarmaz. Bu şirk tanımının kapsamına ise, Allah'ın yarattıklarında sevgide aşırıya gitmek, Allah'tan başkasına yemin etmek gibi konular girmektedir.[190]

Bu hususta Abdülvehhab'ın tasavvuf yaklaşımı dikkate değerdir. Burada karşımıza çıkan farklı yorumlar dikkat çekicidir. Perkes'e göre; Abdülvehhab'ın tasavvuf ile alakalı yaklaşımı net değildir. Abdülvehhab İbn'i Arabî ve İbn'i Farid'i tekfir etmesine rağmen, Abdulkadir Geylanî, Ahmet Bedevi gibi mutasavvıfları tekfir etmemiştir. Vehhabiler kendisinden önce Mısır'da ortaya çıkan ve "Vehhabilik Öncesi Fitne Hareketi" olarak adlandırılan hareket kadar da açık bir şekilde tasavvufa tavır almamışlardır. Özellikle Mekke ve Medine'nin ele geçirilmesinden sonra mutasavvıflara karşı herhangi bir saldırı içerisinde bulunduklarına dair net bilgi bulunmamaktadır. Abdülvehhab'ın eserlerinde de durum muallâk görünmektedir.[191]

Yusuf Ziya Yörükan ise konuya çok daha farklı bir açıdan yaklaşmaktadır. Yörükan, Abdülvehhab'ın tasavvufu İslam'a sonradan sokulmuş bir bidat olarak gördüğünü, Hz. Ebubekir ve Hz. Ali'ye Peygamberimizin bazı zikirleri öğrettiği ve tasavvuf ekolünün buradan başladığına dair yorumun büyük bir iftira olduğunu ve özelliklede rabıtayı kabul eden tasavvuf gruplarının şirk içinde olduklarına inandığını belirtmektedir.[192]

Mustafa Kara da buna yakın bir yorum yapar. Kara; Vehhabiler'in tasavvufi inanca şiddetle karşı çıktıklarını, tasavvuf ilimlerinin okutulmasını yasakladıklarını ve bu ilmi okumayı haram saydıklarını, günümüzde bile tasavvufa dair Vehhabilere ait üniversite ve okullarda herhangi bir ilmin okutulmadığını belirtmektedir.[193]

Burada Abdülvehhab'ın her ne kadar tasavvufa karşı tavrı tartışma konusu olsa da, Vehhabilik doktrininin genel eleştirileri içerisinde en çok payını alan noktalardan birisi tasavvuf müessesidir.

---

[189] Rifat Türkel, *Vehhabilik ve Arka Planı (Başlangıçtan II. Suûd Devleti'ne Kadar)*, s.45.
[190] Rifat Türkel, *Vehhabilik ve Arka Planı (Başlangıçtan II. Suûd Devleti'ne Kadar)*, s.45.
[191] Esther Peskes, "18. Asırda Tasavvuf ve Vehhâbilik", Çev. Mehmet Çelenk, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat FakültesiDergisi*, C. 12, S. 2, 2003, s.413-429.
[192] Yusuf Ziya Yörükan, "Vahhabilik", s.62.
[193] Mustafa Kara, *Metinlerle Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar*, s.263.

Çünkü tasavvuf ile iç içe geçen bir takım anlayışları Vehhabilik kökten ret etmektedir. Bunlardan en önde gelenleri ise tevessül gibi hususlardır. Tevessül kelime manası ile vesile kılmak demektir. Vehhabiler bu konuda Kul ile Allah arasına herhangi bir aracının giremeyeceğini, şahısların vesile olamayacağını bu yüzden falan velinin yüzü suyu hürmetine tarzda dua ederek bir şey istemenin caiz olmadığını iddia etmektedirler.[194] Mutasavvıflar bu yoruma karşı tevessülün caiz olduğu konusunda bir takım hadis ve ayetlere dayanarak farklı bir anlayış ortaya koymuşlardır.[195].

Ayrıca Abdülvehhab İslam'a sonradan girdiğini düşündüğü her şeyi bidat mefhumu çerçevesinde değerlendirmiştir. Asr-ı Saadet döneminde Hz. Peygamber'in yapmadığı, ortaya koymadığı ne varsa hepsine bidat hükmünde yaklaşmışlardır.[196]

Vehhabilere göre, kandil geceleri, camilere inşa edilen kubbe ve minareler, camilerin içinin süslenmesi, vakıf müessesi, kabir ziyaretleri, namazların tek başına kılınması gibi birçok uygulama bidattır.[197]

Evliyalar, keramet ve şefaat konularında ise Abdülvehhab'ın yaklaşımı Ehl'i Sünnet ve'l Cemaat yaklaşımı ile paralellik göstermektedir.

"Şefaat" mana olarak yardım edilmek, yardım dilemek gibi anlamlarda kullanılır. Ehl'i Sünnet inancının şefaat konusundaki yaklaşımı genel olarak, Allah'ın izin verdiği kişi ve kimselerin şefaatte bulunabileceği hususundadır. Konu ile alakalı Ebu'I-Hasan el-Eş'ari Müslümanların büyük günah sahibi kimseler için şefaatte bulunacağına dair âlimlerin icması olduğunu söyler. Mansur el-Maturidi ise aynı şekilde şefaat konusunda Kuran'ı Kerim ve Hadislerde birçok delil olduğunu belirtir.[198]

Muhammed b. Abdülvehhab'da bu konuda buna benzer bir yorum yaparak şefaatin İslam'da olduğunu, ilk şefaat edecek kişinin Hz. Peygamber olduğunu, ayrıca şefaati inkâr edenlerin ancak bidat ehli kimseler olacağını vurgular.[199]

---

[194]Mustafa Kara, *Metinlerle Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar*, s.262.
[195] Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, s.188. ve Sıddık Korkmaz, *Selefiliğe Karşı Reddiyeler*, Tarihte ve Günümüzde Selefilik (Tartışmalı İlmi Toplantı), Ensar Yayınları, İstanbul 2013, s.464.
[196] Mustafa Kara, *Metinlerle Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar*, s.262.
[197] Yusuf Ziya Yörükan, "Vahhabilik", s.61.
[198] Emrullah Yüksel, "İslam'da Şefaat Yetkisi", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.5, İstanbul 2002, s.17-24.
[199] Ahmed b. Abdülkerim Necib, *Selef Akidesi*, s.62.

Kelime manası ile kerem, ihsan, lütuf gibi anlamlara gelen keramet tasavvufi bir terim olarak olağan üstü hal ve olaylar için kullanılır. Denizde yürümek, kısa bir zamanda uzak bir yere gitmek gibi. Genelde keramet sahipleri de evliya makamındaki kişilerin sahip olduğu bir meziyettir.[200]

Evliyaların ve onların kerametlerinin durumu hakkında ise Abdülvehhab, evliyalık makamını ve onların kerametleri olduğunu inandığını belirtmekle beraber, Evliyaların gaybı bilemeyeceğini ve Allah'ın gücünün yeteceği bir şeyin onlardan istenmeyeceğini vurgulamıştır.[201]

Bunların yanı sıra Abdülvehhab tağut meselesinde ise şu şekilde bir yaklaşım sergilemiştir, O'na göre Allah'tan başka ibadet ve itaat edilen veya İslam'a muhalif olan birisine yapılan itaat, her kim veya ne olursa olsun tağuttur. Bu tür bir itaatin içinde olan kim olursa olsun Müslüman değildir. Allah'tan başkasına itaate çağıranlar, Allah'ın hükümlerini değiştiren zalim idareciler, Allah'ın indirdiklerinden başka hükümlerle hükmedenler, Allah'ın dışında gaybı bildiğini iddia edenler, Allah'ın dışında kendisine ibadet edilen ve buna rıza gösteren kimseler olarak beş gruba ayırdığı tağutları bu şekilde tarif etmiştir.[202]

Bu tarifte yer alan Allah'ın indirdikleri ile hükmetmeyen zalim idareci ve Allah'ın indirdikleri ile hükmetmeyenler kısmı, tağut meselesinin siyasal boyutudur. Diğer kısımlar ise daha çok halk arasında görülen meselelere atıf yapmaktadır.

Tekfir konusundaki yaklaşımı ise insanları dinden çıkaran herhangi bir inanç veya düşünceye sahip kişinin tekfir edilmesi gerektiğidir. Bu inançları, dirilişi inkâr etme, büyücülük yapma, İslam'dan çıkma (irtidat edenler) Allah'tan başkasına sığınma, Allah'tan başkası adına kurban kesme, Allah'tan başkasına adak adama, Bir Nebi veya meleğe adak adayıp onları Allah ile aralarında vesile kılma şeklinde sıralamıştır.[203]

Bu kısımda kısaca da olsa Abdülvehhab'ın İslam anlayışına genel hatlar üzerinden değinmeye çalıştık. Yukarıda zikredilen fikirlerin siyasal bir aksiyona dönüşmesinin sebebini anlamamız gerekmektedir. Bu sebeplerin başında Abdülvehhab'ın yaşadığı coğrafyada halkın bir takım uygulamaları olması muhtemeldir.

---

[200] Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, s.121.
[201] Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, s.61.
[202] Muhammed b. Abdülvehhab, *Tevhid Risalaleri*, s.27-28.
[203] Ahmed b. Abdülkerim Necib, *Selef Akidesi*, s.70.

Bu konuda Abdullah b. Baz, Abdülvahhab'ın mücadelesinin sebeplerini şu şekilde açıklamıştır.

> "*Üstadın davetinden önce Necd ahalisi bir müminin razı olmayacağı haldeydi. Şirkin en büyüğü Necd'de ortaya çıkmış ve yayılmıştı. Öyle ki, Allah'ın dışında türbelere, ağaçlara, taşlara, mağaralara, veli olduğunu iddia eden bunaklara, keza veli olduğunu iddia eden akılsız mecnun ve meczuplara ibadet ediliyordu. Sihirbaz ve kâhinler ile onlara birşeyler sorup verdikleri cevaplara inanmak Necd'de yaygınlaşmıştı. Bunlara karşı çıkan kimse sayısı ise son derece azdı. İnsanları dünya ve onun cazibeleri kaplamıştı. Allah adına çabalayan ve O'nun dinine yardım edenler çok azdı. Durum Mekke ve Medine'de de aynıydı. Şirk, kabirler üzerine türbe yapmak, velilere dua edip onlardan yardım dilemek Yemen'de de yaygınlaşmıştı. Allah dışında kendisine dua edilen, Allah yanında kendisinden yardım dilenen, kabir, mağara, ağaç, meczup-mecnun kişiler kabilinden şeyler Yemen'de çoktu, Necd beldelerinde ise sayılamayacak kadardı. Bunların yanında, Necd'deki yaygın adetlerden birisi de, cinlere dua edip yardımlarını dilemek, şerlerinden korunmak için adlarına kurban kesmek ve etini evin kuytu köşelerine koymaktı. Üstad bu şirkin halk arasında yaygınlaştığını ve bununla mücadele eden, halkı Allah'a davet etmeye çabalayan birinin olmadığını görünce, ciddiyetle işe sarıldı ve davetin sıkıntılarını yüklendi. Anladı ki cihâd gerek, sabır gerek, eziyetlere katlanmak gerek. Böylece Uyeyne'de bulunduğu süre içinde eğitime, insanları hakka yöneltmeye ve irşada eğildi. Allah'ın dinine yardım etmeleri, şirk ve hurafelere karşı beraber çalışmaları için âlimlerle mektuplaşmaya ve onlarla müzakerelerde bulunmaya gayret etti. Davetine Necd, Mekke, Medine, Yemen ve diğer bölgelerdeki pekçok âlim müspet cevap verdi, ona katıldıklarını yazdılar. Bazıları da karşı çıktılar, davetini ayıpladılar, kınayıp yüz çevirdiler. Kabul etmeyenler şu iki durumdan birinde bulunuyordu."*[204]

Burada Vehhabi doktrininin kendi zaviyesinden konu hakkında Necd ahalisinin neredeyse tamamının şirk içinde olduğu, yanlış bir anlayışa sahip oldukları bu yüzden de Abdülvehhab'ın bir tevhid mücadelesi ortaya koyduğu yaklaşımı sergilenmiştir.

[204] Abdulaziz b. Abdillah, "Muhammed b. Abdılvehhab", s.6.

Vehhabi doktrininin karşısında olanlar tarafından ise bunun tam tersi bir yaklaşım ortaya konarak; Abdülvehhab'ın dine bidatlar soktuğu, İslam'ı asıl tahrif edenin Vehhabi inancı olduğu yaklaşımı sergilenmiştir.[205]

İslam dünyası, özellikle de Osmanlılar, bu tür tartışmalarla daha önce de karşılaşmışlardır. Bunlardan en meşhurları Kadızadelik meselesidir. Kadızade Mehmed Efendi tarafından başlatılan bu hareket, tasavvuf karşıtı kimliği ve sert dinî yorumları ile bilinmektedir. Hareketin çıkış noktası klasik çağ kurumlarında başlayan değişime bir tepkiydi. Bunu da dinî çözülmeye bağlayarak, tasavvuf ile bir mücadeleye girmişlerdi. Bu harekete 1683'de devlet tarafından son verilmek zorunda kalındı.[206]

Fakat Vehhabi meselesini Kadızadelerden ayıran en önemli husus yaşanan tartışmaların teolojik bir tartışma olmaktan çıkarak hızlıca siyasallaşmış olması ve bölgede Osmanlı Devleti'nin idaresine isyan eden kendi inanç sistemini siyasal olarak egemen kılmak isteyen bir yapıya dönüşmesidir.

2.2. Deri'ye Kasabasından Suud Krallığına Siyasal Bir Hareket Olarak "Vehhabilik"

2.2.1. Kabileler İle Mücadele Dönemi (1773-1802)

Der'iye biatlaşmasının akabinde Muhammed B. Abdülvehhab ve Muhammed B. Suud kendi dinî ve siyasi fikirleri doğrultusunda birinci Suud devletinin temellerini atmışlardı. Yeni kurulan bu kabile tipi yönetim organizasyonu kısa bir müddet sonra ilgi odağına dönüşmüştü. Özellikle Abdülvehhab'ın eski taraftarlarının ve davetini kabul edenlerin Der'iye'de toplanması bir anda şehrin canlanmasına sebep olmuştu.[207]

Burada Abdülvehhab'ın ilk icraatlarından birisi Vehhabi inancını vaz edebilecek propagandacılar yetiştirmesi oldu, bunun yanı sıra birçok bölgeye içeriğinde kendi inancına davet ettiği mektuplar gönderiyordu. Kısa zaman içerisinde de bu çalışmalardan karşılık görmeleri Vehhabilerin sadece davet çalışmaları ile sınırlı kalmamasına aynı

[205] Sıddık Korkmaz, *Selefiliğe Karşı Reddiyeler*, s.478.
[206] Kemal Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, s.42-43.
[207] Zekariya Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti*, s.24.

zamanda kendi hâkimiyetlerini kabul etmeyen kabilelere karşı "cihâd" hareketi başlatmalarına sebep olmuştu.[208]

Daha öncede belirttiğimiz gibi Abdülvehhab'ın ortaya koyduğu inanç sistemine göre Necd ahalisinin neredeyse tamamı büyük bir sapıklık ve dinden çıkma ile karşı karşıyaydı. Hali ile dinden çıkmış olan insanları mürted olarak görüyorlar ve mürtedlerin de canlarını ve mallarını kendilerine helal kabul ediyorlardı.[209]

Vehhabilerin kılıç zoruyla kendi itikadi doktrinlerini kabul ettirme ve yayma girişimleri hakkında çeşitli yorumlar yapılmaktadır. Bu meselenin mahiyeti ile alakalı Muhammed Ebu Zehra şu şekilde bir yaklaşım sergilemiştir;

> *Vehhabiler sadece görüşlerine çağırmakla yetinmemişler, muhaliflerine karşı kılıç da kullanmışlardır. Muhaliflerine karşı savaşmayı, bidatlare karşı savaşmak olarak gören Vehhabiler; bidatin savaşılması gereken bir münker olduğunu ''iyiliği emretmek kötülükten sakındırmak'' ilkesiyle hareket etmenin de vacib olduğunu iddia etmişlerdir. Vehhabilere göre, şu ayette geçen hüküm ancak bu şekilde yerine getirilebilir: ''Siz insanlar için çıkarılmış en hayırlı bir ümmet oldunuz, iyiliği emreder, kötülükten sakındırır ve Allah'a inanırsınız. Eğer kitap ehli inanmış olsaydı, onlar içinde hayırlı olurdu…''*[210]

Ehl'i Sünnet ve'l Cemaat inancına göre tekfir kendi içerisinde kolay olmayan bir yaklaşım olmakla beraber Abdülvehhab'ın toptan reddedici anlayışı kendi zaviyesinden işlerini kolaylaştırmakta, bu sayede siyasal rakiplerine karşı kendi hamlelerini meşrulaştırıcı bir argüman üretmekteydi. Bu sebeplerden ötürü önceliğini dinden dönenlere karşı veren Abdülvehhab ve taraftarları ilk olarak bölge kabilelerine karşı bir cihâd kampanyası düzenlemişler Necd, Asir ve Yemen'in bir bölümünü yaklaşık on beşyıl zarfında itaat altına almışlardır.[211]

---

[208] Zekariya Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti*, s.24.
[209] Mehmet Zeki İşcan, *Selefilik İslami Köktenciliğin Tarihi Temelleri*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014, s.36.
[210] Muhammed Ebu Zehra, *Mezhepler Tarihi*, s.239.
[211] Mehmet Ali Büyükkara, *İhvandan Cüheyman'a Suudi Arabistan ve Vehhabilik*, s. 22.

Bu sürecin en önemli adımlarından birisi 1773 yılında Riyad'ın ele geçirilmesi olmuştur. Riyad'ın ele geçirilmesi Necd Bölgesindeki Suud hâkimiyetinin pekişmesinde önemli bir yere sahiptir.[212]

Bölgede artan Vehhabi etkisi kısa bir süre içerisinde bölgenin siyasal ve sosyal yapısını da etkilemiştir. Vehhabi inancının en büyük düşman olarak gördüğü Şia mezhebine mensup kişilerin, hac ve ticaret için bölge güzergâhlarını kullanmaları birer problem teşkil etmiş ve ilerleyen süreçte de bu problem kanlı çatışmaların meydana gelmesine sebep olmuştur.[213]

Vehhabiler kısa bir müddet sonra, bu fikirlerini sadece kendi çevrelerinde ki kabileler için değil, o döneme kadar İslam'ın ''Ehl'i Sünnet ve'l Cemaat ve Hanefi'' yorumuyla hareket eden Osmanlı Devletine karşıda geçerli olduğunu iddia edeceklerdir ve bölgedeki ve dünyadaki en etkin Müslüman güç olan Osmanlıları kendilerine siyasal bir rakip olarak belirleyeceklerdir. Hali ile Vehhabi inancına göre Osmanlıların da inanç ve itikatları sorgulanacak, ortaya çıkacak olan siyasal mücadelede bu argümanlar da birer meşruiyet aracı olacaktı.

2.2.2.Vehhabiler'in Osmanlı Devleti İle Mücadelesi (1802)

Vehhabilik hareketi daha öncede değindiğimiz gibi ilk önce kendi çevresindeki kabilelere davet gerektiği noktada zor kullanarak boyun eğdirme üzerinden bir metot belirlemişti. Hali ile ilk dönem yaşanan kabileler arası çatışmaların bölgenin tamamına etkisi olması söz konusu değildi. Fakat Suud kabilesinin bu çatışmalardan elde edilen ganimeti İslam hukukuna göre tanzim edip beşe bölüp yöneticiler ve savaşçılar arasında pay etmesi bir anda gönüllü Vehhabi kuvvetlerinin artmasına sebep oldu. Bu süre zarfı içerisinde 1765 yılında Muhammed B. Suud'un ölümü üzerine yerine geçen oğlu Abdülaziz B. Suud'a, Abdülvehhab "Emiru'l-müslimin" sıfatını vermiş ve hareketin siyasi boyutunu tamamen Suudlara devrederek hayatını kaybedeceği 1792 yılına gelinceye kadar davet çalışmalarıyla meşgul olmuştur.[214]

[212] Selda Güner, *Osmanlı Arabistanı'nda Kıyam ve Tenkil Vehhabi Suudiler,* s.69.
[213] Mehmet Ali Büyükkara, *İhvandan Cüheyman'a Suudi Arabistan ve Vehhabilik,* s.23-24.
[214]Mehmet Ali Büyükkara, *İhvandan Cüheyman'a Suudi Arabistan ve Vehhabilik,* s.24.

Babasının yerine geçen ve kayınbabasından dini bir meşruiyet zemini alan Abdülaziz de devraldığı mirası devam ettirmiş, aynı şekilde bölge hâkimiyeti için mücadele etmiştir. Bu süreçte Abdülvehhab davet çalışmalarına devam etmiş, özellikle Osmanlı adına bölgede nüfuz sahibi olan şeriflere mektuplar göndermiştir. Bu mektuplarda Osmanlı Devleti adına çalışanları dinden çıkmak ile itham etmesi, şerifleri ürkütmüş ve durum Babıali'ye haber edilmiştir. Fakat Babıali verdiği cevapta Abdülvehhab'ın ikna edilerek güttüğü davadan vazgeçirilmesi ve halkında delaletten kurtarılması istenmiştir.[215]

Osmanlı Devleti'nin olayı ciddiye almaması ve Vehhabi meselesinin duyulduğu ilk anlarda çözülmemesi tarihi süreç açısından değerlendirildiğinde ilerleyen dönemlerde hem devlete hem bölgeye büyük bir problem haline gelmesine sebep olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin bu tavrı ile alakalı çeşitli yorumlar vardır. Bunlardan birisi şu şekildedir; Osmanlı Devleti mevcut durumdan haberdar olmasına karşı, devletin dış faktörlerle mücadele etmesi ve Suudilerin ölçülü bir siyaset izleyerek Osmanlı Devleti'nden ziyade çevre kabilerle mücadele etmesi gibi sebeplerden dolayı Osmanlı Devleti ile güçlü bir karşı karşıya gelme durumu olmadığı için devlet meseleye ehemmiyet vermemişti. Buna benzer bir başka yorum ise bu hareketin daha I. Mahmut döneminde Babıâli'de fark edildiği fakat bölgenin olağan yağmacı bedevi hareketlerinden birisi olduğu zannedildiğidir.[216]

Bir başka yorum ise; devletin dışarıda büyük gaileler ile meşgul olmasından dolayı haberdar edilmelerine rağmen, konu ile ilgilenilmemiş, aynı zamanda Vehhabi akidesi 17. yy.'da İstanbul'da zuhur eden Kadızadelik hareketine benzetildiği için ciddi tedbirler alınmamıştır.[217]

Osmanlıların yaklaşımı Vehhabiler için bir fırsata dönüşmüş ve yayılmacı politikalarını arttırmışlardır. 1795 yılında Ahsa, Vehhabiler tarafından ele geçirilmiştir.Ahsa'nın ele geçirilmesindeki en büyük sebeplerden birisi Ahsa'nın Necid'in ihtiyaçlarının karşılandığı bir merkez olması ve Katif Limanı gibi bir ticaret limanına sahip olmasıydı. Hali ile ilk önce lojistik ve maddi gücü sağlamak için bu bölgeye saldırılması stratejik açıdan önemliydi. Böylelikle Vehhabiler hem mukaddes bölgelere saldırarak İslam dünyasının

[215] Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti*, s.25-26.
[216] Yılmaz Öztuna, *Türkiye Tarihi*, Hayat Kitapları, C.11, İstanbul 1967, s.122.
[217] İsmail Hakkı Uzunçarşılı; *Osmanlı Tarihi,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, C.5, İstanbul 1972, s.610.

tepkisini çekmemiş hem de ileride gerçekleştirecekleri sert saldırıların maddi gücünü temin etmiş olacaklardı.[218]

Vehhabiler'in kendilerinde ilk defa ciddi bir biçimde söz ettireceği mesele ise Kerbela baskını olmuştur. Gadiri Hum törenlerine denk gelen bu baskında iki bin kadar Şii öldürülmüş. Hz. Hüseyin'in türbesi yağmalanmıştır.[219] Bu baskının vuku bulduğu tarihler Fransızlar'ın Mısır'ı işgal ettiği ve Osmanlı Devleti'nin Mısır, Kırım gibi problemlerle mücadele ettiği dönemdir. Bu durumun bölgede ciddi bir otorite boşluğu doğurduğu açıktır. Vehhabiler bundan yararlanarak, kabileler ile mücadele dönemini bir üst seviyeye taşıyıp bölgeye tamamen hâkim olma hamlelerine başlamışlardı.[220]

Kerbela'da yaşanan bu olay İslam dünyasında ve bölgede ciddi bir şaşkınlığa sebep oldu. Abdülvehhab'ın öze dönüşçü ve tekfirci yaklaşımının pratik bir sonucu olan Kerbela hadisesi sonrasında Osmanlı Devleti olayı daha ciddi tahkik etmeye başladı. Ayrıca Kerbela baskını sonucunda Osmanlı İran ilişkilerinde de ciddi bir gerilim söz konusu olmuştur.[221]

Vehhabiler, Yemen, Lahsa, Bahreyn, Kerbela hatta Şam'a kadar saldırılar düzenleyerek bölge için çok ciddi bir tehdit haline gelmeyi başardılar. Fakat Osmanlı Devleti'nin karşısına tam manası ile 1803 yılının şubat ayında çıktılar ve Taif şehrini muhasara altına alarak şehri bir ay içinde işgal ettiler. Taif'in işgali büyük bir şaşkınlığa sebep oldu.

Taif'de şehir ahalisine karşı katliam ve yağma hareketine girişen Vehhabiler, Taif'te bulunan türbe ve mezarları tahrip ettiler. Bunlardan bazıları sahabilere ait türbelerdi, örneğin Abdullah b. Abbas'ın türbesini yıkılanlar arasındadır.[222]

Taif şehrinin düşmesinin akabinde Vehhabiler saldırılarına ara vermeden devam ettiler ve kendilerine hedef olarak Mekke şehrini seçtiler. Mekke Şerifi Galib İbn Müsaid'le, Cidde valisi Şerif Paşa'nın kuvvetlerinin azlığı sebebiyle çekilmelerini fırsat bilen Vehhabiler Mekke şehrini 1803 yılında ele geçirdiler.

---

[218] Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti,* s.29.
[219] Ethem Ruhi Fığlalı*, Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, Selçuk Yayınları, İstanbul 1980, s.67.
[220] Ahmet Vehbi Ecer, Osmanlı Tarihinde Vehhabi Hareketinin Sebep ve Sonuçları, s.1234.
[221] Selda Güner, *Osmanlı Arabistanı'nda Kıyam ve Tenkil Vehhabi Suudiler,* s.137-138.
[222] Mehmet Ali Büyükkara, *İhvandan Cüheyman'a Suudi Arabistan ve Vehhabilik,* s.32.

Mekke ele geçirildiği zaman Vehhabiler Mekke içerisinde kendi inançları doğrultusunda bir takım uygulamalara gitti. Burada Hz. İbrahim'in makamı dışında kalan bütün kubbeli mezarları ve diğer yerleri yıktırıp tahrip ettiler. Dört mezhebin ayrı ayrı namaz kılması gibi uygulamaları yasakladılar.[223] Mekke'den sonra Cidde'ye yönelen Vehhabiler burayı da ele geçirmek istemelerine rağmen Cidde valisi Şerif Paşa karşısında mağlup oldular. Bu mağlubiyetin akabinde Vehhabiler Mekke'de küçük bir kuvvet bırakarak çöle çekildiler bu sırada Mekke'ye yönelen Şerif Galip yirmi beş günlük bir muhasaradan sonra Mekke'yi tekrar ele geçirdi.

Mekke'yi 25 gün kadar elinde tutan Vehhabiler Şerif Galip'in ordusu ile şehri tekrar alması sebebiyle Mekke'den ayrılarak tekrar Necid'e çekildiler. Necid'de Abdülaziz, Kerbela baskınının intikamını almak isteyen bir Şii tarafından sırtından bıçaklanarak öldürüldü. Bunun akabinde yerine oğlu Suud, Vehhabi hareketinin yeni siyasal lideri olarak geçti.[224]

Mekke'nin Vehhabi baskınına uğraması Osmanlı Devleti içerisinde ciddi bir etkiye sebep oldu. Genel olarak baktığımız zaman devlet sınırları içerisinde Akdeniz'de Rum isyanı, Balkanlar'da Sırp isyanı sürmekteydi. Devletin ayanları zaman zaman bağımsız gibi hareket etmekteydi. Böyle bir atmosfer içerisinde gerçekleşen Vehhabilerin Mekke saldırısı, İstanbul'da III. Selim'in başlattığı Nizam-ı Cedit hareketine karşı bir tepki meydana getirdi. Öyle ki vaizler camilerde III. Selim'in Hadimülharameyn (Harameynin hizmetkârı) sıfatına layık olmadığı, askere pantolon giydirilmesi ve Frenk Hocalar meselesi yüzünden Allah'ın yardım etmediği gibi konuları vaaz etmeye başladılar.[225]

Hali ile yukarı da bahsettiğimiz sebepler bir tepki birikimine neden oldu bunun sonucunda ise İstanbul'da karışıklıklar arttı ve III. Selim'in tahttan indirilmesine giden sürece yol açtı.[226]

Osmanlı Devleti Mekke'nin ele geçirilmesi akabinde civar valilerine özellikle Irak, Şam, Halep valilerine, ardı ardına birlikte hareket edip meseleye el atması konusunda emirler göndermiştir. Bağdat Valisi Ali Paşa Der'iye seraskeri ilan edilmiş, Halep, Diyarbakır, Urfa valilerinin kendisine bin neferle yardım etmesi emir olunmuştur. Fakat gerek çöl

[223] Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti,* s.41.
[224] Selda Güner, *Osmanlı Arabistanı'nda Kıyam ve Tenkil Vehhabi Suudiler,* s. 150.
[225] Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, C.5. Ankara 2011, s.78.
[226]Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi,* s.82.

şartlarında savaşmanın zorluğu gerekse böyle zorlu bir sefer için lojistik temininin yetersizliği gibi konulardan dolayı valiler gönderilen emirler doğrultusunda hareket edememişlerdir.[227]

Osmanlı Devleti'nin hem merkezde hem de Hicaz bölgesinde yaşadığı zafiyetler Vehhabilerin cüretkâr tavırlarının devam etmesine sebep oldu. 1805 yılında Abdülaziz b. Suud Medine'yi ele geçirdi. Ardından bir sene sonra Mekke'ye yönünü çevirerek, bu şehri de ele geçirdi ve böylelikle Müslümanların mukaddes kabul ettiği iki şehir bir anda Vehhabilerin kontrolü altına geçti. Bu şehirler ele geçirildikten sonra özellikle Medine'de İslam dini açısında sembol kabul edilen birçok şahsiyetin ve sahabenin mezarlarını yıktılar. Hz. Peygamberi'nde mezarını tahrip etme yönünde bir fikre sahip olsalar da Medine ahalisinin ricası ve İslam dünyasında oluşabilecek tepkiden çekinmeleri sebebi ile Hz. Peygamber'in mezarına dokunmadılar. Abdülaziz B. Suud Medine'deki bu uygulamalarına Mekke'de de devam etti. Burada yaptıkları önemli bazı icraatlardan birisi hutbelerde Osmanlı sultanının adının silinmesi oldu. Bu hareketin yanı sıra, Osmanlı Devleti'nin memurlarını şehirden kovdular. Bununla da yetinmeyen Suud, birçok bölgeye İslam'a davet mektupları gönderdi bunlardan en dikkat çekicisi ise Osmanlı Sultanı III. Selim'e gönderilen İslam'a davet mektubudur.[228]

Vehhabilerin Medine ve Mekke'yi ele geçirmesi ve akabinde yaptıkları uygulamalar Osmanlı Devleti ile ilk defa ciddi bir biçimde meşruiyet hesaplaşmasına girdiklerini açık bir şekilde göstermektedir. Bundan önce Osmanlı Devleti'nin dinî meşruiyeti noktasında Şeriflere gönderilen mektuplar dışında herhangi net bir tavır ortaya koymayan Vehhabilerin bölge de Osmanlılar ile girdikleri sıcak çatışma ve akabinde elde ettikleri başarılar ile böyle bir yol haritası çizmiş olmaları muhtemeldir.

Ayrıca Vehhabi isyanını önemli kılan hususlardan birisi o dönem açısından bakıldığı zaman Hristiyan unsurların milliyetçi söylemlerle isyan ettiği bir atmosferde Müslüman bir topluluğun dinî söylemlerle devletin meşruiyetini sorgulaması ve başkaldırması söz konusu olmuştur. Bu durum Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşanan tek örnektir.[229]

---

[227] Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti*, s.41-42.
[228] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, TTK Basımevi, Ankara 1984, s.118. ve Ahmet Vehbi Ecer, Osmanlı Tarihinde Vehhabi Hareketinin Sebep ve Sonuçları, s. 1233.
[229] Bernard Lewis, *İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi*, Çev. Selen Kölay, arkadaş yayınları, Ankara 2011, s.417.

Konu hakkında Yusuf Akçura,Vehhabi hareketini dönemin şartları açısından milli bir Arap hareketi olarak yorumlamıştır. Aynı dönemde ortaya çıkan Sırp isyanı gibi Balkanlarda çıkan isyanlarında İslam'ın yönetim anlayışına karşı birer başkaldırı olduğunu söylemiş. Ardından da özellikle Dozy gibi bir takım oryantalistlere atıf yaparak Vehhabi devletinin tarihsel sürecin ele almış ve bugün ki Suud devletinin kurulmasını örnek göstererek bu hareketin Arap milli hareketi karakterini taşıdığını iddia etmiştir.[230]

Sonuç olarak yaşanan bu olaylar karşısında Osmanlı Devleti'nde Vehhabi hareketine karşı büyük bir öfke meydana gelmesi söz konusu oldu. Akabinde ise Vehhabi isyanına güçlü bir müdahale yapılmasının gerektiği anlaşıldı. Mekke ve Medine'nin işgal edilmesi, sahabe türbelerine yapılan saygısızlık ve Osmanlı Sultanı ve aynı zamanda İslam halifesine karşı aleni bir dinî bir kıyam başlatması, merkezi idareyi meseleyi daha ciddi ele almasına itti. Çünkü Mekke ve Medine üzerinden Osmanlı Sultanları İslam dünyasındaki meşruiyetlerini hem devlet içinde hem de devlet dışında gösteriyorlardı. Bu durum Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda beri var olan bir mevzuydu. Osmanlıların 16. yy.da Hicaz bölgesine yönelmesine sebep olan en önemli unsurlardan birisinin Mekke ve Medine'yi Portekizlilerin tehdit etmeye başlamasıydı.[231] Bunun yanı sıra Hicaz bölgesi Osmanlı Devletine herhangi bir direnç göstermeden, kendi isteği ile bağlanmıştı. Bunun da en önemli sebeplerinden birisi Osmanlı Devleti'nin dönemin en güçlü Müslüman idaresi olmasıydı.[232] Hali ile Mekke ve Medine'yi muhafaza için bölgeyi hâkimiyeti altına aldığını iddia eden bir devletin bu şehirleri kaybetmesi demek meşruiyet zemininin kökten sarsılması ve Osmanlı Sultanlarının iradesini ve karizmasını zedelenmesi demekti.

2.2.3. Vehhabi İsyanının Bastırılması (1811-1817)

Osmanlı Devleti Mekke ve Medine'nin elden çıkması akabinde bölgede başlayan otorite kaybını önlemek için bir takım adımlar atmaya başladı fakat daha önce de belirtildiği gibi hem içeride hem dışarıda yaşanan siyasal gelişmeler merkezi idarenin

[230] Yusuf Akçura, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri (XVlll. ve XIX. Asırlarda),* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s.21-23.
[231] Zekeriya Kurşun, "Hac ve İktidar: Haremeyn'de Erken Dönem Osmanlı İmar Faaliyetleri", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S.9, 2017, s.282-283.
[232] Ahmet Vehbi Ecer, *Mekke'nin Osmanlı Yönetimine Geçişi ve İlk İdarî Düzenlemeler*, XIII: Türk Tarih Kongresi, C. 3, Ankara 1999, s.4.

bölgeye müdahalesini engelledi. Bunun üzerine bölge valileri ile sorunu çözme eğilimi devam etse de Irak Valiliğinin Vehhabi mücadelesinden yılması, Şam Valiliğinin içinde bulunduğu otorite zafiyeti gibi hususlardan dolayı, Vehhabi meselesi çözüme kavuşturulamadı.

Bu sırada Napolyon'un işgaline maruz kalan Mısır'da da durum pek iç açıcı değildi. Osmanlı idaresini Mısır'da kendi idaresini kuvvetlendirmek istiyorsa da bölgede bulunan kölemen beylerinin asi tutumları işleri zorlaştırıyordu. Hüsrev Paşa'nın Kahire Valisi olarak atanması üzerine, bölge de otorite boşluğunu gidermek için Hüsrev Paşa tarafından düzenli bir ordu kurulmaya başlandı. Ardından başıbozuk birlikleri Kahire'den uzaklaştırma yoluna girdi. Bu duruma isyan eden başıbozuk birlikler Hüsrev Paşa'nın Kahire'den kaçmasına sebep oldu. Osmanlı Devleti isyanın akabinde Cezayirli Ali Paşa'yı Kahire Valisi olarak göndermiş olsa da Kölemen Beyleri Ali Paşa'yı beğenmediği için geri gönderilmesini talep etti. Ardından atanan Hurşit Paşa ise olaylardan sorumlu gördüğü Mehmet Ali'yi Mısır'dan çıkarmaya teşebbüs etse de muvaffak olamadı. Osmanlı İdaresi bölgede yaşanan iktidar boşluğunu Mehmet Ali'nin gidereceğini düşünerek 1804 yılında Mısır Valiliğine Mehmet Ali Paşa'yı atadı.[233]

Mehmet Ali Paşa aslen Kavala'da doğup büyüyen, Arap olmayan, hatta Arapça bilmeyen birisiydi. Mısır'a başıbozuk olarak adlandırılan birliklerle beraber 30 yaşında gelmişti. Okuma yazma bilmemesine rağmen dönemin ahvali içerisinde zekice hamleler yaparak Mısır Valiliğine kadar yükselmeyi başardı.[234]

Osmanlı Devletine karşı başlatılan bu açık isyana karşı merkezi yönetimin zayıf kalması, sebebiyle mesele ancak II. Mahmut devrinde ele alınabilmiştir. Bu süreçte Mekke ve Medine yaklaşık 7 yıl Vehhabilerin elinde kalmıştır.[235] Bu süreç içerisinde Vehhabi kuvvetleri, sadece Mekke ve Medine ile yetinmeyip Arap coğrafyasındaki bölgelere saldırılar düzenlemişlerdir. Bunlar arasında Şam'a yakın bölgelere saldırmışlardır.[236]

Bu süreç içerisinde 1805 yılında Mısır Valisi yapılan Kavalalı Mehmet Ali Paşa'ya valilik şartı olarak düzenli vergi ve Hicaz'a sefer yapılması istenmiştir. Fakat Mehmet Ali Paşa'nın valiliğe geldiği Mısır siyasal şartlar açısından büyük bir karmaşanın ve

[233] Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, s.126.
[234] Yılmaz Öztuna, *Türkiye Tarihi*, s.124.
[235]Yılmaz Öztuna, *Türkiye Tarihi*, s.125.
[236] Selda Güner, *Osmanlı Arabistanı'nda Kıyam ve Tenkil Vehhabi Suudiler*, s.164.

otoritesizliğin içerisinde bulunuyordu. Ayrıca Mısır'da Mehmet Ali Paşa'nın emrinde Hicaz'a sefer için hem asker hem de lojistik bulunmuyordu. Bu süre zarfı içerisinde Memlük Beyleri problemini çözmeye çalışan Mehmet Ali Paşa 1811 yılına kadar, Memlük meselesini halletme siyaseti güttü. Memlük beylerini tertip ettiği bir komplo ile büyük oranda yok ederek, Memlük problemini kendi açısından çözmüş oldu.[237]

Ardından ise Hicaz Seferi için hazırlığa başladı. İlk olarak tersane teşkil edip lojistiğin akışını deniz yolu ile yapabilmek için gemi hazırlığı yaptı ardından ise piyade birlikleri kurarak savaşacak kuvvet toparladı.[238]

Mehmet Ali Paşa'nın hazırladığı kuvvetler oğlu Ahmed Tosun Paşa komutasında Eylül 1811 tarihinde yola çıktı. Mehmet Ali Paşa Mısır'da herhangi bir karışıklık olması ihtimaline karşı ordunun başında bizzat sefere çıkmadı. Ahmed Tosun Paşa bir koldan, Divan-ı Mısır Kâtibi Tahir Efendi ise diğer bir koldan hareket ederek iki koldan Medine'ye ulaşılması karar verilmiştir.[239]

Tosun Ahmed Paşa Hicaz seferinde ilk önce Yenbu'a liman şehrine varmış burada Vehhabi kuvvetleri ile küçük bir çatışma yaşayarak şehri ele geçirmiştir. Bölgede ilerlemeye başlayan Ahmed Tosun Paşa bir yandan karşısına çıkan Vehhabiler'i bozguna uğratırken diğer yandan da bölgede bulunan kabileleri yanına çekme siyaseti izleyerek bu kabileleri Vehhabiler'e karşı ayaklandırmıştır.[240]

Ahmed Tosun Paşa ilerlemeye devam ederken Vehhabi kuvvetleri ile El Safra ve Cüdeyde bölgelerinde karşı karşıya geldi. Yaşanan muharebe sonucunda Tosun Paşa bozguna uğraması sonucunda tekrar Yenbu'a'ya çekildi. Durumdan babasını haberdar eden Ahmed Tosun Paşa'nın bozguna uğramasındaki en büyük sebeplerden birisi Arnavut birliklerinin itaatsizliği sebebiyle Vehhabiler karşısında tutunamadı. Tosun Paşa Durumu babası Mehmet Ali Paşa'ya bildirdi. Yaşanan durumu haber alan Mehmet Ali Paşa hızlıca yeni bir ordu tertibine başladı.[241]

---

[237]Yılmaz Öztuna, *Türkiye Tarihi*, s.124.
[238]Rıza Nur, *Türk Tarihi*, Toker Yayınları, C.10,İstanbul 1979, s. 264.
[239] Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti,* s.50.
[240]Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti,* s.50. ve Selda Güner, *Osmanlı Arabistanı'nda Kıyam ve Tenkil Vehhabi Suudiler,* s.184.
[241]Rıza Nur, *Türk Tarihi*, s.264. ve Zekeriya Kurşun *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti*, s.50. ve Selda Güner, *Osmanlı Arabistanı'nda Kıyam ve Tenkil Vehhabi Suudiler*, s.184.

1812'de eline yeni destek kuvveleri ulaşan Ahmed Tosun Paşa tekrar Vehhabiler'e karşı bir saldırı başlattı. Bunun üzerine Vehhabiler Faysal B. Suud komutasında savunmaya geçti fakat bu sefer Tosun Paşa Vehhabileri bozguna uğrattı. Cüdeyde ve Safra'yı Vehhabilerin elinden aldı.[242]

Bu zaferin hemen akabinde iki hafta kadar kısa bir süre içerisinde Medine'ye yönelen Tosun Paşa, Medine'yi Vehhabiler'in elinden almaya muvaffak oldu. Durum önce Mısır'a ardından İstanbul'a bildirildi. Haberin gelmesi İstanbul'da büyük bir sevinç meydana getirdi ve merasim alayları düzenlenip, top atışları ile kutlama yapıldı. Ayrıca II. Mahmut bunu bir prestij meselesi olarak düşünmesi sebebiyle olsa gerek ki Halet Efendi'ye durumun Avrupa gazetelerinde haber yapılmasını istedi.[243]

Ardından Mekke'ye yönelen Ahmed Tosun Paşa 1813'de önce Mekke'yi ardından ise Cidde ve Taif'i Vehhabi kuvvetlerinden temizledi. Mehmet Ali Paşa zafer haberini aldıktan sonra, Mekke, Medine ve Cidde'nin anahtarlarını İstanbul'a gönderdi. [244]

Fakat Der'iye bölgesine çekilen Vehhabiler kaybettikleri şehirleri tekrar ele geçirmek için bir sefer başlattılar. İki koldan Ahmed Tosun Paşa'nın kuvvetlerine saldırdılar bunun üzerine durumu tekrar babasına haber veren Tosun Paşa, bölgeyi elinde tutmak için mücadele etmeye başladı. Haberi alan Mehmet Ali Paşa, bu defa sefere bizzat katılma kararı alarak, Mısır'da idareyi oğlu İbrahim Paşa'ya bırakıp yola çıktı. Önce Cidde'ye ardından Mekke'ye ulaşan Mehmet Ali Paşa Mekke'ye geldiği ilk günler de ibadetle geçirip, sadaka dağıtmak ve âlimler ile sohbet etmekle geçirdi. Daha sonra mevcut gücün Vehhabiler ile mücadele etmek için yetersiz olduğunun farkında olması sebebiyle kuvvet toplamaya başladı. Mehmet Ali Paşa burada kaldığı süre içerisinde isyanda parmağı olduğunu düşündüğü birçok kişiyi görevlerinden aldı. Bunlar arasında Şerif Galip de bulunmaktaydı.[245]

Bu süreçten sonra Vehhabiler ile Tosun Paşa arasında ki mücadele, çeşitli çatışmalar halinde devam etti. Bunlardan en önemlisi Tosun Paşa ve kuvvetlerinin Vehhabiler tarafından Taif kalesinde muhasara altına alınması oldu. Muhasara ancak Mehmet Ali

[242]Rıza Nur, *Türk Tarihi,* s.265. ve Yılmaz Öztuna *Türkiye Tarihi,* s.151.
[243] Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti*, s.50. ve Selda Güner, *Osmanlı Arabistanı'nda Kıyam ve Tenkil Vehhabi Suudiler,* s.185.
[244]Rıza Nur, *Türk Tarihi,* s. 265.
[245] Rifat Türkel, *Vehhabilik ve Arka Planı (Başlangıçtan II. Suûd Devleti'ne Kadar),* s.164.

Paşa'nın Taif'e gelmesi ile kaldırılabildi. 1814 yılında Suud b. Abdülaziz vefat etti ve yerine ise oğlu Abdullah b. Suud geçti. Suud'un tekrar Medine'yi ele geçirme niyeti olduğu öğrenilince Tosun Paşa emrindeki kuvvetlerle Kasim'a kadar ilerleyip birçok bölgeyi ele geçirdi. Yaşanan bu gelişmeler akabinde Abdullah b. Suud Tosun Paşa'ya bir elçi göndererek barış anlaşması yapmak istedi. Anlaşma şartlarını babası Mehmet Ali Paşa'ya bildiren Tosun Paşa babasından gelecek cevabı bekledi. Fakat Mehmet Ali Paşa'nın Vehhabi sorununu kökten halletmek niyetinde olması sebebiyle, Suud'dan Der'iye şehrini boşaltması ve Hz. Peygamber'in kabrinden alınan eşyaların verilmesi karşılığında ancak bir barış anlaşması imzalanabileceğini belirtti.[246]

Vehhabiler Mehmet Ali Paşa'nın bu şartlarını kesinlikle kabul etmeyeceklerini belirterek savaş hazırlıklarına başlamışlardır. Mehmet Ali Paşa ise oğlu Ahmed Tosun Paşa'yı bu görevden alarak yerine büyük oğlu İbrahim Paşa'yı getirmiştir. Bu sırada hac için Mekke'de bulunan Mehmet Ali Paşa her ne kadar Vehhabilere karşı başlatılan hareketi tamamlamak niyetindeyse de, Mısır'dan gelen haberler sebebiyle Mısır'a döndü. İbrahim Paşa ise yanında yabancı askeri danışmanlarla 1816 yılında hareket ederek bölgeye karargâhını kurmuştur. Gerekli lojistik desteği sağlayan İbrahim Paşa Hicaz içlerine doğru hareket etmiştir. 1817 yılı içerisinde Vehhabilerin merkezi olan Der'iye şehri muhasara altına alınmıştır. Şiddetli çatışmalar akabinde bir yıllık bir muhasara sonucu, desteği ve bağlantıları kesilen Abdullah b. Suud teslim olma kararı vermiştir.[247]

Teslim olmasının akabinde Abdullah b. Suud, dört oğlu ve beraberindeki efradı önce Mısır'a oradan da İstanbul'a gönderilir. İstanbul'a deniz yolu ile gelen esirler, boğazlarına bağlan zincilerle gemilerden indirilip halka teşhir edilirler. Daha sonra ise esirler bostancı başına götürülerek hapsedildiler. Burada sorgulanan Abdullah b. Suud ve oğullarına Medine'yi ele geçirdiklerinde yağmaladıkları Hz. Peygamber'in kabrindeki eşyaların akıbeti sorulmuş fakat Abdullah b. Suud bu baskında yer almadığını iddia etmiştir. Netice olarak Mukaddes yerlerin yağma edilmesi suçu ile Şeyhülislamlık makamının fetvası ile Abdullah b. Suud ve oğulları idam edilmiştir.[248]

[246]Rifat Türkel, *Vehhabilik ve Arka Planı (Başlangıçtan II. Suûd Devleti'ne Kadar)*, s.168.
[247] İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, s.101. ve Selda Güner, *Osmanlı Arabistanı'nda Kıyam ve Tenkil Vehhabi Suudiler,* s.206-207.
[248] İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi,* s.103.

Abdullah B. Suud'un ve oğullarının idam edilmesi sonucunda ilk dönem Vehhabi hareketi kapanmış oldu. Osmanlıların ele geçiremediği, ulaşılması zor çöl bölgelerine çekilip hayatta kalmayı başaran Vehhabiler ise ellerinde ki kuvvetle bir müddet sessiz kalmayı tercih ettiler. Osmanlılar ise bölgenin güvenliği için karakollar kurup, otoritesini tekrar hissettirmeye başladı. Böylelikle Mekke, Medine ve diğer hicaz toprakları rahat nefes almış oldu, bölgede ki Osmanlı hâkimiyeti ise devam etti. Bunun yanı sıra Osmanlılar hızlıca Mukaddes şehirlerin tekrar imarına ve tadilatına başladılar. Muhafız Hasan Paşa gözetiminde gerek Hz. Peygamber'in kabri gerekse Kâbe tadilattan geçirilerek yeniden onarıldı. Özelliklede Vehhabilerin tahrip ettiği yerler ciddi masraflar yapılmak sureti ile tamir edilmiş olundu.[249]

2.2.4. İsyanın Bastırılmasından Suud-i Arabistan Devletine Kadar Vehhabilik Hareketi (1817-1932)

Birinci dönem Vehhabi hareketi Osmanlı Devletini uzun bir süre meşgul ettikten sonra Mehmet Ali Paşa'nın bölgeye ordu göndermesi ve uzun süreli bir mücadelenin akabinde bitirilmiş oldu. İbrahim Paşa Vehhabi isyanını bastırıp, Der'iye şehrini ele geçirdikten sonra, şehri tamamen tahrip etti ve yaşanmaz bir hale getirdi. Fakat hem İbrahim Paşa hem de Bab'ı Ali, Necid'de tutunmanın zor olduğunun farkındaydı ve bu sebeple Osmanlı Devleti Ahsa eyaletine bağlı Katif kasabasına ve çevresine askeri garnizonlar kurarak geride kalan Vehhabileri kontrol altında tutmaya çalıştı.[250]

Fakat Der'iye şehri ele geçirildiğinde Abdullah b. Suud'un amcası olan Türkî b. Abdullah b. Muhammed b. Suud sağ kurtulmayı başarmıştı. Yanında kalan adamlarıyla Osmanlı askerlerinin ulaşmasının zor olduğu çöl bölgesine çekilerek Vehhabilik ile alakalı çalışmalarına devam etti. Burada dikkat çeken hususlardan birisi, 1822 yılına kadar Necd bölgesinde Suud ailesinin herhangi bir faaliyet göstermemesidir. Buna rağmen Osmanlı

[249] Kevser Değirmenci, "Vehhabi İsyanının Bastırılmasında ve Sonrasında Mekke Muhafızı Hasan Paşa'nın Faaliyetleri", *Sosyal Bilimler Dergisi*, S.49, Temmuz 2016, s.154-155.
[250] Mehmet Ali Büyükkara, *İhvandan Cüheyman'a Suudi Arabistan ve Vehhabilik*, s.35.

Devleti'nin ciddi manada zayıflattığı ve yok olmaya yüz tutturduğu anlaşılan Vehhabi Hareketi Türkî'nin faaliyetleri ile kısa bir zamanda tekrar canlanmayı başardı.[251]

Türkî b. Abdullah b. Muhammed b. Suud kalan adamlarıyla 1822 yılında Riyad şehrini ele geçirerek faaliyetlerinin merkezinin buraya taşıdı. Bu süreçte Arabistan bölgesine İngilizlerin ilgisi giderek artmıştı. Süveyş kanalı bölgesine ve Hindistan'a yakın olması sebebiyle Hicaz bölgesi Osmanlı Devleti ile İngilizler arasında yaşanan nüfuz savaşının önemli noktalarından birisi haline gelmişti. Bu durumu fark eden Türkî bölgede İngilizler ve Osmanlılar arasında bir denge politikası yürüterek ayakta kalmayı başardı. Aile içinden bir suikasta uğrayarak hayatını kaybedeceği 1834 yılına gelindiğinde sadece Necid bölgesinde değil aynı zamanda Ahsa ve Bahreyn'ide ele geçirerek buraları kontrol altına almıştı. Türkî hayatını kaybettikten sonra ise yerine oğlu Faysal geçerek hareketi iyice güçlendirmiştir.[252]

Fakat bu durum hem Osmanlı Devleti'nin hem de Mehmet Ali Paşa'nın dikkatini çekmiştir. Bölgeden beklenen vergilerin gelmemesi gibi sebeplerle Mehmet Ali Paşa Necd meselesini tekrar ele almak durumunda kalmıştır. Bunun akabinde Hurşit Paşa komutasında bölgeye bir ordu gönderilmiş ve Faysal'ın kuvvetleri yenilgiye uğratılmıştır. Faysal ise Mısır'a gönderilmiştir. Yerine ise Suud ailesinden Mısır'da yetiştirilmiş olan, Halid b. Suud, Necid Emiri olarak tayin edilmiştir.[253]

Fakat bu süreç içerisinde Mehmet Ali Paşa'nın 1840'da Osmanlı Devletine karşı isyan etmesi ile farklı bir hal almıştır. Özellikle Necid bölgesinde Mehmet Ali Paşa isyanı ciddi bir otorite boşluğunun ortaya çıkmasına sebep olmuştur.[254]

Londra anlaşmasının akabinde Necid bölgesinden Mehmet Ali Paşa'nın kuvvetlerinin çekilmesi ve Mısır'da esir bulunan Faysal ise bu boşluktan yararlanmayı başararak hapisten kaçmayı başarması üzerine bölgede tekrar dengeler değişmiştir. Faysal Necid

---

[251]Osman Demirci, *M. M. Futeyyih'in Necd El-İhvan Fırkası Veya Bugünkü VehhabilikİsimliEseri Işığında Necd İhvanıTeşkilatı Ve Son Suûd Devletinin Kuruluşu*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı İslâm Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı), İstanbul 2013, s.8-9.ve Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti*, s. 57.

[252]Mehmet Ali Büyükkara, *İhvandan Cüheyman'a Suudi Arabistan ve Vehhabilik,* s.35.ve Osman Demirci, *M. M. Futeyyih'in Necd El-İhvan Fırkası Veya Bugünkü VehhabilikİsimliEseri Işığında Necd İhvanıTeşkilatı Ve Son Suûd Devletinin Kuruluşu,* s.8.

[253] Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti*, s.58-59. ve Mehmet Ali Büyükkara, *İhvandan Cüheyman'a Suudi Arabistan ve Vehhabilik*, s. 36.

[254]Mehmet Kocaoğlu, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi,* C.6, S.6, 1995, s.195-210.

bölgesine gelerek otoritesini kurmayı başarmış ve atandığından beri bedevi ahali ile anlaşamayan Halid b. Suud ise elinde askeri bir güç kalmadığı için Riyad'ı terk etmeye zorlanmıştır.[255]

Faysal, bölgede izlediği siyaset ile hâkimiyetinin sınırını babası Türkî zamanındaki topraklara ulaştırmayı başarmıştır. Fakat 1865 yılında vefat ettiğinde otorite boşluğu meydana geldi. Bununda en önemli sebebi Suud ailesi içerisinde yaşanan çekişme oldu. Faysal b. Türkî'den sonra idareyi ele alan oğlu Abdullah b. Faysal aile içi muhalefetle karşılaşması üzerine bölgede bulunan Osmanlı yanlısı bir siyaset izleyen Şammar kabilesi ve onun lideri Muhammed b. Reşid'den yardım istedi. Bu durumu fırsat bilen Reşid elindeki kuvvetlerle Vehhabi ailesini büyük oranda kontrol altına almayı başardı. Suud ailesi hem iç karışıklıklar sebebiyle hem de Şammar aşiretinin baskıları neticesinde bir hayli güç kaybı yaşadı ve Muhammed b. Reşid Vehhabilerle girdiği savaşları kazanarak 1891 yılında Riyad'ın otoritesini tamamen ele geçirip Suud ailesini Riyad'ı terk etmeye mecbur bıraktı.[256]

Ardından Kuveyt'e kaçan Suud ailesi bölgede yönetimi elinde bulunduran ve İngilizlerle iyi ilişkiler içerisinde bulunan Mübarek'üs Sabah'a iltica etmişlerdir. Şammar aşireti lideri Reşid Suudların peşine düşmüşse de Suudlar İngilizlere sığınmış olay uluslararası bir krize dönüşmüştür. Sultan Abdülhamit'in Reşid'den geri çekilmesini istemesi üzerine İngilizler meseleye müdahil olmamıştır.[257]

Burada Sultan Abdülhamit'in Suud yaklaşımı ise incelemeye değer bir diğer hususdur çünkü Sultan Abdülhamit, Suud ailesi ile ilişkilerini iyileştirmeye çalışmış, hatta Suud ailesine maaş bağladığı da vaki olmuştur. Sultan II. Abdulhamit'in böyle bir tutum sergilemesinin en önemli sebebi bölgedeki İngiliz etkisini kırmak ve emri altında olmayan Müslümanlar üzerinde otoritesini arttırmak istemesiydi.[258]

Kuveyt'e göç eden Suud ailesinin tekrar Necid'e dönmesi ise Abdülaziz b. Suud döneminde olmuştur. Sürgünde geçirdiği dönemde zillet psikolojisine kapılan Abdülaziz, 20'li yaşlara geldiğinde Kuveyt'te daha fazla duramayacak ve emrinde ki az bir adamla

[255] Rıfat Türkel, *Vehhabilik ve Arka Planı (Başlangıçtan II. Suûd Devleti'ne Kadar),* s.179.
[256] Mehmet Ali Büyükkara, *İhvandan Cüheyman'a Suudi Arabistan ve Vehhabilik*, s.36. ve Rıfat Türkel, *Vehhabilik ve Arka Planı (Başlangıçtan II. Suûd Devleti'ne Kadar),* s.180.
[257] İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi,* s.352-353.
[258] Kemal Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması,* s.44.

Necid'e geçecekti. 1901 yılında dört yüz veya altmış kadar olduğu konusunda farklı rivayetler olan çok küçük bir kuvvetle birlikte Riyad şehrini basmış ve adamlarının az olmasına rağmen şehri ele geçirmiştir. Şammar aşiretinin Riyad'da bıraktığı yönetici öldürülmüş böylelikle yıllar sonra Suud'lar tekrar eski başkentlerine kavuşmuşlardır.[259]

Bölgede çok geçmeden tekrar otoritelerini kuran Suud ailesi Şammar ailesinin merkezi Hail'i tehdit etmeye başlamış ve çok geçmeden Şammar ailesini büyük oranda eritmişlerdir. Bölgede en önemli müttefiklerinden birisini kaybeden Osmanlı Devleti ise Suud meselesi ile tekrar ilgilenebilecek bir pozisyonda değildi.[260]

I. Dünya Savaşının çıkması akabinde ise bölgedeki dengeler tamamen değişime uğramıştır. Savaş daha başlamadan önce İngilizlerle ilişliler kurup görüşmeler yapan Abdülaziz b. Suud bir takım anlaşmalar yapmak vasıtası ile kendi denge politikasını gütmüştür.[261] İngilizlerin Vehhabilerle alakalı yaklaşımı ise tarihsel süreç açısından incelenmeye değer bir başka konudur. Vehhabilik hareketi ilk doğduğu zamanlarda meseleyi incelemek ve tarafsız kalmak mahiyetinde bir siyaset güden İngiliz yönetimi, bir dönem Aden körfezinde Vehhabilerin İngiliz gemilerine saldırmasından dolayı bir hayli zarar görmüşlerdir.[262] Fakat ilerleyen süreçte Osmanlı Devleti'nin mesele ile alakalı yaklaşımından ötürü İngilizler Vehhabiler ile temas kurmaya ve desteklemeye başlamışlardır. Osmanlılar ise bu durumu 1840'larda ancak fark etmişlerdir.[263]

I. Dünya savaşı sırasında Osmanlı İdaresinin Necd'de zayıflaması ile bölgede farklı farklı ailelerin hâkimiyeti söz konusu oldu. Abdülaziz b. Suud ise Osmanlı Devleti'nin savaşta bütün Müslümanlara birlik olma çağrısına rağmen İngilizlerle Katif anlaşmasını yaparak bölgedeki konumunu güçlendirmiş, İngilizler'den silah ve para desteği almışlardır.[264]

---

[259] Mustafa Bostancı, *Suudi Arabistan Devleti'nin Kuruluşu ve Türkiye-Suudi Arabistan İlişkileri* (1926-1990), (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı), Ankara 2013, s.54. ve Mehmet Ali Büyükkara, *İhvandan Cüheyman'a Suudi Arabistan ve Vehhabilik*, s.37.

[260] Ahmet Vehbi Ecer, *Osmanlı Tarihinde Vehhabi Hareketinin Sebep ve Sonuçları*, s.168.

[261] Mustafa Bostancı, *Suudi Arabistan Devleti'nin Kuruluşu ve Türkiye-Suudi Arabistan İlişkileri* (1926-1990), s.56.

[262] Yusuf İskender Gözüberk, *ArşivVesikaları Işığında İlk Vehhabî Devleti*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlâhiyat Anabilim Dalı İslâm Sanatları Ve Tarihi Bilim Dalı), s.137-140.

[263] Şennur Şenel, "19. Yüzyılda İngiltere'nin Basra Bölgesindeki Faaliyetleri", *Akademik Bakış*, Cilt. 9, S. 18, Yaz 2016, s.197.

[264] Mustafa Bostancı, *Suudi Arabistan Devleti'nin Kuruluşu ve Türkiye-Suudi Arabistan İlişkileri* (1926-1990), s.81-82.

Bu kısımda ilgi çekici meselelerden biriside Vehhabiler'in açık bir şekilde Osmanlı Devleti'ne karşı İngiltere ile işbirliği yapmasıdır. Dini ihya etme maksadıyla ortaya çıkmış ve kendi zaviyesinden Asr-ı Saadeti tesis etmeye çalışan bir yapının İngilizlerle işbirliği yapması da yine dinî temellere dayandırılmıştır. Bunun da başlıca temeli Vehhabiler'in anlayışına göre Osmanlı idaresinin dine şirk bulaştırmış müşrikler olarak görülmesidir. Hali ile Ehl'i Kitap olan İngilizlerle müşriklere karşı savaşılmasının da hiçbir mahsuru yoktur. Bu nedenle İngilizlerle her türlü işbirliğinin içinde bulunmuşlardır.[265] Kendi zaviyelerinden Müslüman bir devlet ile savaşmayı bu şekilde meşrulaştıran Vehhabiler bundan sonraki süreçte bölgede yeni bir devlet kurma yolunda ciddi adımlar atmıştır

Bu sırada Necd'de devam etmekte olan Osmanlı-İngiliz rekabetinde, İngilizler bir yandan Şerif Hüseyin'i Osmanlıya karşı isyan ettirmişler ve onun idaresinde bir Hicaz krallığı kurmuşlardı. Diğer yandan da yine Suudlarla olan ittifaklarını devam ettiriyorlardı. I. Dünya savaşının bitmesi ve Mondros Mütarekesinin imzalanması ile Osmanlı ordusu Necid bölgesinden tamamen çekilmek zorunda kalmıştır. Fahrettin Paşa Medine'de her ne kadar çekilmemeye gayret ettiyse de, çabaları nafile kalmıştır.[266]

Bu sırada Hicaz Kralı Şerif Hüseyin Halife olmayı beklerken umduğunu alamamış bunun üzerine İngilizler ile ters düşmüştü. Şerif Hüseyin'in şikâyetlerinden kurtulmak isteyen İngilizler, Filistin meselesi gibi konularda Şerif ile anlaşamayınca Suudlarla iş birliğini güçlendirmişlerdir. Suudlar ise bölgede önce Osmanlı desteğini tamamen kaybeden Şammar ailesini yok etmişler ardından ise Şerif ailesi ile mücadeleye başlamışlardır. Çıkan çatışmalar neticesinde İngilizler Şerif Hüseyin'i korumak bahanesiyle, Kıbrıs'a taşımışlardır. Bu süre zarfı içerisinde ise İngilizlerle ilişkilerine devam eden Suudlar böylelikle günümüzde var olan Suudi Arabistan Krallığı'nı 1932 yılında kurmayı başarmışdılar.[267]

Vehhabilik, Muhammed b. Abdülvehhab'ın Necid bölgesinde, İslam dünyasının içinde bulunduğu bir takım sosyal ve siyasi krizlerin sebebi olarak bidatlara ve dine karıştırıldığını iddia ettiği şirk unsurlarına karşı İslam'ı tekrar özüne döndürmek için başlatılmış dinî karakterli bir harekettir. Dini özüne döndürmeyi hedeflediğini iddia eden

[265] Mehmet Zeki İşcan, *Selefilik İslami Köktenciliğ Tarihi Temelleri*, s.36-37.
[266] Süleyman Yatak, "Fahreddin Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 12, İstanbul 1995, s. 87-89.
[267] Mustafa Bostancı, *Suudi Arabistan Devleti'nin Kuruluşu ve Türkiye-Suudi Arabistan İlişkileri* (1926-1990), s. 84-105.

bu hareket dinî hüviyetinin yanında siyasi bir hüviyet kazanarak, çok kısa bir zaman içerisinde önce Osmanlı Devleti'nin ardından ise birçok devletin ilgisini çeken uluslararası bir mesele haline geldi.

Çölde yaşayan kabile asabiyetinin içerisinde bulunan bedeviler arasında başlayan bu hareket, kurulduktan bir buçuk asır sonra devletleşmeyi başardı ve bugünkü Suudi Arabistan devleti ortaya çıktı. Tarihsel süreçte dinî rolü yanı sıra, siyasi olarak da karşılık bulan Vehhabilik, Osmanlı Devleti'nin kullandığı İslami söylem ve anlayışa karşı kendi yorumuyla, içerisinde İslami motifler bulunan bir muhalefet sergiledi. Vehhabilik, modern manada devletleştikten sonra dahi bu siyasetini devam ettirdi. Özellikle SSCB-Afganistan Savaşı süreci ile başlayan, 11 Eylül saldırıları ile devam eden ve son olarak da Irak ve Suriye'de devam eden savaşta fikri olarak bir takım silahlı hareketlerin beslendiği kaynağın Selefi/Vehhabi yorum olması, meseleyi günümüzde hala daha canlı tutmaktadır.

3. EYÜP SABRİ PAŞA VE VEHHABİLİK

Eyüp Sabri Paşa'nın Vehhabi meselesini esas olarak ele aldığı eser,*Tarih-i Vehhabiyan* olarak bilinmektedir. Fakat bunun yanı sıra birinci bölümde üzerinde durduğumuz *Mir'at-ül Haremeyn* eserinin 3. cildi olan *Mir'atü Cezireti'l-Arab*'ın bir bölümünde de Vehhabilik meselesini ele almıştır.

İlk bölümde öncelikle *Tarih-i Vehhabiyan* eserinde ortaya konulan Vehhabilik ile ilgili bilgiler ve yaklaşım tarzı ele alınacak, ardından da *Mir'at-ül Haremeyn* eserindeki Vehhabilik meselesi değerlendirilecektir. Burada eser incelemelerinde zaman zaman Eyüp Sabri Paşa'nın verdiği bilgilerin tahlili yapılacaktır. Yapılan tahlillerde ise 2. bölümde işlenmiş olan Vehhabilik konusu esas alınarak karşılaştırma yapılacaktır, 2. bölümde konu ile ilgili kaynaklar belirtilmiş olduğundan dolayı bu bölümde tekrar kaynak belirtilmeyecektir.

3.1. Tarih-i Vehhabiyan Eserinde Vehhabilik Meselesi

Eyüp Sabri Paşa'nın *Tarih-i Vehhabiyan* eserinde Vehhabilik bahsindeki kaynak ve yaklaşım tarzıyla ilgili olarak ilk önce eserin kaynak meselesini irdelemek gerekmektedir. *Tarih-i Vehhabiyan*'ın kaynakları hakkında eserin içeriğinde herhangi bir dipnot veya doğrudan bir eser ismi zikredilmemesine rağmen, Eyüp Sabri Paşa kaynak meselesi ile ilgili olarak eserin en sonunda yer alan hatime bölümünde şu kısa bilgiyi vermiştir:

> *"Vehhabi yadkarları hakkında yazdığım şu tarihçe-i hususide teferruat-ı vakay'a dair bazı mertebe eksiklik ve yanlışlık görülürse de me'hazların her biri bir yolda kaleme alınmış ve bir takım vukuat ise Hicaz ahalisi ihtiyarlarından işitilüp yazılmış olduğundan bunların tadil ve tenkihiyle müstakil bir eser tertibine bedihi olan güçlüğün hatıra getürülmesiyle ma'zur buyurulacağımdan emin olduğumu arz ile hatm-i kelam ederim."*[268]

[268] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan,* s.288.

Bu hatimeden de anlaşıldığı üzere Eyüp Sabri Paşa, Hicaz görevinde bulunduğu dönemde, bölgenin yaşlılarından dinlediği hatıralar ile ismini zikretmediği kaynakları toplayarak *Tarih-i Vehhabiyan* eserini kaleme almıştır.

Tarih-i Vehhabiyan'ın içeriği incelendiğinde ilk olarak karşımıza bir mukaddime bölümü çıkmaktadır. Mukaddimenin girişini Eyüp Sabri Paşa, eseri hangi amaçla kaleme aldığını belirterek başlamış, ardından Karamita mezhebine benzettiği Vehhabilik hareketinin anlaşılabilmesi için, Karamita mezhebi hakkında bilgi vermiştir.[269]

3.1.1.Eyüp Sabri Paşa'nın Yaklaşımı Üzerinden Karamita Mezhebi ve Vehhabilik

Eyüp Sabri Paşa'nın,*Tarih-i Vehhabiyan*'da Vehhabi hareketi ile alakalı en net yaklaşımı, Vehhabiler'in Karamita mezhebinin artıkları durumunda olduğunu düşünmesidir. Bu sebeple eserin daha mukaddime kısmında Karamita mezhebi ile alakalı bilgiler vermeye başlamıştır. Eyüp Sabri Paşa, Karamita Hareketinin çıktığı dönemin, Abbasi hilafetinin en zayıf olduğu ve Abbasi valilerinin de ardı ardına başkaldırdığı bir döneme denk geldiğini vurgulamaktadır. Ardından Karamita mezhebinin nasıl kurulduğuna dair şu bilgileri vermiştir:

> *"Yahya b. Zekerüya isminde mülhidin biri Katif beldesi ayanından Ali b. Yala'nın hanesine bast-ı hasir-pare-i müsaferet ederek İmam Muhammed Mehdi tarafından gönderilmiş ve Hazret-i İmam'ın vakt-i zuhuru tekarrüb eylemiş olduğunu bir suret-i şeytanetkâride nakletti ve bu desise-i melanetkâri ile Katif ahalisini hafiyen davete başlayıp gerek Katif beldesi ve gerek Bahreyn nevahisi sekenesinden bir takım beyinsizleri kandırdıktan ve rüesay-ı kabailden Ebu Said Hüseyin b. Behram Cennabi cenabetini mezheb-i batılı dairesine aldıktan sonra kuşegir-i ihtifa oldu."*[270]

Eyüp Sabri Paşa'nın ortaya çıkışını bu şekilde tarif ettiği Karamita mezhebi ile alakalı daha kuruluş meselesini ele alırken kullandığı ifadelerden, tarafgir bir dil ile, ele aldığı meselede hasım olarak gördüğü unsurları tahkir ettiği açıkça görülmektedir. Örneğin, Yahya b.

[269] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan,* s.2.
[270] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan,* s.3-4.

Zekerüya için mülhid, yani "dinden çıkmış, imansız," demesi bunun en net örneklerindendir. Bu kısımda önümüze çıkan bu tür örneklerle ilerleyen kısımda Vehhabi meselesi anlatılırken de karşı karşıya kalınmıştır.

Karamita mezhebinin kim tarafından nasıl ortaya çıkarıldığını anlattıktan sonra Eyüp Sabri Paşa, Karamita hareketinin geldiği evreleri ele almıştır. Burada değindiği ilgi çekici hususlardan birisi Yahya b. Zekerüya'nın ara ara kaybolup tekrar dönerek kendisine inananlardan para toplaması ve evinde misafir kaldığı Ebu Said Cennabi'nin hanımı ile birlikte olduğu bilgilerinin verilmesidir.[271] Bu bilgilerden sonra Karamita hareketinin nasıl organize olduğu ve Abbasi orduları ile çatışma içine girdikleri ve gittikleri bölgelerde gerçekleştirdikleri katliam ve yağma konuları işlenmiştir. Eyüp Sabri Paşa, Abbasi halifesi Muktedir Billah dönemine denk gelen bu süreçte Halife'nin Karamitalar üzerine asker gönderdiği, fakat gönderilen orduların mağlup edildiği bilgisini verir.[272] Ardından ilk muharebede Abbasi ordusunun yenildiğini, Muktedir Billah'ın bundan korktuğunu bu sebeple birkaç yıl Karamita meselesini ağzına almadığını vurgular. İlerleyen süreçte Karamitilerin yağma ve tecavüzleri arttırdığı, bundan dolayı Abbasilerin tekrar bir ordu hazırladığı bilgilerini verir. Bu ordunun başında Yusuf b. Ebi's Sac'ın olduğunu, Karamitilerle karşı karşıya gelip savaştıklarını ve feci bir yenilgi aldıklarını aktarır. Abbasi ordularının bu yenilgisinden sonra Karamitiler'in Anbar şehrini haraca bağlayıp kendilerine hedef olarak Hicaz bölgesini seçtiklerini söyler.[273]

Eyüp Sabri Paşa Karamitilerin Mekke'ye saldırıp ele geçirdiği ve ahaliye zulmettiğini anlattıktan sonra, Ebu Tahir isimli Karamita liderinin şehrin yüksek binalarını yıkıp Hacer'ül Esved'i söküp Hicr'e götürdüğü bilgilerini vermektedir. Ayrıca Mekke baskınında Ebu Tahir'in Kâbe'nin içinde bulunan değerli eşyaları yağmalayıp askerlerine taksim ettiği üzerine durmuş, burada Ebu Tahir için "kuruyası eliyle" ifadesini kullanmıştır.[274]

Karamitalar ile ilgili tarihçilerin görüşlerine de yer veren Eyüp Sabri Paşa konu ile alakalı iki görüş olduğunu, birinci görüşün Karamita mezhebinin bir din iddiası olduğunu, kendi kitaplarını da semavi kitaplardan kabul ettiklerini belirtir. İkinci görüşün ise bu mezhebin

[271] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan,* s.5.
[272] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan,* s.11.
[273] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan,* s.13-14.
[274] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan,* s.14.

Eimme-i İsmailliyye'den olup İmam Mehdi tarafından görevlendirildiklerine inandıklarını belirtmiştir. Eyüp Sabri Paşa'ya göre ikinci yaklaşım doğru olandır.[275] Fakat o bu iki rivayetin hangisi doğru olursa olsun Karamita mezhebi ile alakalı şu yaklaşımı ortaya koymuştur:

> *"Karmatiler'in neşr-ü işa etmiş oldukları mezheb-i batıl, küfr-ü dalalet ve ilhad-ü ibahat mesail-i makbuhası ahkamıyla amil olmaktan ibaret olduğu meydana çıkar ise de biz rivayet-i saniyede daha ziyade kuvvet ve metanet görmekteyiz.[276]"*

Bu kısımda ayrı bir başlık açan Eyüp Sabri Paşa,"Ayin-i Mezheb-i Karamita" başlığının altında Karamitalar'ın kendilerini İmam Cafer-i Sadık'a dayandırdıklarını söylemekte, ardından ise bunun gerçeği yansıtmadığını belirtmektedir.[277] Eyüp Sabri Paşa, burada Karamitalar'ın İslam anlayışlarını da ele almıştır. Ona göre Karamitalar, İslam'a göre haram olan şeyleri içten içe helal sayan, ayrıca Müslüman kanı akıtmayı helal kabul eden bir anlayışa sahiptir.[278]

Bu bilgilerin akabinde Karamita isminin nereden geldiği konusunda malumat veren Eyüp Sabri Paşa, bu konuya dair farklı rivayetleri ele almıştır. Daha sonra tarihleri ile birlikte Karamitalar'ın gerçekleştirdiği saldırıları şehirlerin isimleri ile birlikte vererek bunlardan en önemlisi olarak gördüğü Mekke Baskını ve hac yolunun kesilmesine ise ayrı bir önem atfetmiştir. Bu kısımda Abbasilerin Karamita mezhebi ile neden baş edemediği sorusunu da sormayı ihmal etmemiştir. Eyüp Sabri Paşa'ya göre bunun en temel sebebi, Abbasi devletinin yaşadığı iç karışıklıklar sebebi ile devlet erkânının meselenin önünü alamadığıdır.[279]

Karamita meselesinin son kısımlarında ise bu mezhebin hangi tarihte yok edildiği bilgileri verilmektedir. H. 373 (M.984/985) veya H. 384 (M. 994/995) yılında bittiğini söylediği Karamita mezhebinden sekiz yüz dört sene sonra Vehhabilerin ortaya çıktığı bilgilerini vermektedir.[280] Burada üzerinde durulması gereken husus, Eyüp Sabri Paşa'nın Vehhabilik hareketini Karamita mezhebinin devamı niteliğinde kabul etmesidir. Fakat bu kabulün

[275] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan*, s.16.
[276] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan*, s.17.
[277] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan*, s.17-18.
[278] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan*, s.18.
[279] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan*, s.21-22.
[280] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan*, s.22.

şartları ve sebepleri ile alakalı teferruatlı bir izahat yapmamıştır. Bu husus ile alakalı olarak da Eyüp Sabri Paşa:

> *"Karamita mezhebi ne suretle neşr-ü muhafaza edilmiş olduğuna dair malumat-ı tarihiyye itasına hacet yoktur. Zira Necd ve Yemen ve Hicaz badiyelerinde haymenişin-i hayat olan aşar-i Urbanniyye'den bazı cemaat ve ricalinin diyanet ve mezhebleri ta o vakitden kalma bir itikad-ı batıla olup fıkra-i mahsusa-i atiye insanı bu efkârda olan Urban'ın Karamita bozuntusu cümlesinden olduğuna inandırır*."[281]

Eyüp Sabri Paşa yukarıda belirttiği üzere, Vehhabilerin neden Karamita hareketinin devamı olduğuna dair herhangi bir malumat vermeye gerek görmemiştir. Lakin burada kısa bir izahat yaparak Urban'ın, yani Çöl Araplarının bu mezhebin itikadını muhafaza ettiklerini, bu sebeple de sekiz yüz dört sene sonra bu mezhebin itikadının Vehhabiler tarafından canlandırıldığını belirtmektedir.

Karamitilik veya Karmatilik meselesi ile alakalı günümüzde birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmaların ışığında Karamitilik meselesi incelediğimiz zaman, öncelikle belirtmek gerekir ki Karamita ile ilgili Eyüp Sabri Paşa'nın verdiği bilgiler ile günümüz kaynaklarındaki bilgiler arasında ciddi paralellikler söz konusudur. Bu benzerliklerin başında Karamita hareketinin kuruluş meselesi gelmektedir. Genel olarak kabul edilen bilgilere göre, Karamita hareketini ilk defa Kufe bölgesinde başlatan bir İsmaili davetçinin, halka kendisini sevdirmesi, ardından bölgede bulunan yöneticiler ile geçinememesi akabinde yaşanan olaylar silsilesi sonucu ortadan kaybolmuştur.[282] Onun kaybolmasından sonra ise bıraktığı fikirler, 869 yılında Zenc İsyanı sırasında Hamdân b. Eş'as Karmat tarafından devralınmak sureti ile kurulmuş bir hareket olarak kabul edilir.[283]

Karmatilik'in ne olduğu ve hangi kökene dayandığı ile ilgili çeşitli yorumlar bulunmaktadır. Bunlardan bazıları Karmatilik'in İsmailiyye mezhebinin bir kolu, bir devamı gibi görürken bazı yorumlarda ise buna karşı çıkılmış, Karmatilik müstakil bir mezhep gibi ele alınmıştır. İsimlendirme meselesi ise aynı şekilde tartışma konusudur. Bu

[281] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan*, s.22.
[282] Ali Avcu, "Karmatîler: Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyatı Ve İslam Düşüncesine Katkıları", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 10, S. 3, 2010, s. 209.
[283] İsmail Hizmetli, "Karmatıler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 24, İstanbul 2001, s.510-514.

konuda ortaya atılan iddialar iki başlık altında toplanmıştır. İlki "Karamita" isminin İslam dışı mezheplerden alındığı hususudur. Bu konuda da klasik kaynaklarda farklı yaklaşımlar görmek mümkündür. Kimileri Zenc İsyanında bulunan bir grubun adı olarak ele alırken kimi yaklaşımlarda da Sudan civarında bulunan bir halkın ismi olduğu noktasında görüş belirtilmiştir.[284]

"Karamita" ismi ile alakalı ikinci yaklaşım, bu kelimenin Arapçaya Nebaticeden geçtiği, Nebaticede "Karamita" kelimesinin "kırmızı gözlü" anlamına geldiği, bundan dolayı mezhebin kurucusu Hamdan Karmat'ın kırmızı gözlü olmasından dolayı bu lakabı aldığı, mezhebin adının da ona nispeten Karmati olduğu söylenmektedir.[285]

Karamati hareketinin tanımlanmasında da farklı yorumlar ortaya atılmıştır. Bu yorumlardan bazıları şu şekildedir; Karamati mezhebi İslâm âleminde önemli Bâtını hareketlerden birisi olarak kabul edilmiş, Karamati taraftarlarının Ehl-i Beyt sevgisini istismar ettiği ve gizli olarak teşkilât kurmak suretiyle siyasi nüfuz elde etme amacı gütmüş bir hareket olduğu kabul edilmiştir.[286]

Karamati hareketinin ihtilalci bir hareket olduğu gibi bir tanım yapılmıştır.[287] Ayrıca Karamati hareketinin İslam âlemini sarsan, eşitlik esasına dayanan bir ıslahat ve adalet hareketi olarak da tarif eden bir yaklaşım da bulunmaktadır.[288]

Karamitilerin İslam anlayışları ise şu şekildedir: Onlara göre Allah, her şeyin ötesinde bir varlık olduğundan dolayı, onu her türlü sıfattan soyutlayarak kemal, noksan, birlik gibi sıfatların tamamını ret etmişlerdir.[289] Peygamberlik konusunda ise dinin kurallarının peygamberler tarafından ilan edileceği, bunun için peygamberlik makamının olduğu, fakat peygamberlerin ilan ettiği dini kuralların anlaşılması için muhakkak imamların yorumlarının gerekli olduğu noktasında bir inanç taşımaktadırlar. Bu imamlarla alakalı

[284] Ali Avcu, Karmatıler'in Doğuşu ve Gelişim Süreci, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Yayınlanmış Doktora Tezi), Ankara 2009, s.26-27.
[285] Ali Avcu, Karmatıler'in Doğuşu ve Gelişim Süreci, s.28.
[286] Neşet Çağatay ve İbrahim Agah Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s.83.
[287] Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, Çev. Hakkı Dursun Yıldız, Ağaç Yayınları, İstanbul 2009, s.147.
[288] Ali Avcu, Karmatıler'in Doğuşu ve Gelişim Süreci, s.28.30.
[289] İsmail Hizmetli, "Karmatıler", s.228.

görüşleri ise günahsız oldukları ve özel bir eğitimden geçmeden bazı mezhep sırlarına vakıf olamayacakları noktasındadır.[290]

İmamlarla alakalı bir başka yorumlarında ise dinin peygamber tarafından öğretilen gizli öğretilerini, imamların tevil edebileceğini ileri sürmüşler, bunu kendi inanç silsileleri etrafında bir sisteme bağlayarak, insanları bu inanca davet etmişlerdir. Onlara göre imam ve peygamberler karşılıklı bir bütündür ve bu bütünlük sağlanmadan dinin öğrenilmesi mümkün değildir. Bu imamların arasında önemli gördükleri yedi imam vardır, bunlardan yedincisi, Eyüp Sabri Paşa'nın da belirttiği gibi, İmam Cafer'dir.[291]

Karamitilerin siyasi aksiyonları ise Ahsa tarafında ortaya çıkmıştır; Cennabi isimli bir Karamiti davetçisinin yönetiminde M. 894 yılında başlamıştır.[292] Karamiti hareketinin bu bölgede ortaya çıkmasının sebebi, bölgenin coğrafi şartları bakımından giriş çıkışlarının zor olması, ayrıca sosyolojik olarak da karışık bir nüfusa sahip olması, Zenc İsyanından arta kalanların bölgede olması gibi değişik sebeplerden ötürü Ahsa bölgesinin o dönemde isyancı hareketler için müsait bir zemin olmuş olmasıdır.[293]

Cennabi'nin bu bölgede hâkimiyetini sağlamasının en önemli sebeplerinden birisi de Rebi kabilesinin kendisine yardım etmesidir ki bu kabilenin yardımı ile kısa bir süre içerisinde Ahsa'nın tamamına hâkim olmayı başarmıştır. Karamitilerin hâkimiyeti süresince Abbasi Devleti meseleyle bir hayli uğraşmak zorunda kalmıştır. Özellikle Ebu Tahir Süleyman'ın Karamiti iktidarını devralması üzerine hac yollarını taciz etmişler, Mekke'yi işgal ederek, Hacer'ül Esvedi söküp Ahsa'ya götürmüşlerdir.[294]

Abbasiler'in konu ile alakalı ciddi bir tedbir alamamasının sebeplerinin başında o dönem içerisinde süren Zenc İsyanı gelmektedir. Bu isyan, Abbasi devletini siyasi, sosyal ve ekonomik açıdan on beş yıl gibi uzun bir süre meşgul etmiştir.[295]Abbasi Devleti o günkü şartlar açısından Karamiti mezhebi ile tam manasıyla ilgilenememiştir. Ahsa'da başlayan

---

[290] Abdullah Ekinci, *IX-XI Yüzyıllarda Karmatiler'in Siyasi, Sosyal ve İktisadi Faaliyetleri*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmış Doktora Tezi), Elazığ 2002, s.116-120.
[291] Abdullah Ekinci, *IX-XI Yüzyıllarda Karmatiler'in Siyasi, Sosyal ve İktisadi Faaliyetleri*, s.120-126.
[292] Neşet Çağatay ve İbrahim Agah Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s.83.
[293] Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, s.147.
[294] Neşet Çağatay ve İbrahim Agah Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s.83.
[295] Musa Baydar, *Abbasiler Tarihinde (H.255-270/M.869-883) Zenci İsyanı, Sebep ve Sonuçları*, (Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2007, s.43.

bu hareket kısa bir sürede yayılma faaliyetlerine girişmiş, Irak, Suriye, Bahreyn, Yemen bölgelerinde yayılma alanı bulmuşlardır.[296]

Karamitilerin kurduğu devlet ise kendi içerisinde özel bir yönetim organizasyonuna sahipti. Yönetim bir hükümdar etrafında, o hükümdarın yakınları tarafından oluşturulmuş bir meclis tarafından idare ediliyordu. Bu meclis altı kişilik bir gruptan oluşuyordu. Karamitilerin hâkim oldukları bölgelerde vergi toplanmıyordu. Halktan birisinin maddi durumu bozulduğu zaman toplanan yardımlarla bu durum düzeltiliyordu. Evlerin tamiri gibi masraflar devlet tarafından karşılandığı gibi buğday gibi temel bir gıda maddesi devletin değirmenlerinde öğütülüyordu.[297]

Eyüp Sabri Paşa'nın genel özellikleri bu şekilde olan Karamiti hareketini, neden Vahhabilik ile benzettiği hususunu ele alacak olursak karşımıza şu durum çıkmaktadır: Her ne kadar Eyüp Sabri Paşa, "konuyla alakalı yeterince malumat var," diyerek meseleyi izah etmeden bırakmış olsa da, Karamitiler ve Vehhabi hareketinin genel bir incelemesini yaptığımız zaman bunun sebeplerini görebilmekteyiz.

Öncelikle, daha evvel üzerinde durduğumuz bilgilerden yola çıkarak hemen belirtebiliriz ki Karamita ile Vehhabilik arasında fikir ve itikat olarak çok ciddi bir benzerlik söz konusu değildir. Vehhabi hareketi kendi bakış açısı ile dini özüne döndürme, ıslah etme gibi bir yaklaşım sergilemiştir. Kendisini tarif ederken de Selefi ve Hanbelî yorumu benimsemiştir. Karamitiler ise daha çok İsmailiyye mezhebinin bir altşubesi olarak dinî yorum ortaya koymuşlardır. Ayrıca Karamitilerin siyasal yorumları da dönemin sosyal eşitsizlikleri üzerine kurulmuştur. Vehhabiler ise sosyal eşitsizlik meselesinden ziyade kendi zaviyelerinden İslam'ın hükümlerinin tıpkı Asr-ı Saadet döneminde uygulandığı gibi tatbik edilmesi fikrini temel alarak bir yönetim tarzı ortaya koymuşlardır.

Karamitilik, net bir şekilde tevhit, imamet, hilafet ve ulûhiyet gibi konularda Vehhabi hareketinden ayrılmaktadırlar. Ayrıca Karamitiler içinde bulundukları sosyal ve ekonomik eşitsizliklerden dolayı başkaldırmışlardır. Bu noktalardan ele aldığımız zaman net bir şekilde Karamitiler ile Vehhabiler'in benzer olduğunu veya Vehhabilerin, onların devamı olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Burada üzerinde durulması gereken husus Eyüp Sabri Paşa'nın niçin böyle bir benzetme yaptığı ve Vehhabileri, Karamitilerin devamı

[296] İsmail Hizmetli, "Karmatıler", s.187-254.
[297] Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, s.148.

gördüğüdür. Bu sorunun en muhtemel cevabının her iki hareketinde yaşadığı siyasal sürecin benzerlikler göstermesi olması muhtemeldir.

Bu benzerliklerden birisi Karamitiliğin siyasal iktidarını Ahsa'da kurması, bu iktidarı kurarken Rebi kabilesinin desteğini almasını müteakip önce Ahsa bölgesinde hâkimiyet kurmaları, ardından Abbasi hilafetini hedef almaları ve Vehhabiler'inde Ahsa'da ortaya çıkıp Suud kabilesinin desteğini alması, ardından da önce Ahsa'yı kontrol altına alıp daha sonra da Osmanlı Devleti'ne başkaldırmalarıdır.

Karamitilerin başkaldırdığı süreçte Abbasi Devleti'nin etkisiz kalmasındaki sebebin devletin iç karışıklıklarla baş etmesi olması, aynı şekilde Osmanlı Devleti'nin de Vehhabi meselesini iç karışıklıklar ve dışarıdaki sorunlarla uğraşmasından dolayı ele alamamasındaki benzerlikler söz konusu olması muhtemeldir.

Vehhabiler ile Karamitiler arasındaki bir başka benzer husus ise yağmacılık ve saldırgan tavırlarıdır. Bunun yanında Karamita mezhebine bağlı olanların itikatlarını anlatırken Eyüp Sabri Paşa, onların helali haram, haramı helal saydıklarını, Müslümanları tekfir edip kanlarını akıttıkları bilgisini vermektedir. Eyüp Sabri Paşa'nın Karamitileri anlatırken bu karakterlerinden bahsetmesi, Vehhabiler ile benzerlik kurmasındaki unsurlardan olması muhtemeldir.

Vehhabi meselesi ile Karamiti meselesinin benzerlik gösterdiği bir başka husus ise hac yollarını kapatmaları, hacca müsaade etmemeleridir. Ayrıca Karamitiler'in Mekke'yi işgali ile Vehhabiler'in Mekke'yi ele geçirme süreçleri de benzerlik göstermektedir.

Bu benzerliğin başında Karamitiler'in Mekke'de bulunan yüksek binaları tahrip etmeleri ve Hacerü'l Esved'i söküp Ahsa'ya götürmeleridir. Vehhabiler de Mekke'yi ele geçirdiklerinde şehirdeki bazı mekânları tahrip ettikleri malumdur.

Eyüp Sabri Paşa, her ne kadar, niçin Karamitiler ile Vehhabiler'i birbirine benzettiğini ve bu iki hareketin birbirinin devamı olduğunu açıklamamış olsa da burada zikredilen hususlardan yola çıkarak Karamiti inanç ve itikat sisteminin Çöl Arapları tarafından gizlenerek Vehhabiliğin ortaya çıktığı sürece kadar getirildiğini düşünmüş olması muhtemeldir.

Bu fikrinin de en temel dayanaklarından birisi Karamiti inancının gizli teşkilatlanma usulüne sahip olduğuna dair malumatları olması muhtemeldir. Fakat günümüzde Vehhabilik meselesini ve Keramitilik meselesini ele alan araştırmacılar konu ile alakalı herhangi bir benzerlik ortaya koymamışlardır. Daha önce de belirtildiği gibi, burada siyasal olayların gelişim süreci ve iki hareketin, taraftarlarının insani karakterleri dışında inanç ve itikat noktasında birbirinin devamı olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir.

3.1.2. Tarih-i Vehhabiyan'da Bedevi Kültürü Vurgusu

Eyüp Sabri Paşa Karamita mezhebi üzerinden Vehhabilik konusunu ele alıp meseleyi son olarak bağladığı husus ise Fıkra-i Garibe-i Mahsusa[298] (Bir Garip Hikâye) başlığı altında anlattığı bir sünnet olma âdeti konusudur.

Bu kısımda aktarılan hikâye Eyüp Sabri Paşa'nın yaşadığı döneme denk gelmiştir. Hikâyenin içeriğinde geçen olay ise özetle şu şekildedir: Mekke Emiri Şerif Hüseyin Paşa'nın babası Şerif b. El Avn, Taif'e doğru giderken yolda karşılaştığı bir Hint ihtiyarının feryat ettiğini görmüş, kanlar içinde kalan ihtiyar hırsızların kendisine saldırdığını söylemişti. Bunun üzerine bölgede bulunan şeyhleri toplayan Şerif bunu kimin yaptığını sordurmuş, orada bulunanlardan birisi olayı üstlenerek kendisinin yaptığını fakat adamın parasını veya eşyasını çalmadığını sadece Hintli adamın sünnetsiz olduğunu bu yüzden de sünnet ettiğini anlatmıştır.[299]

Buradaki hikâyenin akabinde bu yaşanan sünnet meselesini Eyüp Sabri Paşa teferruatlı bir şekilde anlatmaya başlamıştır. Eyüp Sabri Paşa'ya göre, Çöl Araplarının bir kısmı Hz. Peygamber'in gösterdiği sünnet şekline itimat etmemişler, kendi adet ve usullerine göre bir sünnet âdeti icra etmişler, bunu da kendi tehlikeli ve insanlığa sığmayan adetlerine göre yaptıklarını ve bu sünneti olmayanlarla kadınların evlenmek istemediğini ve erkek sayılmadıklarını söylemiştir.[300]

Eyüp Sabri Paşa bu sünnet âdetini şöyle tarif etmiştir:

[298] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan,* s.24.
[299] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan,* s.24-25.
[300] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan,* s.24.

"Bu cemaatin itikadına göre sünnet, zekerin bütün bütün derisini yüzmekten ibaret olup bu sünneti icra için tuhaf bir cemiyet akdederler."[301]

Bu kısımda Eyüp Sabri Paşa, Çöl Araplarının bu sünnet âdetinin nasıl icra edildiğini, sünnet düğünlerini, sünnet yemeklerini, misafirlerin neler yaptığını, sünnet olan erkeğin başına neler geldiğini teferruatlı bir biçimde aktararak, bu başlığı bitirmiştir.[302]

Eyüp Sabri Paşa'nın bu hikâyeyi anlatmasında iki sebep olması muhtemeldir. Birincisi Karamita mezhebinin Çöl Arapları arasında devam ettiğini söylemesinden anlaşılabileceği üzere, bu tür adetlere sahip Çöl Araplarının Karamita mezhebinin adet ve ananelerini yüz yıllar boyu yaşatmış olduğunu iddia ediyor olması kuvvetle muhtemeldir.

Bu hikâyenin anlatılmasındaki ikinci muhtemel sebep, Eyüp Sabri Paşa'nın bundan sonra ele alacağı Vehhabiliğin ortaya çıkışı meselesine bağlamadan önce Çöl Arapları üzerinden muhtemelen bir gönderme yapıyor olmasıdır. Bu göndermenin içeriğinde ise Eyüp Sabri Paşa'nın kendi bakış açısı ile bu tür adet ve ananeleri olan Çöl Araplarının mevcut medeniyet içerisinde derin bir anlayış ve fikriyat ortaya koyamayacağı noktasında bir yaklaşım olması muhtemeldir.

Çünkü İslam'ın temel kaynaklarında Bedevi hayat tarzı içerisinde fikri, entelektüel bir nüvenin gelişmesinin zor olduğu belirtilmektedir. Göçebe hayat tarzına sahip bedevilerin bu yaşam tarzının getirdiği sert mizaç ve esneklikten uzak yapıları sebebiyle, hayatı doğrudan etkileyen dini emir ve kurallara ayak uydurmakta zorlanmışlardır. Ayrıca inanç ve fikirlerin doğduğu şehirlere uzak mesafelerde yaşamaları da dini emir ve yasaklara daha kapalı kalmalarına sebep olmuştur.[303]

Ayrıca dini ve siyasi fikirlerin mekânlara göre değişik biçimler alacağı, bir fikrin oluşmasında coğrafi ve bölgesel şartların öneminin kuvvetli olduğu bilinmektedir. İslam mezhepleri de çıktıkları bölge ile müsemmadır. Arabistan Yarımadasında Vehhabilik/Selefilik, İran'da Şia, Babiyye, Yemen ve Afrika'da Haricilik, Hindistan'da

[301] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan,* s.25-26.
[302] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan,* s.26-31.
[303] Abdurrahman Kurt, "Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yönden İslam Öncesi Mekke Toplumu", *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi,* C. 10, S. 2, 2001, s.106-107.

Ahmediyye gibi birbirlerinden farklı fikirlere sahip mezheplerin ortaya çıkışında da bölgesel faktörlerin etkisi çok kuvvetlidir.[304]

Corci Zeydan'a göre, yukarıda izah edilen anlayışın sadece bedevi Araplarla sınırlı kalmadığı, aynı zamanda Arapların tümünü kapsayan günümüze kadar gelen anlayışlardan birisinin de Arapların yüksek bir medeniyet kuramayacağıdır, fakat bu genelleyici anlayış doğru değildir.[305]

Bu bilgilerden yola çıkarak Eyüp Sabri Paşa'nın Vehhabi meselesini ele aldığı noktalardan birisinin de Bedevi kültürü olduğunu söylemek mümkün olabilir. Eyüp Sabri Paşa buradan hareketle çöl hayatı yaşayan bedevilerin yüksek bir medeniyet ve İslami bir inanç sistemi kuramayacağına dair bir yorum ortaya koymuş olması kuvvetle muhtemeldir.

3.1.3. Tarih-i Vehhabiyan'da Vehhabi Hareketinin Ortaya Çıkışı

Eyüp Sabri Paşa bedevilerin sünnet adetleri ile alakalı detaylıca bilgiyi verdikten sonra konuyu kapatarak, "Vehhabilerin Zuhuru"[306] başlığı altında Vehhabi meselesini nasıl ortaya çıktığını ele almıştır.

Eyüp Sabri Paşa Vehhabi Meselesini ele alırken konuya Vehhabi tanımı yaparak başlamıştır, onun yaptığı tanıma göre:

> *"1222 senesi Mescid'ül-Haram harem-i cennettevemine ilkay'ı raht-ı kesafet ve Şerif Galib Hazretlerini mecbur-ı mudara ve muvafakat eden taife-i bagıyeye (Vehhabi) denir ki bu taife-i habise Muhammed bin Abdülvehhab'ın ihtira etdiği ayin-i melanetekine tabi olmuşlar idi"*[307]

Eyüp Sabri Paşa, Vehhabileri tanımlamaya başlarken daha ilk cümlelerinde Vehhabiler için "taife-i bagiyye" yani yoldan sapmış, azgınlar, asiler manasında bir tanım yapmıştır. Daha sonra, Vehhabiliği Muhammed b. Abdülvehhab'ın icat ettiği lanetlenmiş bir

[304] Sabri Hizmetli, "İtikadi İslam Mezheplerinin Doğuşuna İctimai Hadiselerin Tesirleri Üzerine Bir Deneme", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 26, S.1, 1984, s.657.
[305] Corci Zeydan, *İslam Uygarlığı Tarihi*, Çev. Nejdet Gök, İletişim Yayınları, C.1, İstanbul 2013, s.36.
[306] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan*, s.32.
[307] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan*, s.32.

geleneğe/inanca tabi olmuşlardır demektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere Eyüp Sabri Paşa'nın olayı ele alış tarzı tarafgir bir biçimde ve daha öncede belirtildiği üzere tahkir ve sert ifadelerle tanımlama üzerine inşa edilmiştir.

Eyüp Sabri Paşa, Vehhabilik ile alakalı tanımını yaptıktan sonra Muhammed b. Abdülvehhab hakkında bilgi vermiştir. Burada verdiği bilgilerde Abdülvehhab ile alakalı, nerede doğduğu konusunda "*Ayniyye*" (Uyeyne) bilgisini vermiştir. Burada bu bilgiyi verirken kendisinin Ayniyye diye isimlendirdiği, genel kaynaklarda ise Uyeyne diye geçen şehrin coğrafi konumu ile alakalı bilgiler verilmiştir. Burada Uyeyne şehri ile alakalı verdiği bir başka bilgi ise Uyeyne'nin otuz haneli bir köy olduğu fakat çevresinde daha fazla haneye sahip şehirlerin var olduğu bilgisidir.[308]

Uyeyne ile ilgili verilen bilgilerden sonra Eyüp Sabri Paşa, Muhammed b. Abdülvehhab'ın Uyeyne'de okuttuğu dersler ile alakalı bir konuya temas etmiştir. Eyüp Sabri Paşa'ya göre, Abdülvehhab, Hanbelî mezhebine bağlı olmakla beraber tedrisata başladığı ilk günlerde öğrencilerini dinden saptırmaya çalışmış fakat Abdülvehhab'ın sapıklığını öğrencileri bedevi oldukları için anlayamamışlar, daha sonra ise Abdülvehhab'ın Kuran-ı Kerim okumak ile meşgul olmadığı ve Kuran'a bağlı kalmadığı üstüne Delail-i Hayrat isimli eserle meşgul olmanın lüzumu olmadığını beyan etmesi gibi sebeplerden ötürü öğrencileri Abdülvehhab'ın Nübüvveti inkar ettiğini anlayıp lanet ettiklerini ve kınadıkları bilgisini aktarmıştır.[309]

Eyüp Sabri Paşa, bu bilgilerden sonra Abdülvehhab'ın eğitim faaliyetlerinden el çektiğini, Müseylemet'ül Kezzab'ın fesat yaydığı Hicaz ve Necd bölgesine taşınmak sureti ile Eyüp Sabri Paşa'nın ifadesi ile:

> *"Şer'i Şerif-i Mustafavi haricinde bir diyanet-i cedide ve bir takım itikadat-ı batıla mesaili tertib ve ihtirala sebük mağzan-ı urban'ı iğfal…"*[310]

Şeklinde bir tanımla Abdülvehhab'ın Hz. Pegamber'in ortaya koyduğu İslam'ın dışında bir din icat ettiği ve batıl bir itikat, akide sistemi tertip ettiğini belirtmiştir. Bu tanımdan sonra

[308] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan,* s.32.
[309] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan,* s.33.
[310] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan,* s.34.

Abdülvehhab'ın köy köy gezerek çöl bedevilerini kendi mezhebine dahil ettiğini yazmış ve bu tarihleri de H. 1188 (M. 1774-1775) olduğunu belirtmiştir.[311]

Bu bilgileri değerlendirdiğimiz zaman karşımıza şu tablo çıkmaktadır: Eyüp Sabri Paşa, Muhammed b. Abdülvehhab'ı ele aldığı kısımda sadece doğduğu yer hakkında bilgi vermekle yetinmiştir. Ailesi, aldığı eğitim gibi konuların hiçbirisine değinmemiştir. Ayrıca Abdülvehhab'ın niçin böyle bir mücadeleye başladığını ve nelerden etkilendiğini açıklama lüzumu da görmemiştir. Abdülvehhab'ın etkilendiği en önemli isimlerden birisi olan İbn'i Teymiyye ile alakalı hiçbir konuya değinmemiş Abdülvehhab'ın sadece Hanbelî mezhebine bağlı olduğu bilgisini vermiştir. Burada verilmeyen bilgilerden birisi ise Abdülvehhab'ın Uyeyne'de eğitim faaliyetlerine başlamadan önce yaptığı seyahatlerdir. Bunun yanı sıra Abdülvehhab'ın bir dönem Hureymile kadısı olarak görev yaptığı bilgisine de değinilmemiştir.

Eyüp Sabri Paşa'ya göre, Abdülvehhab'ın Uyeyne'den ayrılmasının sebebi sapkın fikirlerinin ortaya çıkması olarak görse de bu çalışmanın ikinci bölümünde ele alındığı üzere bölgede Abdülvehhab'ın bazı fiili uygulamalarda bulunması sonucu tepkilerin ortaya çıkması ve şehri terk etmek zorunda kaldığı bilinmektedir. Bu konu hakkında da herhangi bir bilgi verilmemiştir.

Ayrıca Eyüp Sabri Paşa'nın Uyeyne'den Abdülvehhab'ın ayrıldığı tarih olarak verdiği H. 1188 yanlış bir bilgidir. Abdülvehhab Uyeyne'yi terk edip, Der'iye şehrine gittiği tarih H. 1158 (M. 1745) yılına denk gelmektedir.

Burada Eyüp Sabri Paşa'nın verdiği bir başka ilginç bilgi ise Müseylemet'ül Kezzab'ın fesat yaydığı Necd ve Hicaz bölgesine hicret etti demesidir. Müseyleme'ül Kezzab, Necid bölgesinde Hz. Peygamber'in vefatı akabinde irtidat eden Hanife kabilesine liderlik etmiş ve bu süreçte de kendi peygamberliğini ilan etmiş olan sahte bir peygamberdir. Hz. Ebubekir'in hilafet döneminde yaşanan bu olay, ancak Hz. Ebubekir'in ordu toplayıp irtidat eden kabilelerin üzerine göndermesi ile çözülmüştür. Müseylemet'ül Kezzab

[311] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan,* s.34.

problemi ise Halid b. Velid komutasındaki İslam orduları ile Hanifeliler arasında Yemame'de yapılan savaşta öldürülmesi ile son bulmuştur.[312]

Eyüp Sabri Paşa, Vehhabiliği ortaya çıktığı coğrafya bakımından sadece Karamiti mezhebine benzetmemiş, aynı zamanda İslam tarihinde Müslümanların açısından büyük tepki duyulan olaylardan birisi olan sahte peygamber Müseylemet'ül Kezzab'a da atıf yaparak Vehhabi hareketi ile aralarında bir ilinti bulunduğunu ima etmiştir. Buradaki yaklaşımı Abdülvehhab'ın peygamberlik iddiasında olduğunu söylemek olmasa da, aynı coğrafyada ortaya çıkmış bu hareketler üzerinden İslam'ın yanlış yorumlarının birbiri ile ilintili olduğunu kast etmiş olması muhtemeldir.

Eyüp Sabri Paşa, Abdülvehhab'ın Der'iye'ye geçip Suud kabilesi ile beraber hareket etmesinden önce kendisi ile alakalı Mekke Emiri Şerif Mesud'un durumu fark ettiği ve Abdülvehhab hakkında idam kararı çıkardığı bilgisini vermektedir. O dönem şartlarında kararın uygulanamadığını da belirtmektedir. Bu süreç içerisinde ise Abdülvehhab'ın Necd bölgesinde mezhebini yaydığı bilgilerini vermektedir.[313]

Eyüp Sabri Paşa, Abdülvehhab için mezhebini kurup, isyan ve ayaklanma tasarladığını iddia etmiştir. Ardından da bunun için lazım olan, asalet ve asabiyete sahip olmadığı için bu durumun bedeviler tarafından bilinmesinden ötürü destek aradığını, bunun içinde Der'iy'ye Şeyhi Abdülaziz'i Mekke şehrini istila etmeye ikna edip, Abdülaziz'e kendi dinini kabul ettirdiği bilgisini vermektedir.[314]

Burada hemen belirtmek gerekir ki Eyüp Sabri Paşa, olay örgüsünü kurarken karışık ve bağlantısız meselelerle tarihi kronolojiyi bu kısma kadar tam manasıyla titiz bir şekilde işlememiştir ve yer yer bilgi yanlışları olduğu görülmektedir.

Bu bilgi yanlışlarından en barizi, Der'iye'de Abdülaziz b. Suud'un ikna edildiğini söylemesidir. Halbuki Abdülvehhab Der'iy'ye şeyhi Muhammed b. Suud ile biatlaşmıştı. Ardından ise Muhammed b. Suud'un ölmesi üzerine Abdülaziz'i Emir'ül Müslimin ilan

[312] Bahriye Üçok, *İslam'dan Dönenler ve Yalancı Peygamberler (hicri 7.-11. Yıllar),* Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1997, s.80-104.
[313] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan,* s.36.
[314] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan,* s.37.

etmiştir. [315] Burada açık bir şekilde yaşanan siyasi sürecin birbirine karıştırıldığı görülmektedir.

Bu kısımdan sonra Eyüp Sabri Paşa, Vehhabilerin durumu ile alakalı meselelerin Süleyman Paşa'ya ulaştığını belirtmiş, Süleyman Paşa'nın konuya el atacağı süreç içerisinde, yolculuk ederken Vehhabilerin saldırısına uğrayan bir Arab'ın öldürülen kardeşinin intikamını almak için Der'iy'ye gidip Suud b. Abdülaziz'i öldürdüğü bilgisini vermiştir.[316]

Eyüp Sabri Paşa'nın Suud b. Abdülaziz'in öldürülmesi ile alakalı verdiği bu bilgi ile alakalı genel kanı Vehhabilerin Kerbela baskını (1802) sırasında öldürdükleri Şiilerin intikamını almak isteyen bir Şii tarafından öldürüldüğü noktasındadır. Burada açık bir şekilde olay örgüsünde hatalar görülmektedir.

Bu kısmın akabinde Eyüp Sabri Paşa Vehahbiler ile Şeriflerin arasında yaşanan mücadeleyi ele almıştır, Cifr kalesinin ele geçirilmesi gibi Vehhabiler'in yayılmacı politikalarını anlatmıştır. Burada Eyüp Sabri Paşa'nın üzerinde durduğu hususların başında Şerif Galib'in Vehhabilerle mücadelesi olmuştur. Şerif Galib için ilk başlarda Vehhabiler'e karşı kazandığı başarıları anlatan Eyüp Sabri Paşa Şerif Galib'in kardeşi Şerif Füheyd'in verdiği tavsiyelere uymamasının ise Vehhabilik meselesini büyüttüğünü anlatmıştır.[317]

Eyüp Sabri Paşa'nın Suud b. Abdülaziz'in öldürülmesi ile alakalı verdiği bu bilgi ile alakalı ise farklı yorumlar bulunmaktadır. Bunlardan birisi Vehhabilerin Kerbela baskını (1802) sırasında öldürdükleri Şiilerin intikamını almak isteyen bir Şii tarafından öldürüldüğüdür, bir başka yaklaşım ise Bağdat Valisi Ali Paşa'nın Osman isminde gönderdiği bir kişinin Abdülaziz'e suikast düzenlediğidir.

Konu ile alakalı Bağdat Valisi Ali Paşa tarafından gönderilen mektupta olayın detayları anlatılmaktadır. Buradan anlaşıldığı üzere Eyüp Sabri Paşa'nın verdiği bilgi yanlıştır.[318]

Burada Eyüp Sabri Paşa'ya göre, Vehhabi meselesi hallolmuşken ve Şerif Galib Vehhabileri yenilgiye uğratmışken askerlerinin yaptığı ahlaksızlıklar ve genç bir kıza

[315] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan*, s.44.
[316] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan*, s.48.
[317] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan*, s.50-57.
[318] COA, HAT, 82-3381.

tecavüz etmesi gibi sebeplerden ötürü Araplar'ın Şerif Galib'e karşı tavır aldığını bu tehlikeyi uyaran Şerif Füheyd'i ise Şerif Galib'in dinlemediğinin üzerinde durmuştur.[319]

Eyüp Sabri Paşa Şerif Galib'in hatalı gördüğü tavırlarını ise madde madde ilerleyen sayfalarda yazmıştır. Eyüp Sabri Paşa Şerif Galib'in yanlış uygulamalarının bedeviler üzerinde kötü sonuçlar bıraktığını bunun neticesinde Taif beldesinde bulunan Şerif Galib'e bedevilerin aniden saldırdığı bilgilerini aktardıktan sonra, Vehhabiler'in bunu fırsat bilerek tekrar toparlandığını ve Taif bölgesine doğru hareket ettikleri bilgisini verir. Bu kısımda Şerif Galib ve Vehhabiler arasında bir anlaşma yapıldığı bunun neticesinde H. 1213-1214 yılları arasında Vehhabiler'in Mekke'ye gelip hac yaptıkları ve bu esnada cahil bedevilerin bir kısmına yaptıkları propagandalar ile hayret verecek derecede büyük kitlelelerin İslamiyet aleyhine geçtiklerini yani Vehhabi inanç esaslarını benimsediklerini söylemektedir.[320]

3.1.4. Tarih-i Vehhabiyan'da Vehhabilerin Taif Şehrini Ele Geçirmesi

Eyüp Sabri Paşa, Vehhabi sorununu Şerif Galib ve Vehhabi mücadelesinden aldığı meseleyi *"İstilay'ı Düşman-ı Haif Ber Kala'i Taif"*[321] başlığı altında Vehhabiler'in Taif şehrini ele geçirmesi konusuna getirmiştir.

Burada konuyu Taif şehrini ele geçiren Vehhabi liderlerinden olan Osman El Mazayiki'nin kim olduğu hakkında bilgi vererek açan Eyüp Sabri Paşa, Osman el Mezayiki için: *"Diyanet-i Vehhabiyye tarafdarı bir şakidir"*[322] ifadesini kullanmıştır.

Daha sonra Şerif Galib'in Vehhabiler karşısında tutunamayıp Taif şehrini terk etmesini anlatan Eyüp Sabri Paşa Taif Halkı'nın Vehhabi kuvvetlerine ilk başlarda direndiği fakat daha sonrasında Taiflilerin bir elçi gönderip teslim olmayı kabul ettiği, gönderilen elçinin ise bozguna uğrayan Vehhabi kuvvetleri hakkında Taif halkına herhangi bir bilgi vermeyip teslim olmalarına sebep olduğunu hikayeleştirilmiş bir biçimde anlatmıştır.[323]

[319] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan,* s.59.
[320] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan,* s.65-67.
[321] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan,* s.70.
[322] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan,* s.70.
[323] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan,* s.73-91.

Olayların devamında ise Vehhabilerin Taif'e girerek katliamda bulunmasını ve beşikteki çocuklara kadar insanların kadın erkek demeden öldürüldüğü hususunda bilgiler aktaran Eyüp Sabri Paşa, Taiflilerin mallarının yağmalandığı, cesetlerinin gömülmesine dahi izin verilmediği konularını hikaye biçiminde anlatmaya devam etmiştir.[324]

Bu kısımda Eyüp Sabri Paşa'nın verdiği şu bilgiler ise dikkat çekicidir:

> *"Zemin'i hunin-i Taif bir dereceye vardı ki, kutüb'i celile-i nefise evrakı parçalarından basılacak yer bulunmak mümkün değildi. İbn Şekban, Mesahif'i Şerifey-e riayet edilerek kutüb'i nefise-i saire gibi parçalanmamasına dair bir tenbihname neşretti ise de Bedevi Arapların'da ale'l husus Vehhabi haşerelerinde, Mushaf'ı Şerif-i kutüb'i mütennevvia'i sairden fark ve temyize iktidar olmadığından ele geçirdikleri Mesahif'i Şerife-i Nefisenin cümlesini parçalayup endahte'i zemin-i hakaret eylediklerinden koca Taif belde'i muazzamasında yalnız üç kıt'a Mushaf'ı Şerifle bir kıt'a Buhari nusha'i nefisesi kalmış idi."*[325]

Şeklinde yaşandığını iddia ettiği olayda Vehhabilerin Taif'te bulunan kitapları parçaladıkları hatta bunların içerisinde Kuran-ı Kerim'lerinde parçalandığı, İbn Şekban'ın her ne kadar Kuran-ı Kerim'lere dikkat edilmesi noktasında bir emir verdiyse de Vehhabilerin Kuran-ı Kerim'i diğer kitaplardan ayıracak kabiliyetlerinin olmadığını iddia etmiştir.

Bu kısımdan sonra *"Mucize-i Celile"*[326] başlığı açan Eyüp Sabri Paşa,ilk olarak Kuran-ı Kerimlerin yırtılması meselesinde, olağanüstü bir olaydan bahsederek hiçbir Kuran sayfasının yere düşmediğini iddia etmiştir.

Ardından ise sahabeden Abdullah bin Abbas'ın türbesinin Vehhabiler tarafından saldırıya uğradığını, meftunun naşının kabirden çıkarılıp yakılmak istenildiğini, fakat kabrin örtüsü kaldırıldığında ortaya yayılan güzel kokudan dolayı bundan vazgeçildiğini anlatmıştır. Daha sonra ise kabrin barutla havaya uçurulmaya çalışıldığı fakat barutun ateş almaması sebebiyle başarılı olunamadığını anlatmıştır.[327]

---

[324] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan,* s.73-91.
[325] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan,* s.90-91.
[326] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan,* s.91.
[327] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan,* s.94.

Bu kısımda son olarak Vehhabilerin evliya kabirlerini kazmaya yeltendiğini fakat evliyaların bir kerameti olarak hiçbir kabri kazmakta başarılı olamadıkları bilgisini veren Eyüp Sabri Paşa, sadece kabir kubbelerinin tahrif edildiği üzerinde durmuştur. [328]

Eyüp Sabri Paşa'nın burada gösterdiği yaklaşım tarzında karşımıza ilk önce olağanüstü olaylar çıkmaktadır. Eyüp Sabri Paşa'nın buradan başlayarak ilerleyen sayfalarda da aralıklarla bahsettiği mucize türünden meselelerle ilgili böyle bir yaklaşım sergilemesinin en temel sebebi, Türklerin tarih boyu var olan İslam inancı ve tasavvufi yaklaşımın etkisi çok kuvvetlidir demek mümkündür. Daha Anadolu'ya gelinen ilk günlerden Eyüp Sabri Paşa'nın yaşadığı döneme kadar, ağırlığı olan evliya kerametleri, evliya kabirlerine hürmet edilmesi ve evliyalık gibi bir makam zaten söz konusu olmuştur.[329]

Ayrıca kendi İslam'i yaşam ve inanışlarının bidat bulaşmış olduğunu iddia eden Vehhabilere karşı ortaya koyduğu yaklaşımın bir başka çerçevesi ise olağanüstü olaylara atıflar yaparak İslam'ın ana kaynaklarında geçen meselelerden ilham alıp[330] karşı tarafın argüman ve anlayışını çürütme mantığı gütmüş olması muhtemeldir.

3.1.5. Tarih-i Vehhabiyan'da Vehhabilerin Mekke Şehrini Ele Geçirmesi

Eyüp Sabri Paşa, Taif'te yaşanan hadiseleri anlattıktan sonra *"İstilay-ı Ada'yı Bed-lika Ber Belde-i Cenab-ı Kibriya"*[331] başlığı altında Vehhabiler'in Mekke şehrini ele geçirmesi sürecini kronolojik bir silsilede anlatmaya başlamıştır. Bu kısımda Eyüp Sabri Paşa'nın tarih olarak verdiği H. 1212 (M. 1802-1803) tarihleri kaynakların neredeyse tamamının üzerinde ittifak ettiği tarihlerdir. Bu tarihlerden sonra Taif, Mekke ve Medine şehirleri Vehhabilerin eline geçtiği bilinmektedir.

Bu kısımda yaşanan siyasi ve askeri süreci hikayeleştirerek anlatan Eyüp Sabri Paşa, ilk bölümde değinmediği bazı hususları satır aralarında değinmiştir. Bunlardan birisi Vehhabi inancına dair verdiği bilgilerdir.

---

[328] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan,* s.95.
[329] Abdulkadir Kıyak, "Halk Dindarlığı Bağlamında Kutsal Mekân Anlayışı –Baskil Örneği", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C. 1, S.2, 2012, s.165.
[330] Hayati Aydın, "İslâm İnançları Açısından Mucize, Kerâmet, Sihir ve İstidrac Kavramları Üzerine Bir İnceleme", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XVII, S. 32, Aralık 2015, s.106.120.
[331] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan,* s.97.

Eyüp Sabri Paşa Vehhabilerin itikadı hakkında Mekke işgalini anlatmadan hemen önce şu bilgileri vermektedir:

> *"Çünkü Vehhabiler'in itikadına göre Harameyn ahalisi min dünillahi Teala kıbab-ı etraba ibadet etmekde olduklarından, eğer türbelerin kubbeleri yıkılup divarları kaldırılur ise, ahalinin daire-i şirk ve küfürden çıkup Mevlay-ı Müteal Hazretlerine ibadet etmeleri melhuz imiş. Hatta imamları Abdülvehhab oğlunun zum-i fasidince beş yüz sene-i hicriyesinden sonra vefat edenler halet-i şirk ve küfür üzere irtihal etmiş ve Ahkam-ı Celile'i Din-i İslam, min kıbeli'r Rahman ol hain-i bi-dine ilham edilmiş olduğundan Vehhabilik diyanet-i fasidesi zuhurundan sonra vefat edenlerin beş yüz sene-i hicriyesinden beri rıhlet etmiş olanların yanlarına defnedilmeleri gayr-i caiz olduğuna ve fakat kubur-i müşrikine yakın yerlere cenaze defnedilmekde beis olmadığına itikat ederlerdi."*[332]

Vehhabilerin itikat ve inançları ile alakalı daha önce bu denli bir bilgi vermeyen Eyüp Sabri Paşa, bu kısımda Vehhabilerin, kubbe, türbe karşıtlıkları ve tekfirci yaklaşımlarını ele almıştır. Burada bu konuyu ele alırken kendiside en az Vehhabiler kadar tekfirci bir üslup kullanarak yer yer Abdülvehhab'tan bahsederken, o dinsize ilham edilmiş olduğundan gibi bir ifade tarzına rastlanmaktadır.

Burada bir başka husus ise Taif'in ve Mekke'nin Vehhabiler tarafından ele geçirildiği dönemde Muhammed b. Abdülvehhab'ın hayatta olmadığı konusunda herhangi bir bilgi verilmemiş olmasıdır.

Bu kısımdan sonra Şerif Galib ve Vehhabiler arasında geçen mücadeleyi anlatmaya devam eden Eyüp Sabri Paşa, Vehabilerin ksıa bir süre için Mekke'yi ele geçirmesini,Şerif Galib'in şehri kurtarmasını anlattıktan sonra, Mekke'nin tekrar Vehhabi kuşatması altına alınması meselesini işlemiştir.

Burada Mekke kuşatması sırasında yaşanan kıtlık hususunda bilgiler vermiştir. Eyüp Sabri Paşa, ekmeğin kıyyesibeş riyale, Mekke'de liranın yüz kuruş hesabıyla 28 kuruşa alınıp

[332] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan,* s.100-101.

verildiği ve yağın yüz kırk dirheminin iki riyale çıktığı halde satacak esnaf bulunmadığı bilgilerini vermiştir.[333]

Ahalinin ot yemeye başlaması üzerine anlaşma yapılarak şehrin Vehhabiler'e teslim edildiğini söyleyen Eyüp Sabri Paşa, burada Şerif Galib'in şehrin terk edilmesi sonrası tutumuyla alakalı şu bilgileri vermiştir:

> *"Şerif Galib ise merkez-i Saltanatdan imdat gönderilmediğine muğber olduğundan 'İklim-i Mesud-i Hcaz'ın Vehhabiler eline geçmesine ve Harameyn ahalisinin kayd-ı esaret-i eşkiyaya düşmesine sebep, vükelay'ı devletin ihmalidir' neşriyatiyle…"*[334]

Osmanlı Devleti'nin Taif ve Mekke ele geçirildiği süreçteki tepkisi ile alakalı buraya kadar değinmeyen Eyüp Sabri Paşa, bu kısımda Şerif Galib'in söylediklerini aktarmak sureti ile meseleye değinmiştir. Bu kısımda Osmanlı Devleti'nin tavrı ile alakalı herhangi bir meseleye değinmese de ilerleyen sayfalarda bu konuyu detaylıca ele almıştır.

Mekke'nin Vehhabilerin eline geçmesinden sonra yaşananlarla alakalı kısa kısa malumatlar veren Eyüp Sabri Paşa, "Garibe" başlığı altında kendi zaviyesinden hayret verici bir olayı hikaye şeklinde anlatmıştır. Burada hikayenin tamamını aktarmamakla birlikte hikayede geçen ana tartışma konusunun Hz. Peygamber'in kabrinde diri mi olduğu yoksa ölü mü olduğu çerçevesindedir? Vehhabilerin Mekke alimlerinden birisi ile gerçekleştirdiği bu tartışmanın neticesi yine Eyüp Sabri Paşa'nın anlatımı ile olağanüstü bir olayla son bulmuştur.[335]

3.1.6. Tarih-i Vehhabiyan'da Vehhabilerin Medine Şehrini Ele Geçirmesi

Daha öncesinde de belirtildiği üzere Eyüp Sabri Paşa, kronolojik bir sıra ile Hicaz bölgesinde Vehhabilerin yaptığı icraatları anlatmaya devam etmiştir. Mekke'nin Vehhabilerin eline geçmesinden sonra ise *"İstilay-ı Vehhab-i Bed Kirdar Ber Belde'i*

[333] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan,* s.106-107.
[334] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan,* s.112.
[335] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan,* s.114-121.

Resul-i Settar" [336] başlığı altında Vehhabilerin Medine şehrini ele geçirmesini konu olarak ele almıştır.

Bu kısma kadar Eyüp Sabri Paşa olay örgüsünün içerisinde hikayelerle aktardığı meseleleri bu kısımdan sonra farklı bir metotla ele almış, Vehhabilerin Medine halkı ile yazıştıkları mektup suretlerini tam metni ile birlikte paylaşarak belge kullanma yöntemini seçmiştir. Fakat bu mektup suretlerini nereden elde ettiğine dair herhangi bir bilgi vermemiştir.

Eyüp Sabri Paşa, Vehhabi lideri Suud'un Medine halkına yazdığı ilk mektubun hem Arapçasını paylaşmış hem de tercümesini paylaşmıştır. Bu mektupta Medine halkına teslim olup, İslam dinine girmelerini isteyen Suud, mektubun sonunu şu şekilde bitirdiğini aktarmıştır;

> *"Eğer Din-i İslam davetine icabet eder iseniz, cemi'i teaddi ve Allah'ın hıfz-u emanında ve benim zimmet ve himayemde olursunuz."*[337]

Medine ahalisinin mektuba cevap vermediği, bunun üzerine Vehahbiler'in önce Yenbe'ul Bahr bölgesini ele geçirdiğini, akabinde ise Medine'ye yöneldiklerini fakat Hac Emiri Abdullah Azm Paşa'nın Medine'ye saldıran Vehhabileri bozguna uğrattığı ve iki yüz kadar Vehhabiyi öldürdüğü bilgilerini aktarmaktadır.[338]

Eyüp Sabri Paşa, Vehhabilerin, Şam kafilesi çekildikten sonra Medine'yi kuşatma altına alması sonucunda ahalinin ikmal desteğini kesilmesi ve Şam kuvvetlerinin yeterli sayıda asker temin edemediği için yardıma gelememesi sebebiyle Medine'nin teslim olduğunu belirtir. Burada Eyüp Sabri Paşa, Medine ahalisinin yazdığı mektubu bir önceki mektup gibi önce Arapça suretini ardından ise tercümesini aktartmıştır. Bu bölümde yine aralıklarla Eyüp Sabri Paşa olağanüstü olaylara değinmeyi ihmal etmemiştir.

Medine ahalisine Suud'un verdiği cevabı aktaran Eyüp Sabri Paşa bu kısımda Suud'un Medinelilerden isteklerini 9 madde olmak üzeretek tek sıralamıştır.[339] Bu maddelerden bazıları şunlardır:

---

[336] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan,* s.121.
[337] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan,* s.125-126.
[338] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan,* s.127.
[339] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan,* s.134-136.

"Madde 1- Vacib Teala Hazretleri'ne Vehhabilerin ayin ve itikadı üzere itaat ve ibadet edilmek.

Madde 2- Risaletmeab Hazretleri'nin nübüvvetini bit tasdik Vehhabi Mezhebi İmamı'nın tayin ve tahdid eylediği vechile hürmet ve riayet edilmek.

Madde 3- Gerek Medine-i Münevvere dahilinde gerek etraf ve civarında ne kadar türbe-i şerife var ise kubbeli olsun kubbesiz bulunsun, yıkılıp adı mezar gibi bırakılmamak…"[340]

Bu maddeleri sıraladıktan sonra Eyüp Sabri Paşa, Medine halkının psikolojik durumu ile alakalı da bilgi vermiş ve bu kısımda Medinelilerin durumunu anlatırken Osmanlı Devleti ile alakalı sitemkar ifadeler kullanmıştır.

"Biçare ahali… 'Merkez-i Hılafet-i İslamiyye'den elbette asakir gönderilür' diye üç sene müddet Vehhabiler'in taht-ı esaretinde kalup her dürlü zulmü teaddi ve hakarete sinekeş-i tahammül olarak ses çıkarmadılar ise de bu müddet zarfında Dersaadet'den asker değil, tesliyetamiz bir haber bile alamamış olduklarından…"[341]

Burada devletin ihmali ile alakalı konuya değinen Eyüp Sabri Paşa, Medine ahalisinin kendi aralarından seçtikleri mebusları gizlice İstanbul'a gönderme kararı aldıklarını söyleyerek seçilen mebusların isimlerini de tek tek saymıştır. İstanbul'a gelen temsilcilerin durumu Osmanlı Devlet adamlarına tek tek aktardığını, lakin Osmanlı Devlet adamlarının durumu incelemek için memur göndeririz veya valilere emirler yazarız açıklamaları ile meseleyi başlarından savuşturduklarını anlatmıştır. Bu durumdan ötürü gelen temsilcilerin büyük bir hayal kırıklığı yaşadığını da vurgulamıştır.[342]

Eyüp Sabri Paşa, bu bilgileri aktarmakla beraber yapılan çalışmalarda görüldüğü üzere Vehhabiler'in Kerbela baskınından sonra Osmanlı Devleti'nin konuya olan ilgisinin arttığını ve sorunun çözümü için yollar aradığı bilinmektedir. Özellikle de Mekke ve Medine'nin Vehhabilerin eline geçmesinden sonra konu ile alakalı devletin önem gösterdiği, bölge valileri ile meseleyi çözmeye çalıştığı bilinmektedir.

---

[340] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan,* s.134.
[341] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan,* s.137-138.
[342] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan,* s.48-149.

İstanbul'dan yardımın gelmemesi üzerine Medine ahalisinin Suud'a arzu hal yazdığını bu arzuhale Suud b. Abdülaziz'in güvenmediğini, bu sebepten ötürü Abdülaziz b. Suud'un bedevi kabilelerinin liderlerine emirler gönderdiği bu emirlerin sonunda ise:

> "*İmamü'd Deriyyet'il Mecdiyye ve'l ahkamüd davet'il Necdiyye"*[343]

İmzasını kullanmak sureti ile Abdülaziz b. Suud'un kendisini *"Kıta-i Necdiyye Padişahı"*[344] olarak takdim ettiği konusu üzerine durmuştur.

Burada ayrıca Eyüp Sabri Paşa, Yemen bölgesini hakimiyet altına almak için Vehhabilerin gönderdiği davet mektuplarından bahsetmiş, bu mektuplara Yemen Kadısının Vehhabiler'i tekfir ederek cevap vermesini büyük bir övünçle aktarmıştır.[345]

Vehhabiler'in Medine'de kabir ve kubbeleri yıkma meselesi, ardından da Vehhabiler'in Suud b. Abdülaziz ile birlikte Mekke'ye gidip Hac yaptıklarını bu sırada Şam'dan gelen kafilelerin hac yapmaları için Mekke'ye girmelerine müsaade edilmediğini aktardıktan sonra Suud b Abdülaziz'in bölgenin ileri gelenleri ile yaptığı bir toplantıda söylediği şu sözleri de aktarmıştır

> *"Padişah-ı Ali Osman Sultan Selim Han Hazretlerine bir name-i mahsus yazdım ve bu namede kubur üzerine kubbe ve bina inşasının ve zebh-i karabin ile ashab-ı kubura tevessül edilmesinin men-i vuku'unu tavsiye ve beyan ettim. Müşarünileyhe verilmek üzere bu nameyi size vereceğim"*[346]

Dediğini aktarmış fakat burada mektubun aslı ile alakalı herhangi bir konuya temas etmemiştir.

Şam kafilesinin Mekke ve Medine'ye girmelerinin engellenmesi üzerine Medine Müftüsü ve Kethuda Yusuf Ağa arasında geçen tartışmayı aktarmış. Bu tartışmada Medinelilerin ifadelerinden anlaşıldığı üzere ahalinin Osmanlı idaresinden yardım beklediği ve bu yardımın İstanbul'dan yola çıkmasının haberinin duyulması bile yeterli olacağı, beş-altı

[343] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan*, s.146.
[344] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan*, s.146.
[345] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan*, s.147.
[346] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan*, s.161.

yüz kadar asker gönderilirse Bedevilerin ayaklanacağı ve böylelikle Vehhabi meselesinin kapanacağına dair bir inanç olduğu görülmektedir.[347]

Fakat bu kısımda Eyüp Sabri Paşa, olayların gerçekten bu kadar kolay bir şekilde çözülüp çözülmeyeceğine dair herhangi bir tartışmaya girmemiştir. İlerleyen süreçte Kavalalı Mehmet Ali Paşa kuvvetlerinin, yukarıda belirtilen miktarlardan daha fazla askerle meseleye müdahale etmesine rağmen uzun süren çatışmalar olduğu noktasında bu kısımda herhangi bir konuyu ele almazken ilerleyen sayfalarda Mehmet Ali Paşa ve Vehhabiler arasındaki zorlu mücadele teferruatı ile işlenmiştir.

Şam kafilesinin Medine'den ayrılması üzerine şehirde yaşanan bir gerginlik neticesinde Suud b. Abdülaziz'in Medine kapılarını kapattırdığı, Medine'de yıkılmamış kubbeleri de yıktırdığı ve Hz. Peygamber'in kabrinin yağmalanması emrini verdiği bilgilerini aktardıktan sonra Harameyn minberlerinde okunan Osmanlı sultanının isimlerinin okunmasının yasaklandığını anlatmıştır.[348]

Ayrıca bu noktada Eyüp Sabri Paşa, Suud b. Abdülaziz'in bir konuşmasını aktarıp bu konuşma üzerinden Vehhabilik hareketinin sadece bir mezhep iddiası olmadığını, aynı zamanda yeni bir din ortaya koyma davası olduğunu iddia etmiştir. Bu hususta Eyüp Sabri Paşa iddialarını şu şekilde anlatmıştır;

> *"Suud'i Bedbudun bu nutkundan anlaşılır ki Vehhabiler'in iddiası yalnız mezheb davası olmayup diyanet davası idi. Suud gerçi Abdülvehhab oğlu'nun mezhebiyle amil olmak üzere meydana çıkmış ise de fikr-i vicdanı başka bir din meydana koymak iken…"*[349]

Eyüp Sabri Paşa'nın Şam kafilesi olaylarını anlatmaya başlarken verdiği tarih hicri 1222 senesinin Zilkade ayıdır.[350] Miladi olarak bu tarih 1807-1808 Aralık/Ocak ayına denk gelmektedir. Vehhabilerin Medine'yi ele geçirdiği tarih 1805 yılıdır, Hz. Peygamber'in kabrinin yağmalandığı tarihin 1807-1808 mi yoksa 1805 mi olduğu burada soru işareti olan konulardan birisidir.

[347] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan*, s.166-167.
[348] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan*, s.173-174.
[349] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan*, s.177.
[350] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan*, s.154.

Eyüp Sabri Paşa, Şam kafilesi hadiselerini anlattıktan sonra yine "Mucize-i Celile" başlığı altında olağanüstü olaylardan bahsetmiştir. Burada bahsettiği olağanüstü olayın içeriğinde ise Hz. Peygamber'in kabrini yağmalamaya çalışan üç Vehhabi'nin aynı anda ölmesini anlatmış bundan sonra bir başlık daha açarak yine olağanüstü bir şekilde Medine ahalisine erzak yardımı ulaştığı bilgilerini vermiştir.[351]

Burada haccın artık mümkün olmadığı bilgilerini veren Eyüp Sabri Paşa, Osmanlı Devleti'nin gönderdiği "Emr-i âli" ile Mehmet Ali Paşa'nın H. 1224 Senesinde (M. 1809-1810) Vehhabilerin elinden Hicaz bölgesini kurtarmak için hazırlık yapmaya başladığı bilgisini vermiştir.[352]

Eyüp Sabri Paşa, Mehmet Ali Paşa'nın savaş hazırlıklarına başlaması ile alakalı hususu aktarırken Eyüp Sabri Paşa şu ifadeleri kullanmıştır;

> "*Harameyn-i Muhteremeyn saha-i fuzuyat mesahasını vücud-i şekavet alud-i Havaric'den tathir ve tanzife şitab eddiler."*[353]

Eyüp Sabri Paşa, bu kısımda ilk defa kendi ifadeleri ile Vehhabi meselesini anlatırken Havaric yani Hariciler ifadesini kullanmıştır.

Bu noktadan sonra da Eyüp Sabri Paşa, Osmanlı Devleti'nin Vehhabi meselesi karşısında niçin aciz kaldığı hususunu tartışmaya başlamıştır. Eyüp Sabri Paşa, bu meseleye Osmanlı sultanlarının devletin kurulduğu ilk günlerden beri gaza ve cihadı en önemli işleri kabul ettiğini, bu yüzden de dini işlerin icraatlarının tesis edilmesinin en önde gelen işlerden kabul edildiğini, bundan dolayı da Osmanlı sultanlarının Hadimü'l-Harameyn'il Muhteremeyn unvanını aldıklarını belirtmiştir. Eyüp Sabri Paşa'ya göre böyle bir unvan ve hizmeti temel umdesi kabul etmiş bir devletin yönetiminde hac ibadetinin yapılamaması kabul edilebilecek bir iş olmamakla beraber dönemin şartları açısından Vehhabilerin üzerine asker gönderilememesinin en önemli sebebi, bu meselenin devletin en buhranlı günlerine denk gelmiş olmasıdır.[354]

Eyüp Sabri Paşa, Vehhabi meselesini devletin en buhranlı dönemlerine denk geldiğini söyledikten sonra bu buhranları teker teker izah etmiştir.

---

[351] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan,* s.178-179
[352] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan,* s.180.
[353] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan,* s.180-181.
[354] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan,* s.181-182.

Vehhabilerin, Sultan I. Abdulhamit'in cülus günlerinde ortaya çıktığını söyleyen Eyüp Sabri Paşa, o dönemde Osmanlı Orduları ile Rus Ordularının savaştığını ve bu savaş neticesinde Küçük Kaynarca anlaşmasının yapıldığını, birçok Osmanlı toprağının ezeli düşmanın elinde kaldığını söylemiştir.[355]

Ardından Akka kalesine ve Berr'üş Şam'a saldırılar gerçekleştirildiği bunun yanında Mora ve Arnavutluk'un devlete baş kaldırdığı bilgilerini aktarmıştır. Özi kalesinin elden gitmesi, Yeniçerilerin ayaklanması Sultan Abulhamit'in vefat edip, Vidin ve Sırp isyanlarını bastırmak için asker sevkine ihtiyaç duyulması sebebi ile ilk dönem de Vehhabilere müdahale edilme ve mesele ile ilgilenme fırsatı bulunmadığı hususuna değinen Eyüp Sabri Paşa, ilerleyen süreç için ise şu bilgileri vermiştir.[356]

Fransızların Mısır işgali, Kölemen beylerinin bağımsızlık davasına kalkışmaları, Cezzar Ahmet Paşa ile Tepedelenli Ali Paşa isyanı ve Moro ayaklanmasının devleti ciddi manada şaşırttığını akabinde ise Fransızlar'dan Mısır'ı kurtarmak için İngilizlerin meseleye dahil olması nedeniyle devletin harb ilan etmek zorunda kalındığını bu süreçten sonrada Yeniçerilerin Nizam-ı Cedid'le kavgaya tutuşup devlet ricalinin birçoğunu öldürdükleri ve Sultan Selim'in şehit edilmesi üzerine de devletin kıpırdayamayacak duruma geldiği bilgilerini vermiştir.[357]

Eyüp Sabri Paşa, bu bilgileri aktarmasına rağmen, Vehhabi meselesinin bu kadar büyümeden önlenebileceğini iddia etmektedir. Ona göre o dönemin vükelasının "*Bu Arab gailesi de başımıza büyük bir bela oldu. Mekke ve Medine vukuatı her sene rahat ve huzurumuzu selbediyor. Artık Arablar tadını kaçırdılar"* [358] gibi saçma sapan sözlerle meseleye ehemmiyet vermediklerini, Hicaz'dan gelen habercileri dinlemeyip soğuk karşıladıklarını ve bunun neticesinde Sultan Selim'e etraflıca ve detaylıca bilgi verilmediği için Hicaz'daki olayların tam manası ile anlaşılamadığını söylemiştir.

Bunun yanı sıra, gelen habercilere Vehhabiler'in mezheplerini anlamak için ulema göndereceğiz veya Cidde, Mısır, Bağdad, Şam valilerine talimat göndereceğiz diyerek Şerif Galib'i oyaladıklarını iddia etmiştir. Eyüp Sabri Paşa'ya göre, o dönem devlet adamları Hicaz'dan gelen habercileri soğuk karşılamayıp isabetli bir tedbir alsalardı ne

[355] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan,* s.183.
[356] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan,* s.184.
[357] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan,* s.185.
[358] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan,* s.186.

Taif katliamının ne de Mekke ve Medine'nin Vehhabilerin eline geçmesinin vuku bulmayacağını iddia etmiştir.[359]

Eyüp Sabri Paşa, Vehhabi meselesine müdahalede geç kalınmasının sebeplerini etraflıca anlatmış, bunun neticesinde içeride ve dışarıda bir takım sıkıntılar olmakla beraber devlet adamlarının bu meseleye ehemmiyet vermemeleri sebebiyle Vehhabilerin Taif, Mekke ve Medine şehirlerini ele geçirdiği iddia etmiştir. Burada her ne kadar Eyüp Sabri Paşa, Osmanlı Devlet adamlarının ihmali ve sorumsuzluğu üzerinden devlet ricalini sorumlu tuttuysa da konu hakkında isim verdiği iki sultana, yani Sultan I. Abdulhamit'e ve Sultan III. Selim'e, herhangi bir eleştiride bulunmamış, sultanları ifade ederken de olabildiğince hürmetkâr ifadeler ile bahsetmiştir.

3.1.7. Mısır Ordusu'nun Medine'yi Vehhabilerden Geri Alması

Tarih-i Vehhabiyan'da Medine Şehrinin ele geçirilmesini konusunu işledikten sonra Eyüp Sabri Paşa, son bölümde verdiği*i bilgiler doğrultusunda, "İstirdad-ı Belde-i Resul-i İlah Ez Desti Vehhabi Ru Siyah"* [360] başlığı altında Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'dan gönderdiği ordunun Vehhabilerle mücadelesini anlatmaya başlamıştır.

Eyüp Sabri Paşa, Mısır Ordusunun Mehmet Ali Paşa'nın oğlu Tosun Paşa kumandasında hareket edip, Hamra vadisinde mevzilenmesinden başlayarak askeri harekatı olay örgüsü içerisinde anlatmaya başlamıştır.[361]

Abdullah b. Suud'un aniden baskın yaparak Tosun Paşa'yı bozguna uğratmasından bahseden Eyüp Sabri Paşa, Tosun Paşa'nın bozguna uğramasının sebebinin paşanın yaşının genç olması üzerinden yorumlamıştır. II. Bölümde Vehhhabilik meselesinde üzerinde durulan konulardan birisi olan Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Arnavut birliklerinin itaatsizliği konusunun tam tersi bir yaklaşım ortaya koymuş olan Eyüp Sabri Paşa, Vehhabiler'in kuşatma altına aldığı 70 Arnavut askerinin kahramanca savaşmasını uzun uzadıya anlatmış ve bu askerlerin tamamının savaşarak şehit olduğunu söylemiştir.[362]

[359] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan*, s.187.
[360] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan*, s.187.
[361] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan*, s.188-189.
[362] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan*, s.189-191.

Tosun Paşa'nın Vehhabilerle ilk karşılaşmasındaki yenilginin sorumlusu olarak Arnavut birliklerini görmediği ifadelerden anlaşılmaktadır. Eyüp Sabri Paşa'ya göre, Tosun Paşa'nın yaşının genç olması ve kavgaya meyilli olması sebebiyle tecrübeli komutanlarla istişare yapmadan hareket etmesinin ilk zamanlar yaşanan yenilgilerdeki en büyük sebep olduğunu düşünmektedir. Burada Vehhabiler hakkında kaç kişi olduklarına dairde bilgi verilmiştir, Eyüp Sabri Paşa'nın iddiası doğrultusunda elli bin kadar Vehhabi savaşçısı olduğu belirtilmiştir.[363]

Vehhabiler karşısında bozguna uğrayan Tosun Paşa'nın, babası Kavalalı Mehmet Ali Paşa'dan yardım isteyerek ordusunu yeniden tahkim ettiği ve tekrar ilerlemeye geçtiği bilgileri aktarıldıktan sonra, Tosun Paşa'nın Bedir vadisinde çadır kurup Bedevi liderleri için yazdığı bir mektubu aynen aktarmıştır.

Mektubun içeriğinde Tosun Paşa Sultan Mahmut tarafından görevlendirildiklerini mübarek Hicaz bölgesini Vehhabilerden muhakkak temizleyeceklerini, ilk karşılaşmalarda yaşanan yenilgiye aldanıp, hiçkimsenin Mısır ordusunun tekrar yenileceğini zannetmemesini, eğer Mısır ordusuna yardım edilirse, bu yardımların maddi olarak karşılıksız kalmayacağını söylemiştir.[364]

Bu kısımdan sonra Tosun Paşa'nın Medine şehrini kurtarma planlarına değinen Eyüp Sabri Paşa, Medine halkı adına Hasan Kali Çavuş'a bir mektup gönderildiği bilgisini aktararak, hem Hasan Kali Çavuşun mektubu hem de Tosun Paşa'nın mektubunun suretlerini paylaşmıştır.[365]

Medine ahalisinin içeriden yardımı ile Vehhabiler'e saldırma kararı alınmasının akabinde Osman Kâşif komutasında 473 kişilik bir kuvvetin Medine civarına geldiğini, Vehhabiler'in bunu haber alıp saldırıya geçtiklerini hikayeleştirilmiş bir biçimde anlatmıştır.

Burada Osman Kâşif'in askerlerine yaptığı bir konuşmayı da aktaran Eyüp Sabri Paşa, Osman Kâşif'in şu ifadelerine yer vermiştir:

[363] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan,* s.196.
[364] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan,* s.199-200.
[365] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan,* s.206-2016.

"Arkadaşlar, analarımız bizi bugün için dünyaya getirmiştir. Düşmen kemal-i nahvet ve gururla üzerimize gelmektedir. Bugün edeceğimiz gavga Risalet meab, Efendimizin Hicret seray'ı alisini dest-i nuhuset peyveste-i Havaricden kurtarmak içundur…

Medine ahalisi huzur-ı purnur-ı seadet'de gözyaşı dökerekden bizim nail-i nasrüdurlar. Bu muharebede şehit olanlar Hazret-i Perygamber'in maiyyet'i müstelzim'ül mağfiret-i âlisinde şehid olmuş kadar meratib-i uhreviyyeye mazhar olacaktır. Ervah-ı Şüheda ve sekine-i mele-i ala bizi seyr'ü temaşaya çıktılar. Bizim içun bunların ruhaniyet-i şerifelerinden büyük bir imdad olamaz…"[366]

Eyüp Sabri Paşa, aktardığı bu konuşma ile aslında Vehhabilerle kendi zihin dünyasında olan hesaplaşmayı bir kez daha aktarmıştır. Konuşmada geçen ifadeler açık bir şekilde Vehhabiliğin inanç esaslarını hedef alan bir üslupta olduğu görülmektedir.

Hz. Peygamber'in ruhaniyetinden istenen yardım, muharebede şehit olanların Hz. Peygamber'in yanında savaşlarda şehit olmuş kadar büyük bir mertebeye kavuşacakları, şehitlerin ve meleklerin bu savaşı izlediklerinin ve onların ruhaniyetlerinin yardımının geleceği hususlarının tamamı Vehhabilerin ortaya koydukları inanç sistemi ile hesaplaşma intibası uyandırmaktadır.

Bu konuşmayı aktardıktan sonra daha önce de belirtildiği üzere Eyüp Sabri Paşa, Medine muharebesinde yaşananlar hikâyeleştirilmiş bir biçimde ayrıntılı olarak anlatmıştır. Medine'de yaşanan çarpışmaların sonunda Vehhabiler'in hezimete uğradığı ve yaklaşık olarak 14 bin kadar Vehhabi'nin gerek kale içi gerekse dışında yapılan muharebelerde neredeyse tamamının öldürüldüğü bilgisi verilmiştir. Eyüp Sabri Paşa'nın Medine'nin geri alındığı tarih olarak verdiği rakam ise H. 1227 (M. 1812-1813) yıllarına denk gelmektedir.[367]

Her ne kadar ilk bölümlerde bazı tarihlendirme ve olay örgüsü hatası yapılmış olsa da ilerleyen dönemler için Eyüp Sabri Paşa'nın verdiği tarihlerin doğru olduğu görülmektedir.

Medine'nin kurtarılma bahsini, Ahmed Tosun Paşa'nın ravza-i mutahharayı ziyaret için yola çıktığı ve Medine'nin anahtarlarını Kavalalı Mehmet Ali Paşa'ya gönderdiğini,

[366] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan*, s.2019-220.
[367] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan*, s.220-239.

Mehmet Ali Paşa'nın bu esnada Cidde'ye varmasından dolayı Medine anahtarlarını ve Medine şehrinin Haricilerden nasıl kurtarıldığını, Dersaadet'e arz eylediği bilgilerini vererek bu bölümü kapatmıştır.[368]

3.1.8. Mekke ve Taif Şehirlerinin Geri Alınması

Medine'nin geri alınmasını detaylı bir biçimde anlattıktan sonra Eyüp Sabri Paşa ardından Mekke şehrinin tekrar ele geçirilmesini birkaç sayfa içerisinde kısaca özetlemiştir.[369]

Mekke'nin geri alınmasını işledikten sonra Eyüp Sabri Paşa, Taif'in geri alınması meselesini ele almıştır. Osman Mezayiki komutasındaki Vehhabi kuvvetlerinin Seyl vadisinde ordugah kurması üzerine, üzerlerine Mehmet Ali Paşa tarafından bir ordu gönderildiği yaşanan şiddetli muharebelerde çok fazla sayıda Vehhabi'nin öldürüldüğü hatta yer yer ceset yığınları oluştuğu bilgilerini vermiştir.[370]

Buradan sonra Osman Mezayiki'nin savaş meydanından elbiselerini çıkararak bir mağaraya çıplak bir şekilde sığındığını ve mağarada kendisine denk gelen bir bedevinin ihbar etmesi üzerine yakalandığı bilgilerini vermektedir.[371]

Burada Osman Mezayiki'nin bu şekilde aşağılanarak anlatılan yakalanma hikayesinin gerçek olup olmadığı tartışma konusu olmakla beraber, yaşanan olayların abartılmak sureti ile Osman Mezayiki'nin aşağılanmış olma ihtimali gözden kaçırılmamalıdır.

Taif Şehri'nin Vehhabiler'den alınmasının akabinde ki kısımda Suud b. Abdülaziz'in yaşanan yenilgiler sebebi ile hasta olduğu ve bunu neticesinde öldüğü işlenmiştir. Abdülaziz'in yerine oğlu Abdullah b. Suud'un geçtiğini bunun akabinde Vehhabiler'in Der'iye'den hareket ederek, Mısır kuvvetleri ile Hanake ve Kasim mevkileri arasında karşılaştıklarını ufak tefek çarpışmaların akabinde her iki taraf arasında bir anlaşma yapıldığı bilgilerini vermiştir. Mehmet Ali Paşa'nın bu haberden sonra oğlu Ahmed Tosun

[368] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan,* s.239-240.
[369] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan,* s.240-243.
[370] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan,* s.243-246.
[371] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan,* s.246.

Paşa'yı Mısır'a gönderip, Dersaadet'in Vehhabilerin tamamen bitirilmesi hususundaki emri gereğince İbrahim Paşa'yı Vehhabiler'in üzerine göndermiştir.[372]

Eyüp Sabri Paşa, İbrahim Paşa'nın Medine'ye gelişi kısmında Hz. Peygamber'in kabrinin etrafının temizlenmesi meselesini anlatırken, bizzat İbrahim Paşa'nın eline süpürge alıpbüyük bir ibadet aşkı ile Hz. Peygamber'in kabrini temizlediğini kendisine devlet ricalinin tamamının yardım ettiğini anlatmıştır.[373]

İbrahim Paşa'nın Medine'ye hareketinde yol üzerinde gördüğü bedevi kabilelerine hediyeler ve iltifatlar ile desteklerini aldığını, ardından Medine'de ki Hz. Peygamber'in kabrine hizmetini tamamladıktan sonra Der'iye'ye doğru yola çıktığı bilgilerinin akabinde Osmanlı ordusunun Medine'yi kuşatması kısmı konu edinilmiştir.

Burada Eyüp Sabri Paşa, Osmanlı ordusunu gören Abdullah b. Suud'un *"Müşrikler geldi, müşrikler geldi"*[374] diyerek askerlerini harekete geçirmeye çalıştığını, fakat Vehhabiler'in yaşanan hezimetler nedeniyle savaşmak konusunda isteksiz olduklarını belirtmiştir.

Eyüp Sabri Paşa, İbrahim Paşa'nın Der'iye'ye saldırmayarak ilk başlarda beş buçuk aylık bir kuşatmada tuttuğunu ardından yaşanan çatışmalarda Vehhabiler'in direnemeyip Der'iye'yi teslim ettiklerini, Abdullah b. Suud "serkeşinin" yakalandığı el ve ayakları bağlı biçimde Mısır'a gönderildiğini anlattıktan sonra Vehhabiler'in Medine'de Hz. Peygamber'in türbesinde yağmaladıkları eşyaların bulunanlarının Dersaadet'e gönderildiği ve Der'iye şehrinin yerle bir edildiği bilgilerini vermiştir.[375]

Eyüp Sabri Paşa kalan Vehhabiler'in İbrahim Paşa'ya gelip aman diledikleri bilgisini aktarırken,

> *"Vehhabiler yeka yek gelüp paşay-ı müşarünileyh hazretlerine arz-ı istiman ve suret-i zahirede Vehhabi diyanet-i batılasını terk ile tecdid-i mezheb ve iman edüp Müslümanlar ile ve Harameyn hakkındaki ihanet-i mülhidanelerine nadim ve peşiman oldular."*[376]

[372] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan*, s.253-254.
[373] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan*, s.256-257.
[374] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan*, s.260-261.
[375] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan*, s.261-262.
[376] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan*, s.263-264.

Eyüp Sabri Paşa'nın daha önce Muhammed b. Abdülvehhab için kullandığı mülhid yani dinden çıkmış hitabını aynı şekilde Vehhabiler'in tamamı için burada kullandığı görülmektedir. Eyüp Sabri Paşa, kendi zaviyesinden çok açık bir şekilde Vehhabiler'in dinden çıktıklarını bu ifadelerle vurgulamaktadır. Pişman olanlar için ise iman ve mezheplerini yenileyip tövbe ettiklerini söylemekle bu ifadelerini desteklemiştir.

Abdullah b. Suud'un yakalanmasının etkilerine de değinen Eyüp Sabri Paşa, ahalinin büyük bir sevinç yaşadığı, Mısır'ın birçok şehrinde şenlikler tertip edildiği bilgilerini vererek bu bölümü kapatmıştır.[377]

Bu bölümden sonra *"Zeyl"* başlığı altında ek bölüm açan Eyüp Sabri Paşa, Der'iye'nin yıkılması akabinde kalan Vehhabiler'in Katif, Bahreyn ve Maskat Şeyhliği idaresindeki bölgelere giderek mezheplerini gizleyerek yaşadıkları ve bir kısmının da Hindistan'a gittiğini söylemiştir. Bunun yanı sıra Vehhabiler'in inanç ve itikatlarını yayma girişimlerinin devam ettiğini vurgulamıştır.

Eyüp Sabri Paşa burada kendi yaşadığı döneme yakın bir tarihte Mekke'de bulunan bir grup Hintli Vehhabi'nin fark edilip, sorgulandığı ve bu sorgulama neticesinde Vehhabiler'in Hint gemilerine bindirilip Bombay'a gönderildiğini söylemiştir.[378]

Bu konuya benzer Osmanlı Arşivlerinde bulunan bir belgede, Mekke'de bulunan 3 Hintli Vehhabinin dört mezhebi beğenmediklerinden dolayı ülkelerine gönderilmesine karar verildiği konu olmuş ve mesele resmi yazışmada geçmiştir.[379] Burada bahsedilen olay tarihi H. 1290 (M. 1873/1874) yılında vuku bulmuştur. Resmi yazışmaya konu olan bu mesele Eyüp Sabri Paşa'nın anlattığı mesele ile aynı mı bilinmemekle birlikte, Vehhabi meselesinde devletin titiz davrandığı anlaşılmaktadır.

[377] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan*, s.267.
[378] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan*, s.268-274.
[379] COA, A.}MKT.MHM.,460-83.

3.1.9. Vehhabi Meselesinin Son Bulması

Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan* eserinin son başlıklarını mukaddes beldelerin anahtarlarının Dersaadet'e getirilmesi ve ele geçirilen Vehhabilerin Dersaadet'e götürülmesi başlıkları ile tamamlamıştır.

Bu bölümde, Sultan II. Mahmut'un Harameyn'in kurtarılması sebebiyle, getirilen anahtarların büyük bir merasimle karşılanması emrini verdiği, mukaddes beldelere saygı ve hürmet gösterilmesi gerektiği ferman buyrulduğunu söylemiş, ardından da fetva makamının verdiği fetva ile Sultan II. Mahmut için minber ve mahfillerde Sultan II. Mahmut'un "Gazi" unvanı ile anıldığını belirtmiştir.[380]

İki anahtardan birisinin H. 1228 Muharrem'de (M. 1813 Ocak/Şubat), diğer anahtarında aynı yılın Cumad'ül-ula (Mayıs) ayında geldiği bilgilerini vermiştir. İstanbul'da gerçekleşen töreni detaylıca anlatan Eyüp Sabri Paşa, İstanbul ahalisinin mukaddes toprakların "Haricilerin" elinden kurtarılması sebebiyle gözyaşlarına boğulduğu bilgilerini vermektedir.[381]

Abdullah b. Suud ve beraberindeki Vehhabilerin İstanbul'a getirilmesini de aynı anahtarların getirilmesi meselesi gibi detaylıca anlatan Eyüp Sabri Paşa, Vehhabilerin mahkemeleri gibi hususlara hiç girmeden teşhir edilip zincirlenmeleri üzerinde durduktan sonra da idam edilmelerinin nasıl gerçekleştiğini ve kimler tarafından gerçekleştirildiğini anlatarak bu bölümü kapatmıştır.[382]

Son üç başlığı zeyl, tetimme ve hatimeye ayıran Eyüp Sabri Paşa zeyl kısmında Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın padişah tarafından teveccühe mazhar olduğu husunu kısaca anlatmış, tetimme bölümünde ise bedevilerin farklı zamanlarda hac kafilelerine yaptıkları saldırıların bilgilerini kısaca vererek bölümü kapatmıştır. Son kısımda ise hatimesini yazdığı eserini tamamlamış bulunmaktadır.[383]

[380] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan*, s.274.280.
[381] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan*, s.274.
[382] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan*, s.280-284.
[383] Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan*, s.284-288.

3.1.10. Tarih-i Vehhabiyan'da Karamitilerden Haricilere Vehhabiliğin Tanımlanması

Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan*'da Vehhabi meselesini ele alırken Karamiti mezhebi ile başlamış, fakat eserin Vehhabilik dönemini kapsayan kısımda bir daha Karamiti mezhebi hususunda herhangi bir konuya değinmemiştir. Bunun yanı sıra eserin sonlarına doğru ara ara Vehhabiler için Havaric/Harici ifadesini kullanmıştır.

Bu durum Eyüp Sabri Paşa açısından Vehhabiliğin tanımlanması noktasında farklı yaklaşımlar sergilendiğini göstermektedir. Burada Harici meselesini ele aldığımız zaman, neden böyle farklı bir yaklaşım sergilendiği sorusunun cevabını bulabiliriz.

Öncelikle Hariciliğin ortaya çıkışı ve Vehhabi hareketi ile benzerlik gösteren özelliklerini incelemeden belirtmemiz gerekir ki, İslam tarihinde, dini kökenli hareketlerin birbirlerine benzetilmesi günümüze kadar gelmiş olan bir tartışma konusudur. Kimi zaman Selefi/Vehhabiler Haricilere, kimi zaman da Kadızadeler Selefilere benzetilmiştir. Hatta bu benzetme probleminde Selefilerin kendi içlerindeki bazı grupları Hariciler şeklinde itham ettikleri bilinmektedir.[384]

Bundan dolayı Eyüp Sabri Paşa'da kendi yaşadığı dönem içerisinde Vehhabi meselesine tanımlamalar yaparak yaklaşmıştır.

Çünkü Haricilik hareketi, Hz. Peygamber'in vefatını müteakip sahabe arasında yaşanan siyasal olaylar neticesinde ortaya çıkmış bir dini temelli siyasal organizasyondur. Hz. Osman'ın şehit edilmesi üzerine başlayan tartışmalar sırasında Hz. Ali'nin hilafeti karşısında tavır alan sahabe arasında yaşanan olayların büyümesi ile Haricilik ortaya çıkma fırsatı bulmuştur.[385]

Bu olayların en önemlisi Cemel ve Sıffin savaşlarıdır. Cemel Savaşı'nda, Hz. Osman'ın şehit edilmesi sonrası yaşanan olaylar sebebiyle Hz. Aişe ve sahabenin önde gelen bazı isimleri Hz. Ali'nin hilafetini meşru kabul etmemişlerdir. Hz. Aişe kendi etrafında

[384] Kadir Gömbeyaz, "Hâricîlerin Günümüzdeki Devamı İbâdîler mi, Selefîler mi? Metodik Bir Tartışma", *Mezhep Araştırmaları Dergisi*, S. 1, Bahar 2016, ss.77-98.
[385] Neşet Çağatay ve İbrahim Agah Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s.11-12.

toplananlarla Hz. Ali'nin ordusunun savaşması sonucunda Cemel Savaşı vuku bulmuştur. Bu savaşın neticesinde birçok Müslüman hayatını kaybederken, Hz. Ali hilafet makamına yeni geldiği için mevcut devlet otoritesini kurmakta ciddi manada zorlanmıştır. Özellikle Hz. Ali'nin, Hz. Osman dönemi valilerinin yerine yeni valiler atamak istemesi ve bu konuda Kufe ve Şam valilerinin direnmesi bu hususun örneklerinden bazılarıdır.[386]

Sıffin savaşında ise Şam valisi Muaviye'nin, Hz. Ali'nin Hz. Osman'ın katillerini yakalaması isteği üzerine yaşanan gerginliğin büyümesi neticesinde meselenin iktidar mücadelesine dönüşmesidir. Yaşan bu tartışma en sonunda Şam orduları ve Hz. Ali'nin ordusu karşı karşıya getirmiş, savaş sırasında hakem tayini ile meselenin çözülmesinin istenmesi üzerine her iki taraf da hakemler tayin etmiştir. Bu konu hakkında "hüküm Allah'ındır" ayetini bir slogan haline getiren Hz. Ali'nin ordusundaki bir grup, Hz. Ali'ye hakem tayin etmesinden dolayı tavır almışlardır. Hz. Ali'ye tavır alan bu grubun, Hz. Ali'nin ordusundan ayrılmasından dolayı terk eden manasında havaric/harici olarak adlandırılmışlardır.[387]

Hariciler, Hz. Ali'den ayrıldıktan sonra Allah'ın indirdiği hükümler ile hükmetmedikleri için Hz. Ali başta olmak üzere İslam tarihinin birçok önemli ismini tekfir etmişlerdir. Haricilerin bu dini temelli muhalif tavırları bir müddet sonra pratik bir hal almış, şiddet ve baskıya başvurmaya başlamışlardır.[388]

Hariciler, "iyiliği emretmek, kötülükten alıkoymak" anlayışını benimsediklerini iddia ederek, içlerinde bulundukları toplumu büyük bir ifsad ve ahlaki bir yozlaşma içerisinde görmüşler. Bunun önüne geçmek içinde, kadın, çocuk demeden öldürmeyi kendilerine bir vazife saymışlardır.[389]

Yaşanan şiddet olaylarından en önemlilerinden birisi, sahabenin ilk Müslümanlarından olan Habbab b. Eret ve hamile eşini yakalayarak, Hz. Ali ve Hz. Osman'ı kâfir olarak kabul etmediği için katletmeleri olmuştur.[390]

---

[386] Ahmet Pekkirişçi, *"Haricilerin ve Vehhabilerin Ortaya Çıktıkları Dönemin Ortak Özellikleri"*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Temel İslam Bilimler Anabilim Dalı Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2011, s. 44-56.
[387] Ethem Ruhi Fığlalı, "HÂRİCÎLER", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 16, 1997, s.169-175.
[388] Halil İbrahim Bulut, "Hariciliğin Günümüze Yansımaları", *Usul Dergisi*, S.11, 2009, s.41-42.
[389] Hüsnü Ezber Bodur, "Sekt (Fırka) Tipi Dini Organizasyonun Örneği Olarak Haricilik Hareketine Sosyolojik Bir Bakış", *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 10, 2007, s. 47.
[390] M. Yaşar Kandemir, "Habbâb B. Eret", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.14, 1996, s. 340-341.

Muhalefetlerini şiddetle birleştiren Hariciler kendi dini söylemlerini de temellendirme yoluna gitmişler ve ortaya kendi yorumlarından müteşekkil bir İslam anlayışı koymuşlardır. Bu yorumun içerisinde amelin imandan bir cüz olması, o yüzden günah işleyen herhangi bir kişinin kesin suretle dinden çıkacağını iddia etmeleri göze çarpan en önemli hususlardan birisidir. [391]

Haricilerin bu tekfirci yaklaşımı ve mevcut siyasal otoriteye baş kaldırarak Hz. Ali'nin hilafetini meşru saymamaları neticesinde, düzenledikleri bir suikastla Hz. Ali'yi katletmişlerdir.[392]

Haricilerin ortaya koyduğu tekfirci yaklaşım ve bazı inanç meselelerinde Vehhabi inancı ile benzerlikler bulunması, Vehhabiler'in, Eyüp Sabri Paşa tarafından Harici olarak nitelendirilmesine sebep olmuş olması muhtemeldir.

Eyüp Sabri Paşa, Karamita meselesinde olduğu gibi, Haricilik meselesinde de neden böyle bir benzetme yaptığı hususunda ayrıntılı bir bilgi vermemiştir. Fakat onun ilk bölümde hikâyeleştirerek erkeklerin sünnet edilmesi meselesinde bahsettiği Bedevi kültüründen yola çıkarak neden böyle bir benzetme yaptığının cevabını bulmamız mümkün olabilir.

Eyüp Sabri Paşa'nın bedevi kültürüne atıf yapması, kabileci anlayışın şahsın kendi kabilesinin içerisinde erimesi, bu durumunda kişinin sert ve katı bir mizaca sahip olması, bu şahısların dini yorumlarken de aynı sertlik ve katı mizaçla konuları ele alarak muhataplarını kâfir/mürted olarak görmesi şeklinde sıralamamız mümkündür.

Haricilik de esas itibari ile bedevi kültürüne dayanan bir hareketti. İslami yorumlarının sert ve tek düze olmasının en büyük sebebi, Arapçaya vukufiyetlerinin az olmasıdır. Bu yüzden de İslam'ın emirlerine ve yasaklarına yüzeysel manalar vermişlerdir. Bedevi kültürün etkilerinden dolayı sert ve tekfirci bir İslam anlayışı ortaya koymuşlardır.[393]

Haricilerinde böyle bir anlayışın takipçisi olmaları, Eyüp Sabri Paşa'nın Vehhabiler'i Karamita mezhebinin devamı kabul etmesindeki sebeple aynı noktaya dayanmakta olup aynı zamanda Vehhabiler'i Harici olarak görmesine de sebep olması muhtemeldir.

---

[391] Ahmet Pekkirişçi, *"Haricilerin ve Vehhabilerin Ortaya Çıktıkları Dönemin Ortak Özellikleri"*, s.102-109.
[392] Halil İbrahim Bulut, "Hariciliğin Günümüze Yansımaları", s.45.
[393] Sabri Hizmetli, "İtikadi İslam Mezheplerinin Doğuşuna İctimai Hadiselerin Tesirleri Üzerine Bir Deneme", s.665.

Harici tanımlaması sadece Eyüp Sabri Paşa'nın kullandığı bir niteleme değildir, ilerleyen bölümlerde Osmanlı resmi ideolojisi üzerinden Harici tanımlamasının kökleri ve devlet içinde kullanımı üzerine durulacağı için Eyüp Sabri Paşa bahsinde konunun bu kısmı ele alınmamıştır.

3.2. Mir'atü-l-Harameyn'de Vehhabilik

Eyüp Sabri Paşa, Vehhabilik meselesini sadece *Tarih-i Vehhabiyan*'da ele almamıştır. Birinci bölümde izah edilmiş olan *Mir'atü-l Harameyn* eserinin, 3. Cildi olan *Mir'atü Cezireti'l-Arab* eserinde Vehhabilik konusunu *"Vehhabi Eşkiyası Tarifindedir"*[394] başlığı altında incelemiştir. Bu kısımda *Tarih-i Vehhabiyan*'da değinilmeyen bazı hususlara değinilmiş, konulara bazı noktalar üzerinden farklı bir yaklaşım sergilenmiştir.

Eyüp Sabri Paşa, Vehhabi konusunu kısaca özetleyerek meseleyi burada ele almaya başlamıştır. İlk olarak Ceziret'il-Arab ve Ahsa bölgelerinde Osmanlı idaresinin ilk dönemler nasıl olduğu konusuna giren Eyüp Sabri Paşa, bu bölgeler için memurlar marifetiyle idare edilirdi demektedir. Daha sonra ise ortaya "mütegallibe" yani zorba, hak hukuk tanımayan şeyhlerin idarelerinin başladığı bilgilerini vermiştir. Bu kısımda Vehhabiliğin ortaya çıkışı tarihle verilmiştir. Eyüp Sabri Paşa'nın Abdülvehhab oğlunun ilan ettiği mezhep diyerek bahsettiği tarih H. 1140'dır (M. 1727/1728). Eyüp Sabri Paşa, burada verdiği tarih ile Abdülvehhab'ın 25 yaşlarında mezhebini kurduğu ve ilan ettiğini iddia etmektedir. Bunun akabinde ise Vehhabi isyanlarından kısaca bahsederek Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın bu konu hakkında görevlendirmesine değindikten sonra Mehmet Ali Paşa'nın Vehhabiler'in vücutlarını topyekun ortadan kaldırdığını söylemektedir.[395]

Bu kısmın akabinde yeni bir başlık açan Eyüp Sabri Paşa, *"Vehhabilerin Mezhebinin Suret-i Zuhuru ve Zaman-ı İntişarı"*[396] başlığını açarak bir önceki sayfada özetlediği konunun detaylarını anlatmaya başlamıştır.

[394] Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Cezireti'l-Arab,* s.99.
[395] Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Cezireti'l-Arab,* s. 99.
[396] Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Cezireti'l-Arab,* s. 100.

Eyüp Sabri Paşa, Vehhabilerle alakalı olarak ortaya çıkıp Şerif Galip ile savaştıkları tarih olan H. 1205 (M 1790/1791) tarihleri bilinmekle birlikte bu mezhebin Şerif Galip'ten bir hayli evvel ortaya çıktığı bilgilerini vermektedir.

Burada Vehhabiler'in katliamlarına da değinen Eyüp Sabri Paşa, *"Ahsa'dan harac, Müslümanları katl ve telef idüb, evlad-u iyal ve emval ve eşya ve nisalarını zabt ile ilan-ı ibahat iddiler."*[397] diyerek Vehhabiler'in yağmacı ve katliamcı anlayışlarına değinmiş, bu katliam ve yağmayı mübah saydıklarını ilan ettiklerini söylemiştir.

Eyüp Sabri Paşa'nın burada ele aldığı Vehhabi meselesini *Tarih-i Vehhabiyan*'dan ayıran ilk nokta, Muhammed b. Abdülvehhab hakkında bilgi verilmesidir. Muhammed b. Abdülvehhab için direkt olarak *"(Muhammed bin Abdülvehhab) dedikleri şaki cehennemidir ki bu şahıs…"*[398] demek suretiyle *Tarih-i Vehhabiyan*'da çok fazla rastlanan tahkir edici ve sert üslubunu burada da göstermektedir. Bu kısımda Muhammed b. Abdülvehhab'ın ailevi kökenlerine de değinen Eyüp Sabri Paşa, Abdülvehhab'ın Ben-i Temim kabilesine mensup olduğunu söylemektedir. Bu bilgilerin yanında kronolojik bir olay örgüsü ile bir müddet memuriyet hayatı yaptığı sonra Hureymile'ye gittiği bilgilerini vermektedir. Burada memuriyetten kastın Abdülvehhab'ın babasından devraldığı Uyeyne kadılığı olması muhtemeldir.

Abdülvehhab'ın ölüm tarihini de veren Eyüp Sabri Paşa, *"Beda helakul habis 1206 mısra-ı bercestesi habis-i merkumun vefatı hakkında söylenilen tarihlerden birisidir."*[399] Eyüp Sabri Paşa'nın Abdülvehhab'ın ölüm tarihi ile alakalı verdiği hicri tarih, miladi olarak 1792 yılına denk gelmektedir. Burada verilen bilginin genel olarak kabul edilen tarih olduğu görülmektedir.

Abdülvehhab'ın bir dönem yaptığı ziyaretleri de ele alan Eyüp Sabri Paşa, Abdülvehhab'ın Şam, Bağdat, İran, Basra gibi şehirleri ziyaret ettiğini ve *"fesad sermayesini"* buralarda topladığını söylemiştir. Bunun yanı sıra Vehhabi mezhebini benimseyenlerin arasında Abdülvehhab'ın *"Şeyh-i Necdi"* diye şöhret bulduğunu söylemektedir.[400]

[397] Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Cezireti'l-Arab,* s. 100.
[398] Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Cezireti'l-Arab,* s. 100.
[399] Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Cezireti'l-Arab,* s. 100.
[400] Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Cezireti'l-Arab,* s. 101.

Tarih-i Vehhabiyan'da olmayıp da *Mir'atü-l-Harameyn*'de işlenen bir başka konu, Abdülvehhab ve Muhammed b. Suud'un birbirleri ile tanışmaları ve Suud kabilesinin Abdülvehhab'a kol kanat germesidir. Bu kısımda Abdülvehhab'ın seyahat ettiği yerlerde bir hayli fazla şey gördüğü bundan dolayı da yeni bir mezhep kurmaya niyet ettiği fakat ilk zamanlar bunu açıklamaya cüret edemediği için Medine'de ve sair bazı şehirlerde Hanbelî âlimlerinden dersler okuyup bir müddette kendisinin ders verdiğini söylemektedir. Akabinde Muhammed b. Suud'la Abdülvehhab'ın tanıştığı bunun neticesinde de Der'iye'de Suud'un *"Emir ve Hakim"* Abdülvehhab'ın ise *"Kadı"* olduğu bilgisini vermiştir. Bunun yanı sıra bu bölgede kadı olanların Abdülvehhab ailesinden geldiği bilgisi de verilmektedir.[401]

Abdülvehhab'la alakalı bilgi vermeye devam eden Eyüp Sabri Paşa, Abdülvehhab'ın Vehhabi mezhebini kurmadan bir zaman evvel Medine'de derslerine devam ettiği bilgisini tekrar verdikten sonra bu derslerine "*Salihay-ı Ulema'dan olan babası Abdülvehhab ve biraderi Süleyman b. Abdülvehhab ile devam etmiştir…"* [402] diyerek Abdülvehhab'ın babasının ve kardeşinin salih alimler olduğunu söylemiştir.

Abdülvehhab'ın ailevi bilgilerini aktardıktan sonra Abdülvehhab'ın halkı kendi mezhebine davet ettiğini anlattığı bu kısımda kısa da olsa Abdülvehhab'ın inanç anlayışına değinmiştir:

> *"Ehl-i Sünnet ve'l Cemaat'i tekfire kadar cüret eylediği gibi, Rasul-i Ekrem (sallallahu aleyhi ve selem) Efendimiz ile Ebiya-i Kiram ve Evliya-i zü-l ihtirama tevessül ve kabr-i şerifle'i enbiya ve salihayı ziyaretin şirk-i mahz olduğuna hükmetti"*[403]

Vehhabi mezhebinin inanç ve itikatlarını anlatmaya devam eden Eyüp Sabri Paşa, meseleyi, tevessül ve kabir ziyaretlerinden alıp tekfir meselesine getirmiştir. Bu kısımda Eyüp Sabri Paşa, Vehhabi mezhebinin tekfir anlayışını şu şekilde izah etmiştir:

---

[401] Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Cezireti'l-Arab,* s. 101.
[402] Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Cezireti'l-Arab,* s. 102.
[403] Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Cezireti'l-Arab,* s. 102.

"Abdülvehhab oğlunun ictihad ettiği mezhebi kabul etmeyenlerin kafir ve müşrik olub katlinin, mallarının mübah olacağını itikad eyelediler."[404]

Abdülvehhab'ın bu mezhebi H. 1143 (M. 1730/1731) yılında içtihat ettiğini, yedi sene sonra ise bu fikirlerini ilan ettiğini, aynı zamanda Abdülvehhab'ın fikirlerinin 32 yaşında oluşmaya başladığı 8 sene için ikmal ettiği bilgileri üzerine durmuştur. Bunun yanı sıra Abdülvehhab'ın fikirlerine karşı başta kardeşi Süleyman b. Abdülvehhab olmak üzere bölgede alimler karşı çıkmışlar, bu fikirleri reddeden kitaplar kaleme almışlar olmasına rağmen Vehhabilerin, nefret ve saldırılarının durdurulamadığı bilgisini vermektedir.[405]

Eyüp Sabri Paşa'nın *Tarih-i Vehhabiyan*'da ele almadığı, fakat bu kısımda ele aldığı konulardan birisi de Muhammed b. Suud'dur. Ayrıca Muhammed b. Suud'un ardından yerine geçen Abdülaziz b. Suud ve onun oğlunun isimlerini zikretmiştir. Muhammed b. Suud hakkında şu bilgiyi vermiştir:

"Emir Muhammed bin Suud idi, bu herif Ben-i Hanife kabilesi efradından Müseylemet'ül Kezzab'ın nübüvvetini tasdik eylemiş olan hamkay-i Arab'i taifesindendir."[406]

Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan*'da yalancı peygamber Müseylemet'ül Kezzab'a gönderme yapmış, fakat onun nübüvvet iddiasını, Vehhabiliğin ortaya çıktığı bölge ile aynı yerde ortaya çıktığını belirterek, bölgesel nedenlere atıf yapmıştır. Fakat burada Suud ailesi için doğrudan Müseyleme'nin peygamberliğini tasdik eden ahmak Arap topluluklarından birisi olduğunu söylemiştir.

Tarih-i Vehhabiyan'da olmayıp da bu kısımda olan bir başka husus ise Vehhabilerin inanç ve akidelerinin yanı sıra ortaya koydukları iddiaların uzun uzadıya muhasebe edilmesidir. *Tarih-i Vehhabiyan*'da konulara direkt bir giriş olup içeri bölümlerde Vehhabi inançlarının pratiğe dönüşmüş kısımları ele alınmışken, bu kısımda Eyüp Sabri Paşa, Vehhabiler'in iddialarını ele alıp tartışma gereği duymuştur.

Eyüp Sabri Paşa, burada Vehhabilerin iddialarını ortaya koyarken onların kendi inançlarına delil olarak gösterdiği iki *Kuran-ı Kerim* ayetine yer vermiş ve ardından bu ayetlerin

[404] Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Cezireti'l-Arab,* s. 103.
[405] Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Cezireti'l-Arab,* s. 103.
[406] Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Cezireti'l-Arab,* s. 104.

manası ile ilgili açıklama yapmıştır.[407] Eyüp Sabri Paşa'nın Arapça olarak verdiği ayetlerin mealleri şu şekildedir.

"Kim, Allah'ı bırakıp da, kıyamet gününe kadar kendisine cevap veremeyecek şeylere tapandan daha sapıktır? Oysa onlar, bunların tapınmalarından habersizdirler."[408]

"Yine bana şöyle emredildi: "Hakka yönelen bir kimse olarak yüzünü dîne çevir. Sakın Allah'a ortak koşanlardan olma. Allah'ı bırakıp da sana ne fayda ve ne de zarar verebilecek olan şeylere yalvarma. Eğer böyle yaparsan, şüphesiz ki sen zâlimlerden olursun."[409]

Vehhabilerin kendi inançlarını desteklemek için ortaya koydukları bu ayetler için Eyüp Sabri Paşa, şu şekilde bir açıklama yapmıştır:

> *"Lakin bu ayet-i şerife mealinde dahi birçok ayetler olub gerek burada zikr olunan ve gerek etnab-ı tafsileden ihtirazen zikrinden sarf-ı nazar edilmiş olunan, ayet-i fırkayeynin kâffesi müşrikeyn hakkında nüzul etmiş olduğu, tefsir-i şerife müellifleri, bi'l-tedkik beyan eylemişlerdir."*[410]

Eyüp Sabri Paşa, Vehhabilerin tekfir anlayışlarının yanlışlığını ele alırken ortaya koyduğu yaklaşım yukarıdaki gibidir. İlerleyen sayfalarda Vehhabi iddiaları için ortaya konulan ayetlerde kastın müşrikler olduğu, Müslümanların ise gerek kabir ziyaretlerinde gerekse tevessül ve şefaat konusunda, evliyalara tapmadıklarını, bundan dolayı Vehhabi iddialarının gerçek olmadığını dile getirmiştir.[411]

Eyüp Sabri Paşa, Vehhabiler'in iddialarına karşı çıkarken onların ayetlerle ortaya koydukları delillere aynı şekilde ayet, hadis ve sahabenin bazılarının söyledikleri üzerinden cevap vermiştir.[412]

Eyüp Sabri Paşa, Vehhabilerin inançlarına kendi verdiği cevapların yanı sıra döneminde konuyu ele almış olan Muhammed ibn Süleyman'dan ve Seyyid Abdurrahman el Hadi'den atıflar yaparak Vehhabi inancına karşı cevap vermeye devam etmiştir.[413]

---

[407] Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Cezireti'l-Arab,* s. 104.
[408] Kuran-ı Kerim, *Ahkaf 5*, Diyanet İşleri Meali.
[409] Kuran-ı Kerim, *Yunus 106,* Diyanet İşleri Meali.
[410] Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Cezireti'l-Arab,* s. 104.
[411] Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Cezireti'l-Arab,* s. 105-106.
[412] Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Cezireti'l-Arab,* s. 106-107.

Eyüp Sabri Paşa, hem kendi ortaya koyduğu bazı hadislerden hem de yukarıda zikredilen isimlerin gösterdiği delillerden yola çıkarak Vehhabiliğin ortaya çıkacağına dair delalet eden hadisi şerifler olduğunu söylemiştir.[414]

Eyüp Sabri Paşa, Vehhabilerle Haricilerin farklı bir yönlerinin bulunduğu konusuna da değinmiş ve bu hususta şunları söylemiştir;

> *"Vehhabi mezheb-i batılını kabul edenlerin başlarını tıraş etmeleri Abdülvehhab oğlunun ictihad eylediği meselesinin en ehemmiyetlisi olmağla Vehhabilerin kaffesi matruş edilir bu ise havaric ve mübtede'i fırka-i dalalesinde hiçbir taifede görülüp işitilmemiştir.*[415]

Burada Vehhabilerin saçlarının kesilmesi hususunda Eyüp Sabri Paşa, bu uygulamanın sadece erkeklere has olmadığı kadınlarında saçlarının kestirildiğini iddia etmiştir. Bu konuda Vehhabi mezhebine girmek isteyen bir kadına saçlarını kesmesini söyleyen Abdülvehhab ile kadının tartışmasına yer veren Eyüp Sabri Paşa, kadının ifadeleri üzerinden bu uygulamanın yanlış ve gayr-i İslami olduğuna dikkat çekmiştir.[416]

Vehhabi inançlarını incelemeye devam eden Eyüp Sabri Paşa, Vehhabilerin *"mülhid-i dinin asl'ı esas-ı dalalati üç meseleye ahsar eder"* diyerek Vehhabilerin inançlarını üç mesele başlığında toplamıştır.

1. Meselede Vehhabilerin amelin imandan bir cüz saydığını, namazın bir vaktini terk etmiş veya bir senenin zekatını vermemiş bir kimsenin kafir olacağına böyle birisinin canlarının ve mallarının helal olacağına inanmalarıdır.

2. Mesele, evliya ve enbiyaya tevessülün, onlardan medet istemenin ve şefaat dilemenin şirk olduğuna inanmalarıdır.

3. Mesele, mezarların içlerinde kandiller yakmak ve sadaka-i nazar etmenin dinen caiz olmadığına inanmaktır.[417]

---

[413] Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Cezireti'l-Arab,* s. 108-109.
[414] Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Cezireti'l-Arab,* s. 109.
[415] Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Cezireti'l-Arab,* s. 109-110.
[416] Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Cezireti'l-Arab,* s. 110.
[417] Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Cezireti'l-Arab,* s. 110-111.

Eyüp Sabri Paşa, bu üç inanç esasını ele aldıktan sonra bu esasların pratiğe dökülmesi noktasında örnek olarak Vehhabilerin Medine'yi ele geçirdikleri zaman sahabe ve evliya mezarlarını tahrip etmesini göstermiş, Hz. Peygamber'in mezarının da aynı akıbete uğramamasının tek sebebinin, Vehhabilerin kabr-i şerife zarar vermeye cüret edememememelerine bağlamıştır.[418]

Bu kısımdan sonra Suud b. Abdülaziz döneminde Vehhabilerin Mekke'deki âlimlerle tartışması için kendi alimlerini gönderdiği, yapılan tartışmalar neticesinde Vehhabi itikadının batıl ve ifsat edici yönlerinin ortaya konulduğu, bunlarında Abdülaziz'e iletildiği fakat Abdülaziz'in inancından vazgeçmediğini söylemiştir. Bu kısımdan sonra, daha önce zikrettiği üç mesele üzerinden Vehhabilerin ve Mekke âlimlerinin tartışmalarının muhtevası teferruatlı bir şekilde anlatılmıştır.[419]

Bu tartışmaların son kısmında, Mekke kadısının verdiği fetvayı aktaran Eyüp Sabri Paşa, Vehhabi mezhebini kabul etmiş olanların durumu ile alakalı şu satırları kaleme almıştır;

> *"Abdülvehhab oğlunun mezheb-i batıl ve bu mezhebe dahil olanların kafir olduğu yazılub ilan olundu.*[420]

Mekke'de yaşanan tartışmalar ile alakalı olarak en son bunların Şerif Mesud zamanında H. 1165 (M. 1751/1752) yıllarında gerçekleştiğini anlattıktan sonra, Vehhabilerle alakalı dini tartışmalara son vererek yaşanan olayları kısa bir biçimde anlatmaya başlamıştır.[421]

Bu kısımdan sonra *Tarih-i Vehhabiyan* ile hemen hemen aynı olan olay örgüsü etrafında Eyüp Sabri Paşa, Vehhabi meselesini anlatmaya devam etmiştir. İlk önce bedevilerin, Şerif Galib'e karşı tavır almasına değinilmiş, ardından da Der'i'ye Emirine biat ederek destek vermeleri üzerine Vehhabilerin askeri birlikler teşkil ettiğini anlatmıştır.[422]

Bu kısımda Taif'in ele geçirilmesine de değinen Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan*'dan farklı olarak Taif şehrinin Vehhabilerin eline geçtiği tarihi H. 1217 (M. 1802-1803) olarak belirtmiştir. Bu kısımda kısacada olsa *Tarih-i Vehhabiyan*'da ele aldığı Taif katliamından

[418] Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Cezireti'l-Arab,* s. 111.
[419] Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Cezireti'l-Arab,* s. 112.
[420] Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Cezireti'l-Arab,* s. 115.
[421] Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Cezireti'l-Arab,* s. 115.
[422] Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Cezireti'l-Arab,* s. 116.

bahsetmiş, bölüme bir dipnot düşerek meseleyi teferruatı ile okumak isteyenler için *Tarih-i Vehhabiyan*'a bakmalarını istemiştir.

Eyüp Sabri Paşa Taif'te yaşanan katliam ile alakalı olarak bu bölümde şunları söylemekle yetinmiştir;

> *"Taif kalesini zabt ve istila ve ahaliden ele geçirdiklerini çoluk çocuk demeyüb ale-l-umum katl ve helak eylediler."*[423]

Bu kısmın akabinde *Tarih-i Vehhabiyan* ile benzer bir biçimde Vehhabilerin Mekke, Medine istilalarını anlatmıştır. Burada ki olaylar ile *Tarih-i Vehhabiyan*'da ki olaylar hemen hemen aynı olduğu için tekrar bahsedilmeyecektir fakat *Tarih-i Vehabiyan*'da olmayan bazı ayrıntılara yer verilecektir.

Bu ayrıntılardan birsi Mekke ve Medine Vehhabilerin eline geçtikten sonra ahalinin Vehhabilerin inanç ve itikatlarını kabul etmeyip kendi inançlarında sabit kaldığının bilgisini verilmesidir.[424]

Ayrıca Mehmet Ali Paşa'nın Hicaz seferi için görevlendirilmesi kısmında Mısır ordusunun askeri gücü ile alakalı da bilgiler verilmiştir. Mısır ordusunun askeri gücü ile alakalı Eyüp Sabri Paşa şu bilgileri vermiştir;

> *"Mehmet Ali Paşanın kavminden olan Ordu-yu Humayun-u Mısriye'de 18 top ile 3 adet humbaracı ve pek çok cebhaneleri varidi."*[425]

Sefer süreci ile alakalı bir başka bilgi, bölge şeyhlerinin tekrar devletin yanına geçirilebilmesi için verilen tahsisatlar ve bağlanan maaşlar konusu hakkındadır. Eyüp Sabri Paşa, bu yolda yüz bin riyal bir grup için on sekiz bin riyal başka bir grup kabile şeyhleri için harcandığını ve bu kimselere maaş tahsis edildiğini söylemiştir.[426]

Eyüp Sabri Paşa, kabile şeyhlerine ve Şerif Galib'e karşı takınılan tavrın son derece yerinde olduğunu, özellikle Şerif Galip ile herhangi bir çatışmaya girilmesi durumunda

[423] Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Cezireti'l-Arab,* s. 116.
[424] Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Cezireti'l-Arab,* s. 117-118.
[425] Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Cezireti'l-Arab,* s. 119.
[426] Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Cezireti'l-Arab,* s. 120.

büyük bir ordu zayiatı olacağını, bundan dolayı her ne kadar Şerif Galib, Vehhabilere itaat ettiyse de yerel unsurlarla bir çatışmaya girilmemesini gayet yerinde görmektedir.[427]

Hicaz seferinin başarı ile sonuçlanmasından sonra Abdullah bin Suud ve ailesinin yakalanarak Mısır'a getirilmesine de temas eden Eyüp Sabri Paşa, burada *Tarih-i Vehhabiyan*'da olmayan bir mesele olan Kavalalı Mehmet Ali Paşa ve Abdullah b. Suud arasında geçen bir konuşmayı aktarmıştır.

Konuşma içeriğinde Mehmet Ali Paşa, Suud'a çok uğraştıklarını, oğlum İbrahim Paşa'yı nasıl buldunuz, Hz. Peygamber'in kabr-i şerifinde yağmalan mukaddes eşyaların nerede olduğu gibi soruların yanında konuşmanın girişini ise biraz daha taltif edici bir üslupla başladığı görülmektedir. Suud ise İbrahim Paşa'nın imkânlar dâhilinde hamleler yaptığını, karşı koymaya çalıştıklarını fakat sonuçta Allah'ın dediğinin olduğunu söylemiştir. Bunun yanı sıra Mehmet Ali Paşa'nın yanınızda gezdirdiğiniz bu çekmece nedir sorusunun cevabı olarak ise Suud'un cevabı babasının Hz. Peygamber'in kabrinden aldığı eşyalar olduğu ve bu eşyalar ile alakalı "*niyetim padişahımıza arz eylemektir*" demiştir.[428]

Burada bir parantez açan Eyüp Sabri Paşa, bu çekmecede olan eşyaların listesini vermiştir. Bu listeye göre çekmecenin içerisinde üç parça Mushaf-ı şerif, üç yüz otuz adet inci, bir adet büyük zümrüt, kandiller için yapılmış olan bir takım altın zincirlerden ibaret olduğunun bilgisini vermiştir.[429]

Mehmet Ali Paşa bu eşyaları inceledikten sonra, eksik olduğunu fark ederek eşyanın devamını sorması akabinde Suud, Medine baskınında olmadığını bu işi babasının ve ona yardım eden kabilelerin yaptığını, ayrıca bu işin içinde Şerif Galib'inde olduğunu söyleyerek kendisini savunmuştur.[430]

Son olarak İbn'i Suud'un idam edildiği bilgisini veren Eyüp Sabri Paşa, Vehhabilik meselesini şu şekilde kapatmıştır;

[427] Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Cezireti'l-Arab,* s. 120.
[428] Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Cezireti'l-Arab,* s. 124.
[429] Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Cezireti'l-Arab,* s. 125.
[430] Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Cezireti'l-Arab,* s. 125.

"Vehhabi habisleri hakkında daha etraflıca malumat isteyenler 1296 senesi tab ve neşr idilen (Tercüman-ı Hakikat) tefrikalarından mütehasıl Tarih-i Vehhabiyan'a müracaat buyursunlar."[431]

Kısaca *Tarih-i Vehhabiyan* ile *Mir'at-ül Haremeyn*'de işlenen Vehhabilik konusunu değerlendirecek olursak karşımıza öncelikle şöyle bir tablo çıkmaktadır. Eyüp Sabri Paşa *Mir'at-ül Haremeyn*'de kaleme aldığı Vehhabilik bahsini, adeta *Tarih-i Vehhabiyan*'da eksik bıraktığı veya işlemediği hususları tamamlamak için yazmış gibi görünmektedir.

Tarih-i Vehhabiyan'da olmayan, özellikle Vehhabilerin inanç ve yaklaşımları ile alakalı tartışmanın *Mir'at-ül Haremeyn*'de yapılması bu durumun en açık örneklerinden birisidir. Bunun yanı sıra *Mir'at-ül Haremey*n'de kullanılan üslup ve ifadeler, *Tarih-i Vehhabiyan*'da kullanılan üsluba nazaran biraz daha yumuşaktır. Her ne kadar yer yer Vehhabilere yönelik ağır ifadeler kullanılmış olsa da *Tarih-i Vehhabiyan*'da ki kadar çok fazla hakaretvari bir üslup kullanılmadığını söyleyebiliriz. Bir başka husus ise *Tarih-i Vehhabiyan*'da sık sık atıf yapılmış olan keramet veya mucize cinsinden olaylara *Mir'at-ül Haremeyn*'de değinilmemiş olmasıdır.

Bu hususları göz önüne aldığımızda *Mir'at-ül Haremeyn*'deki Vehhabilik bahsini, *Tarih-i Vehhabiyan*'ın bir parçası gibi kabul edebiliriz. Böylece *Mir'at-ül Haremeyn* ve *Tarih-i Vehhabiyan*'ı çapraz bir okuma yaptığımızda karşımıza bir birinin parçalarını tamamlayan tek bir eser çıkmaktadır.

[431] Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Cezireti'l-Arab,* s. 125.

4. OSMANLI MÜTEFEKKİRLERİNİN VEHHABİLİK TELAKKİSİ

Bu başlık altında Osmanlı Devleti içerisinde Vehhabilik meselesini ele alan mütefekkirlerin, müverrihlerin yaklaşımları incelenecektir. Bunun yanı sıra dönemin ruhunun anlaşılması için resmi yazışmalar ve vak'a-nüvisler üzerinden Osmanlı Devleti'nin resmi görüşü de ele alınacaktır.

Bu kısımda incelenen eserler, Eyüp Sabri Paşa'nın Vehhabi konusundaki yaklaşımı ile karşılaştırılarak incelenecektir. Eyüp Sabri Paşa'nın konu hakkında ki yaklaşımı bir önceki bölümde ele alındığı için bu bölümde karşılaştırmalar yapılırken Eyüp Sabri Paşa'nın eserlerine tekrar atıf yapılmayacaktır.

Bu kısımda önemli olan hususlardan birisi de, Eyüp Sabri Paşa'nın Osmanlı düşünce hayatına yaptığı etki ve kendisinin eserlerinde yararlandığı kaynakların da incelememiz sonucunda karşımıza çıkmasıdır. Bu sebeple başlıklar içerisinde Eyüp Sabri Paşa'nın kaynak olarak kullanmış olduğu muhtemel eserlerin bu özelliği vurgulanmış bunun yanı sıra Eyüp Sabri Paşa'nın etki ettiği eserler de ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Ayrıca bu bölümde Osmanlı döneminde yaşamış fakat Cumhuriyet döneminde Vehhabilik ile alakalı eserler kaleme almış olan Hüseyin Kazım, Yeşilzade Mehmed Salih Efendi gibi isimlerin eserleri incelemeye tabi tutulmamıştır.

4. 1. Tarih-i Cevdet'te Vehhabilik

Osmanlı Devlet'i içerisinde yetişmiş önemli devlet adamlarından birisi olan Ahmed Cevdet Paşa H. 1238 (M. 1822/1823) tarihinde bugün Bulgaristan sınırlarında bulunan Lofça kasabasında dünyaya gelmiştir. Asıl ismi Ahmed olmakla beraber İstanbul'da öğrenim gördüğü süre zarfı içerisinde şair Süleyman Fehim Efendi'den Cevdet mahlasını almıştır.[432]

[432] Osman Keskioğlu, "Ahmed Cevdet Paşa Hayatı ve Eserleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 14, S.1, 1966, s. 221. ve Yusuf Halaçoğlu-Mehmet Âkif Aydın, "Cevdet Paşa", *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi,* C.7, 1993, s.443-450.

Ahmed Cevdet Paşa, Osmanlı Devleti için birçok farklı görev icra etmiştir, bunlardan önemli olanları Adliye Nazırlığı, Marif Nazırlığı gibi görevlerdir. Bu görevlerin içerisinde Mecelle komisyonu başkanlığını yapmış ve bir döneme damgasını vuran Mecelle-i Ahkamîn hazırlanmasında büyük bir rol oynamıştır.

Ahmed Cevdet Paşa sadece bir devlet adamı değil aynı zamanda büyük bir mütefekkir ve müverrihtir. Yaşadığı dönem içerisinde Tarih-i Cevdet başta olmak üzere çok önemli eserler kaleme almıştır. Bu eserin yanı sıra kaleme aldığı bazı eserler ise şunlardır; Kavaid-i Osmaniye, Tezakir-i Cevdet, Maruzat, Kısas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa, Huliisat'ül-Beyan fi Te'lif'il-Kur'an.[433]

Ahmet Cevdet Paşa'nın tarihimizdeki yeri ve otoritesi ortadadır, Mükrimin Halil Yinanç kaleme aldığı "Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik" isimli makalesinde, dönemin Osmanlı mütefekkirlerini sayarken en başa aldığı isim Ahmed Cevdet Paşa'dır.[434] Bu sebeple bugün hala Cevdet Paşa'nın yeri ve yaklaşımı ayrı bir önem arz etmektedir.

Ahmed Cevdet Paşa ile alakalı bir başka husus ise, onun Eyüp Sabri Paşa ile aynı dönem yaşamış olmaları ve aralarında bir dostluk bulunmalarıdır. Bu ilişkinin en bariz görüldüğü yer Mir'atü-l-Harameyn eserine yazdığı takrizde açıkça görülmektedir.

> *"Havas-ı avam onu yarım hacı olmak niyeti ile okur. Hüccac-ı Kiram dahi mesaik-i Hac gibi yanında taşır…*
>
> *Böyle kabul-i ammeye mazhar olan bir eser-i bi adile muvaffakiyet-i behiyyelerinden dolayı zat-ı valalarını lisan-ı teşekkürle tebrik ederim."*[435]

Kısaca hayatını özetlediğimiz Ahmet Cevdet Paşa'nın Vehhabilik konusundaki yaklaşımı son derece önem arz etmektedir çünkü bugüne kadar Osmanlı mütefekkirlerinin Vehhabilik yaklaşımını ele alan çalışma ve bölümlerde genellikle merkeze alınan nokta Cevdet Paşa'nın yaklaşımı olmuştur. [436] Bu yüzden Vehhabilik meselesinin değerlendirilmesinde Cevdet Paşa'nın yeri son derece önemlidir.

---

[433] Osman Keskioğlu, "Ahmed Cevdet Paşa Hayatı ve Eserleri", s. 223-228.
[434] Mükrimin Halil Yinanç, *Makaleler,* s.805.
[435] Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Mekke,* C. I, s.28.
[436] Fatih Şeker, *Osmanlılar ve Vehhabilik*, s.113-144.

Ahmed Cevdet Paşa'nın Vehhabilik yaklaşımını irdeleyecek olduğumuzda, karşımıza onun meşhur eseri Tarih-i Cevdet çıkmaktadır. Tarih-i Cevdet'te konuyu ele alan Cevdet Paşa burada eserin yazımında kullandığı metot gereği genel olarak olayları 1774'den 1826'ya kadar sıralı bir şekilde anlatmıştır. Hali ile Vehhabilik ile alakalı meselelerde dağınık olarak kronolojik sıra içerisinde ele alınmıştır, fakat bu konu ile alakalı Cevdet Paşa özel bir başlık açarak Vehhabilik meselesini de tartışmayı ihmal etmemiştir.[437]

Ahmed Cevdet Paşa Vehhabi meselesini ilk olarak *"Vehhabilerin Zuhuru Mukaddimat-ı Fesadet'i"* başlığı altında ele almıştır.[438] Bu bölümün girişini Vasıf Tarihinde yer alan bilgilere dayandıran Cevdet Paşa konuya Vehhabi hareketinin ortaya çıktığı bölge ile giriş yapmış ardından da;

> *"Abdülvehhab nam şahsı meçhul ol ahval'i zum'unda bidat zan eylediği, amali ibtal daileleriyle badiye-i urbandan başta cemme ğafîr cem'i ile Medine-i Münevvere ve Mekke-i Mükkereme ve Taif taraflarına tahatti ve teadî itmek niyetinde olduğunu etvarından istidlâl ile havâli-i merkûmenin luzûm…"*[439]

Vehhabi meselesinin başlangıcını bu noktadan ele almıştır. Ahmed Cevdet Paşa Vehhabi meselesinin devlet tarafından erkenden fark edildiğini (H. 1208, M. 1793-1794), durumun Cezzar Ahmet Paşa ve Mekke Emiri tarafından Sadrazam'a bildirildiğini söyledikten sonra. Durumun değerlendirilmesi için Sadrazam'ın konu ile alakalı meşveret meclisi topladığı fakat burada gönlü rahatlatacak bir tedbir alınmayıp meselenin şer'i yönünü de bilmek gerekir denilerek Şeyh'ül İslam konağında bir meşveret daha toplanması kararı alındığını aktartmıştır.[440]

Cevdet Paşa bu kısımda Vehhabi meselesi ile alakalı devlet adamlarının tartışmalarını ayrıntılı bir biçimde aktarmıştır. Burada verilen bilgilere göre meşverette ortaya çıkan görüş genel hatları ile şu şekildedir; Vehhabi mezhebi, Delail'i Şerife kitabını okumaya karşı olan, Hz. Peygamber'in kabrindeki kubbenin ve Kabe'nin bazı yerlerinin yıkılması

[437] Sayın Dalkıran, "Tarih-i Cevdet"te İslam Mezhepleri-I", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 20, Erzurum 2002, s.221.
[438] Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.6, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1209, s.120.
[439] Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.6, s.121.
[440] Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.6, s.121.

gerektiği, kaşık ile değil el ile yemek gerektiği, kendilerince emr-i bil maruf nehy'i anil münker davasında oldukları...[441]

Bunun neticesinde emr-i bil maruf nehy'i anil münker görevinin Halife'nin görevi olduğu çölde yaşayan Arapların böyle bir dava ile ortaya çıkmalarının eşkıyalık olduğu, bundan dolayı şahsın eşkıya sayılıp cezalandırılması gerektiği kararı verildiğini aktartmıştır.[442]

Burada Cevdet Paşa'nın verdiği bir başka bilgi ise meşverette alınan karara karşı bir takım devlet adamlarının Vehhabilerin derdinin Mekke Şerifleri ile aralarında olan husumetten kaynakladığını bu sebeple de garaza gerek olmadığını söylemeleridir. Fakat bu değerlendirmelere rağmen Koca Yusuf Paşa Medine'i Münevvere muhafızı tayin edilip Mısır'a gönderildiği ve bölgenin güvenliği için önemler aldığı bilgisini vermiştir.[443]

Cevdet Paşa Ayrıca Bağdat Valisine gönderilen emir neticesinde Vehhabilerin üzerine sefer yapılması istendiği fakat böyle bir sefer için ciddi bir kuvvet ve ikmal lazım geldiğinden Bağdat üzerinden Der'iye'ye asker gönderilemediği bilgisini de aktartmıştır.[444]

Cevdet Paşa tezyil başlığı altında Vehhabilerle alakalı bir ek bilgi verme ihtiyacı duymuştur. Burada verilen bilgide Vehhabilerin Sultan I. Abdulhamid döneminde ortaya çıktığı fakat o dönem Harameyn bölgesinde durum haberdar edildiği halde devlet adamlarının meseleyi kavrayamadığını söylemektedir. Şam Valisi'nin Abdülvehhab hakkında gönderdiği yazıda geçen ifadelere yer veren Cevdet Paşa Abdülvehhab'ın güttüğü davanın anlaşılamadığını söylemekte ve Vehhabilerin inançlarını kısaca özetlemektedir.[445]

Ahmed Cevdet Paşa'ya göre Vehhabilerin inançları 3 esasa dayanmaktadır; Bu esaslar Vehhabilerin ameli imandan bir cüz saydığı bu sebeple bir vakit namazı ve bir yıllık orucu bilerek terk eden kimsenin kafir olduğu, bu kimsenin malının ve canının helal olduğu. Tevessülün caiz olmadığı ve türbe, bina gibi yapıların üzerine kubbe yapmanın caiz olmayı mezarlarda kandil yakıp, sadaka vermenin İslam'a aykırı olduğudur.

[441] Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.6, s.121.
[442] Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.6, s.121.
[443] Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.6, s.122.
[444] Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.6, s.122-123.
[445] Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.6, s.123.

Vehhabilerin bu inançlarına karşı birçok risaleler yazıldığı da vaki olmuştur demektedir. Bu kısımdan sonra ise Vehhabilerin tekfirci yönlerini ele alan Cevdet Paşa bu durumu şu şekilde açıklamıştır;

> *"yağma-i keran Arabının meşrebine dahi bu akide-i batıla mülayim ve muvafık gelmekle mezheb-i mezkur Ceziret'ül Arab'da kemal-i sürat ile münteşir olmakda bulunmuş..."*[446]

Cevdet Paşa bedevilik konusuna kısaca değindikten sonra tekrar, devlet ricalinin tutumuna dönmüş ve meselenin ilk zamanlar Kadızade hareketi ile karıştırıldığını meşveret meclislerinde konunun Mekke Şeriflerinin zeydiyye olması hasebiyle Hanbelî ekolünü benimseyen Vehhabilerle husumet yaşadıkları gibi bir değerlendirme yapıldığını söyleyerek bu bölümü bitirmiştir.[447]

Bu kısımla alakalı olarak göze çarpan ilk hususun Eyüp Sabri Paşa'nın yaklaşımı ile Ahmed Cevdet Paşa'nın yaklaşımında ki farklılıklar ve benzerliklerdir. Öncelikle yaklaşım farklarını incelediğimi zaman, Eyüp Sabri Paşa Vehhabi meselesini devlet ricalinin ciddiye almadığını bu sebeple gelen haberlere ve habercilere itibar etmedikleri görüşünü savunmuştur. Ahmed Cevdet Paşa ise ilk zamanlar devlet ricalinin meseleyi anlayamamakla beraber, ilerleyen süreç içerisinde devlet ricalinin konuyu ele alıp istişare toplantıları yaptığını bu toplantılarda, çıkan karar doğrultusunda genel hatları ile konunun değerlendirilip önlem için bir takım tedbirler alındığı bilgisini vermektedir.

Eyüp Sabri Paşa'nın ve Ahmet Cevdet Paşa'nın Vehhabi inançlarını sınıflandırmaları ise hemen hemen aynıdır, bu noktada Eyüp Sabri Paşa'nın Cevdet Paşa'dan etkilenmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Her ikisi de Vehhabilerin itikatlarını 3 maddede sıralamışlardır. Bu maddelerin üçü de her iki müellifin eserinde hemen hemen aynıdır. Bir başka benzer yaklaşım ise bedevi kültürüne yapılan atıflardır. Ahmed Cevdet Paşa'da, Eyüp Sabri Paşa gibi çöl kültürü vurgusu yapmaktadır.

Ahmed Cevdet Paşa'nın Vehhabi meselesini esas olarak ele aldığı kısım Tarih-i Cevdet'in 7. Cildidir. Burada Vehhabi meselesine ayrı bir başlık açarak meseleyi teferruatlı bir

[446] Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.6, s.124.
[447] Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.6, s.124.

biçimde işlemiştir. Fakat bu başlıktan önce Cevdet Paşa *"Lahsa Vukuatı"*[448] başlığında Vehhabilerin Lahsa'yı işgal etme girişimlerini kısaca anlatmıştır.

Bu kısımda Cevdet Paşa Abdülaziz'in oğlu, Muhammed b. Suud'un h. 1211 senesinde, Lahsa bölgesini ele geçirmesini anlatmış, bu kısımda Vehhabiler'in iki yüz kadar muteber alimi idam ettiğini, Kutayf ve Acired'in bütün topraklarını ele geçirdikleri bilgisini vermiştir. Osmanlı Devleti'nin, Bağdat'tan Ali Paşa'yı görevlendirip sefere gönderdiğini aktarmıştır. Bu kısımda ilgi çekici olan bilgilerden birisi bölgedeki kabilelerle yaşanan diyalog ve ilişkidir. Bunun yanı sıra Lahsa'da Osmanlı ordusunun ikmal noktasında yaşadığı sıkıntı ve bu sebeple on bin kadar deveden dokuz binin telef olması ilgi çekici bilgilerindendir.[449]

Bu bölümde verilen bir başka dikkat çekici bilgi ise Ali Paşa kuvvetleri ve Vehhabi kuvvetlerinin çarpışmaları neticesinde Vehhabilerin yıpranması üzerine Muhammed b. Suud'un Ali Paşa'ya gönderdiği tahrirattır.

Bu tahriratın Cevdet Paşa'da aktarılan hali şu şekildedir;

> *"Sizin Lahsa'ya vardığınızın sebebini bilemedik, niçün geldiniz Lahsa ahalisi bir takım melun Rafizilerdir, onları biz kılıç ile Müslüman itdik Lahsa bir karye olub, Rum'un hükmünde dahil değildir sizden uzakdır andan sizin zahmetinize mukabele şey'i hasıl olmaz bilcümle Lahsa ve mülhakatının akçesi toplanub size verilse yalnız bu seferde eddiğiniz masrafa muadil olmaz…"*[450]

Burada kullanılan ifadelerden en dikkat çekeni Lahsa halkının melun Rafiziler olması ve Vehhabiler'in onları kılıçla gelip düzeltmesidir. Cevdet Paşa burada olayı anlatmakla yetinip meseleyi değerlendirmeye tabi tutmamıştır, fakat Eyüp Sabri Paşa'nın anlatımlarında olmayan bu detay bilgiler Vehhabi meselesi hakkında ciddi manada yol gösterici mahiyettedir.

Ahmed Cevdet Paşa'nın Vehhabi meselesini en kapsamlı biçimde ele aldığı kısım ise *"Mezheb-i Vehhabinin Keyfiyyet-i Zuhuru ve İntişarı"* başlığının altında bulunmaktadır.

---

[448] Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.7, s.31.
[449] Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.7, s.31-34.
[450] Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.7, s.34.

Bu kısımda Muhammed b. Abdülvehhab'ın kim olduğunu kısaca açıklayarak bir giriş yapmıştır.[451]

Bu kısımda Cevdet Paşa Necid halkı hakkında bilgi verme gereği duymuş ve Necid halkını şu şekilde tarif etmiştir;

> *"Ol vakit Necd Arabanı zulumat cehl ve na-dani içinde kalarak kendilerinde İslam'ın yalnız resmi ve imanın hemen bir ismü kalub merkumun sözlerini red ve kabule mahak olacak malumat olmadığından kimi Şam-ı Şerif'de tahsil-i ilimden bir zat olduğunu cihetle sözünü kabul ider ve kimi tabi oldukları mezheb-i Hanbelî 'ye muhalif görmek ciheti ile ona Müseylemet'ül Kezzab gözü ile bakarimiş."*[452]

Eyüp Sabri Paşa'nın anlatımlarında rastlanmayan bu bilgi şu cihetle önem arz etmektedir. Necid ahalisi hakkında Cevdet Paşa'da, Vehhabiler'de aynı ortak görüşe sahipler, her iki tarafta Necd Araplarının cehalet içinde oldukları noktasında aynı düşünmektedir. Fakat Vehhabilerin Necd ahalisinin cehaletine yaklaşımı ile Osmanlıların yaklaşımı aynı değildir. Vehhabiler meseleyi ele alırken Necd halkının bir takım ananevi kültürleri dine bidat olarak soktuklarını iddia ederken, Osmanlılar ise Necd halkının ananevi kültürünün Vehhabilik gibi kendi zaviyelerinden sapkın bir mezhebi doğurduğunu düşünmekteler.

Cevdet Paşa Vehhabilik meselesini bu kısımda tekrar bedevi kültürüne ve bundan kaynaklanan saldırgan, yağmacı mizaca uyduğunu söylemiştir. Cevdet Paşa'nın sık sık bedevi mizacına yaptığı bu atıflarla alakalı Fatih Şeker; *"Cevdet Paşa, Vehhabiliğin yayılışını İbn Haldun'un asabiyet kavramı üzerine oturtur."*[453] demektedir.

Cevdet Paşa bu bilgileri aktardıktan sonra Vehhabi meselesi ile alakalı önce tekraren inanç ve itikatlarını anlatmış ardından ise ulemanın konuya dair tavrına değinmiştir. Konu ile alakalı teferruatlı bir biçimde Ehl-i Sünnet alimlerinin yaptığı reddiyelere yer vermiştir. Bunlardan bazıları Ahmed Kabani, Süleyman b. Abdülvehhab, Süleyman bin Muhammed bin Sehim, gibi isimlerin reddiyelerine yer vermiş o reddiyelerden Vehhabilerin inanç ve itikatlarına dair meseleleri tartışmıştır.[454]

---

[451] Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.7, s.182.
[452] Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.7, s.182.
[453] Fatih Şeker, *Osmanlılar ve Vehhabilik*, s.116.
[454] Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.7, s.183-185.

Cevdet Paşa burada Vehhabi inancı ile alakalı aktardığı reddiyelerden bölümler koymuştur, Ahmed Kabani Efendinin reddiyesinden aktardığı bir bölüm ise dikkat çekicidir;

> *"Onların beda ve dalalesinden biri dahi vakıfların katiyen fesadına hükm iderek Resul-ü Ekrem sallalahu aleyhi ve sellem ile ashab-ı güzin rad'i Allah'u aleyhim ecmain hazretinin vakıf ettiklerine dair olan rivayetleri tekzib etmişdir ve hutbelerde nam padişahın zikrini dahi terk eylemişdir ve mukaddem ve mahr kadıların hak ile hükmettiklerinde dahi aldıkları rusm hep rüşvet aldığına kail oluyor…"* [455]

Bu bilgiler Eyüp Sabri Paşa'nın üzerinde durmadığı iki önemli konu içermektedir birisi vakıflar meselesi diğeri ise rusm meselesidir. Osmanlı Devlet'inin temel devlet dinamiklerini oluşturan bu iki mesele için Cevdet Paşa aktardığı reddiye üzerinden Vehhabilerin ret ettiklerini söylemektedir.

Eyüp Sabri Paşa'nın üzerinde durmadığı fakat Cevdet Paşa'nın teferruatlı bir biçimde üzerinde durduğu bir başka konu ise İbn'i Teymiyye ve İbn'i Kayyım'ın ortaya koyduğu fikirlerin Vehhabiler üzerinde nasıl bir etkiye sahip olduğudur.

Cevdet Paşa konu ile alakalı şu bilgileri vermektedir;

> *"Bu mezhebin mehazı ulema-i Hanbelî yye'den İbn'i Teymiyye ile ona tabi olan İbn'i Kayyım'ın bazı mesail-i şeriyede tarik-i itidalden inhiraf ile vadi-i ifratta yanlış zehablardır ki Şeyh Necdi güya onların eserine iktifa iderek vadi-i gulüvv ifratta bir reh-i narefteye sapıp kendüye mahsus bir mezheb ihdas eylemişdir."*[456]

Cevdet Paşa İbn'i Teymiyye ve öğrencisi İbn'i Kayyım'ın fikirlerini ele alarak, kabir ziyaretleri, şirk, bidat gibi hususlardaki görüşlerini aktarıp tartıştıktan sonra, Abdülvehhab'ın İbn'i Teyymiyye'nin fikirlerini nasıl yorumladığı hakkında şu bilgileri vermiştir;

> *"İşte Şeyh Necdi bu vadilerde yolunu şaşırub İbn'i Teymiyye ile İbn'i Kayyım'ın şeran memnu'dur dedikleri ef'ali hep küfrü mucib olan amellerden adetti…"*[457]

[455] Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.7, s.185.
[456] Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.7, s.186.
[457] Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.7, s.189.

Cevdet Paşa'ya göre İbn'i Teymiyye ve İbn'i Kayyım'ın fikirlerinde yanlış taraflar olmakla beraber Abdülvehhab ise İbn'i Teymiyye'nin fikirlerini abartarak yeniden yorumlamış, onların fikirlerinde dahi olmayan daha sert ve tekfirci bir anlayış ortaya koymuştur. Bu konu ile alakalı Cevdet Paşa detaylıca tartışmışken Eyüp Sabri Paşa konuya dair bir yaklaşım ortaya koymaması ise dikkat çekicidir.

Cevdet Paşa'nın ortaya koyduğu farklı bir yaklaşım ise bidat meselesi ve genel terakkidir, bu konuda Vehhabilerin iyi bidat, kötü bidatı ayırt edemediklerini bu sebeple de sonradan ortaya çıkan her şeye bidat dediklerini söylemektedir. İnsanın tabiatı gereği sabit durmayıp fende ve sanayide geliştiğini, Vehhabiliğin ise bu tabii duruma karşı bir hareket olduğunu söylemektedir.[458]

Cevdet Paşa bu kısma kadar Vehhabilerin inançlarının temeli ve iddialarını ele almış, bunları tartışmıştır akabinde ise Hicaz bölgesinde yaşanan siyasi olayları anlatmaya başlamıştır.

Cevdet Paşa olayları anlatmaya başlarken satır arasında Muhammed b. Suud'un siyasi amacı ile alakalı olarak şunları söylemiştir;

> *"Az vakitte kuvvet-i tezayüd iderek bu mezheb-i cedide sayesinde bir Ceziret'ül Arab hükümdarlığı sevdasına düşmüştü."*[459]

Cevdet Paşa Abdülvehhab'ın bir kabile reisi olmamasına rağmen onun da siyasi amaçları olduğunu bu yüzden Der'iye Emiri Muhammed b. Suud'u önüne katarak bu emellerini gerçekleştirmeye çalıştığını söylemektedir. Vehhabilerin siyasi stratejilerini ilk dönem Osmanlı Devletinin dikkatini çekmemek üzerine kurduğunu da belirtmektedir. Bununla beraber dönemin Osmanlı Devlet adamlarının bu gibi hususlarda siyasetlerinin çok zayıf olduğu için meseleyi anlayamadıklarını söylemektedir.[460]

Cevdet Paşa devlet adamlarının meseleyi anlayamaması ile alakalı hususu sitemkar ifadelerle ilerleyen sayfalarda da anlatmaya devam etmiştir. Cevdet Paşa'ya göre dinin doğduğu Ceziret'ül Arab'da, yeni bir mezhep ortaya çıktığı bununla alakalı pek çok alimin kitap neşrettiği buna rağmen devletin meseleyi anlayamadığını anlatmaktadır. Elli, altmış

[458] Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.7, s.191.
[459] Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.7, s.191.
[460] Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.7, s.194.

seneden beri gelen bir mesele hakkında malumatın olunmamasının inanılmayacak bir durum olduğunu söylemektedir.[461]

Cevdet Paşa ifadelerine devam ederken sadece konu ile alakalı devlet adamlarının değil aynı zamanda ulemanın da hataları olduğunu söylemekten geri durmamıştır. Cevdet Paşa'ya göre dönemin âlimlerinin meseleye ilk zamanlarda vakıf olamadıklarını söylemektedir.[462]

Eyüp Sabri Paşa'nın üzerinde durmadığı fakat Cevdet Paşa'nın bahsettiği bir başka konuda Vehhabiler'in Kerbela baskınıdır. Bu baskın ile alakalı Cevdet Paşa Harameyn'den gelen haberlerin anlaşılması bakımından son derece önemli bir rol oynadığını, baskını akabinde Vehhabilik konusunun müzakere edilmesi için meşveret meclisleri kurulduğu bilgisi verilmektedir.[463]

Bu kısımdan sonraki bölümlerde 1218 senesi olayları başlığına kadar Cevdet Paşa Taif işgalini ve Vehhabilerin yayılma hareketlerini ele almış, yaşanan olaylar daha önceki bölümlerde bahsedildiğinden dolayı teferruatlıca burada ele alınmamıştır.[464]

Cevdet Paşa *"Vakay-ı Sene 1218"* başlığı altında Mekke'nin işgalinden sonraki süreç işlenmiştir. Burada Cevdet Paşa Mekke'nin düşmesi akabinde şehirde Vehhabilerin yaptığı tahribatı anlatırken ara ara yine Vehhabilerin bedevi olduğu vurgusunu yapmıştır.

Özellikle Abdülaziz b. Suud'un Mekke halkına yaptığı bir hitaba yer veren Cevdet Paşa bu hitap da yer alan konular için;

> *"Mekke-i Mükerreme ahalisini Der'iye urbanı gibi bir şey bilmez zan ve kıyas eylediğinden koyun çobanlarının bildiği meseleyi talim itmeye başladı… Mekke-i Mükerreme ahalisinin en cahili bu meselelerde Vehhabilerin ulemasından âlim idi."*[465]

[461] Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.7, s.195.
[462] Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.7, s.195.
[463] Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.7, s.198.
[464] Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.7, s.199-206.
[465] Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.7, s.209.

Bu kısımdan sonra Vehhabilerin Mekke içinde yaptığı icraatları anlatan Cevdet Paşa, Osmanlı Devletinin Vehhabiler ile görüşmesi için gönderdiği Adem Efendi'nin Abdülaziz b. Suud ile olan diyaloglarını aktartmıştır.[466]

Adem Efendi ile Abdülaziz b. Suud arasında geçen diyaloglar içerisinde Kerbela baskının sebebi de gündeme gelmiştir. Bu baskınla alakalı Abdülaziz'in ifadelerine göre, Bağdat'ı istila etmek kolay olmasına karşın sırf Padişahın kalbini kırmamak için sadece Hz. Hüseyin'in kabrini yağmalamakla yetindiğini iddia etmiş. Acemlerin hareketlerinden Padişahın haberinin olması durumunda Vehhabilerin bu saldırısının hoşa gideceğini ve Acemlerin Osmanlı Devletine saldırmaları durumunda Vehhabilerin hiçbir yardıma ihtiyaç duymadan Osmanlı topraklarını muhafaza edeceğini söylemiştir.[467]

Mekke'nin işgali akabinde Vehhabilerin Cidde'ye saldırmalarını da ele alan Cevdet Paşa Cidde ile Vehhabi kuvvetleri arasında yaşanan savaşı anlatmış. Bu bölümün sonunda ise olayların İstanbul'a geldiği halde ulemanın birbiri ile uğraşmasından dolayı yaşanan aksaklıklar sebebiyle meseleye çözüm getirilemediğini tekrar vurgulamıştır.[468]

Cevdet Paşa bu kısımdan sonra Mısır'ın içinde bulunduğu karışıklıklarla alakalı ayrı bbir başlık açmış ve Mısır'ın genel durumunu değerlendirmiştir. Yaşanan kargaşayı ve siyasi otorite boşluğunu anlattıktan sonra, *"Bakiye'yi Vakay-i Mısriyye"* başlığını açarak Mısır'da yaşanan olayların sonuçlarını değerlendirmiştir.[469]

Cevdet Paşa Mısır'da yaşanan olayların ilk sonucu olarak Vehhabi meselesinin üzerine gidilememesi olarak görmektedir. Burada Cevdet Paşa, Mısır'ın Mekke ve Medine'ye erzak gönderilmesi için en iyi yol olduğunu fakat içerideki durumdan dolayı Mısır üzerinden herhangi bir yardım gönderilemediği için burada Vehhabi meselesi çözülememiştir.[470]

Cevdet Paşa bu başlığın altında *"Bu esnada Der'iye'de bir vaka-i garibe itmiştir..."*diyerek Abdülaziz b. Suud'un, Der'iye'de namaz kılarken uğradığı suikastı anlatmıştır. Cevdet Paşa burada verdiği bilgilerde Osman isminde Kerbela baskının intikamını almak isteyen Afgan asıllı birisinin namaz kılarken Abdülaziz b. Suud'u idam

[466] Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.7, s.210.
[467] Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.7, s.210-211.
[468] Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.7, s.215-216.
[469] Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.7, s.241.
[470] Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.7, s.241-242.

ettiği, kendisinin de yaralandığı bilgisini vermektedir.[471] Bu konuyu Tarih-i Vehhabiyan ile kıyas ettiğimiz zaman Cevdet Paşa'nın verdiği bilginin doğru bilgi olduğunu söyleyebiliriz. Tarih-i Vehhabiyan bahsinde ele alındığı üzere Eyüp Sabri Paşa bu konuda yanlış bir bilgi vermektedir.

Cevdet Paşa Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın, Vehhabi seferine görevlendirilmesi ile alakalı da bu kısımda bazı noktalara değinmiştir. Bu noktalardan birisi Kavalalı'nın Vehhabi seferine görevlendirildiği, emrin Mısır divanında okunduğu bilgilerini içermektedir. Emrin içeriğinde Cevdet Paşa şu bilgileri aktarmaktadır;

> *"Mısır'dan canib-i Hicaz'a dört bin askerle otuz bin erdeb zahire gönderilmesi irad-ı işar ve Bağdad tarikiyle asker gönderileceği ve Cezzar Paşa'nın dahi Vehhabiler üzerine memur olduğu…"*[472]

Cevdet Paşa bu emri aktardıktan sonra Mısır'ın ölmüş bir durumda, halinin perişan bir vaziyette olduğunu Cezzar Paşa'nın ise sefere çıkmak bir yana hastalığından dolayı yürüyecek mecalinin kalmadığını aktarmaktadır.[473]

Cevdet Paşa 7. ciltte Vehhabi meselesini son olarak ele aldığı kısım h. 1219 senesi olaylarının içerisinde açtığı *"Vehhabiler'in Bazı Ahval ve Hareketleri"*[474] başlığıdır.

Ali Paşa'nın Der'iye seraskerliğine tayin edilmiş olması sebebiyle, Vehhabilerin üzerine asker gönderilmesi hususunda dersaadetin ısrarcı olduğu fakat Ali Paşa'nın seferin zorluklar içerisinde geçeceği sebebiyle sefer emrine yanaşmak istemediği bilgilerini aktarılmıştır. Ali Paşa'nın sefer yapamama konusunda ki özrünün İstanbul'da kabul edilmemesinin sebebi olarak ise Cevdet Paşa şu ifadeyi kullanmaktadır;

> *"İstanbul'ca bu çöllerin ahvali gereği gibi malum olmadığından…"*[475]

Cevdet Paşa bu kısımda yine devletin meselelerden haberdar olmaması hususuna satır arasında yine bir gönderme yapıyor. Cevdet Paşa bu bölümü kapatırken Şerif Galib'in Yenbua şehrini geri aldığının bilgisini vererek kapatmıştır.[476]

---

[471] Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.7, s.244.
[472] Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.7, s.246.
[473] Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.7, s.247.
[474] Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.7, s.275.
[475] Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.7, s.276.

Cevdet Paşa Vehhabi meselesi ile alakalı h. 1221 (m. 1805) yılı olaylarını anlatırken Medine'yi Vehhabilerin eline geçmesi konusunu da işlemiştir. Burada Hz. Peygamber'in kabrinin yağma edilmesi, hutbelerde Osmanlı Sultan'ının isminin kaldırılması gibi uygulamalar hakkında bilgi vermiştir.[477]

Cevdet Paşa bu bilgilerden sonra Hac yollarının güvenliğinin ortadan kalkması sebebiyle, Mehmed Ali Paşa'nın Vehhabiler üzerine seferle görevlendirilmesi konusunu ele almıştır.[478] Bu kısımdan sonra anlatılan bilgiler daha önce aktarılan bilgilerle benzer olmasından dolayı detaylıca girilmeyecektir. Fakat kronolojik sıra ile Tosun Paşa'nın Hicaz seferinden, Der'iye'nin ele geçirilmesi ve ardından da Suud ailesinin önce Mısır'a ardından da İstanbul'a getirilmesi konuları ele alınarak Vehhabi meselesi hakkında malumat verilmiştir.[479]

Eyüp Sabri Paşa ve Ahmed Cevdet Paşa'nın Vehhabilik ile alakalı yaklaşımı büyük ölçüde aynı temellere dayanmakla beraber kendi anlatımlarında her iki müellifinde kendilerine has bir yaklaşımı olduğu görülmektedir. Misal Eyüp Sabri Paşa meseleyi Karamita mezhebi temelli ele alırken Cevdet Paşa bu konuya hiç girmemiştir. Eyüp Sabri Paşa İbn Teymiyye ve İbn-i Kayyım'ın Vehhabi konusunda ki rolüne değinmezken Cevdet Paşa bu konuyu ele almıştır. Eyüp Sabri Paşa'ya göre Vehhabi meselesinin çözülememesinin sebebi dönemin devlet adamlarının ihmalidir fakat Cevdet Paşa ihmalden ziyade cehalete atıf yapmakta devlet adamlarının meseleyi anlayamadığı üzerinde durmaktadır. Bu açılardan değerlendirdiğimiz zaman her iki müellifte aynı merkezden yola çıkarak kendine has bir Vehhabilik yorumu ortaya koymuştur demek yanlış olmayacaktır.

4. 2. Filibeli Ahmed Hilmi'nin Tarih-i İslam'ında Vehhabi Meselesi

Vehhabilik konusunu ele alan isimlerden biriside Filibeli Şehbenderzade Ahmed Hilmi'dir. Tarih-i İslam eserinin ikinci cildinde konuyu değerlendiren Ahmed Hilmi'nin yaklaşımı önem arz etmektedir.

---

[476] Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.7, s.280.
[477] Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.8, s.124.
[478] Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.8, s. 274, 348-349.
[479] Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.9, s.122-123, 142-143.

Ahmed Hilmi konuyu *"Vehhabiler ve Bazı Teşebbüsat"*[480] başlığı altında ele almıştır. Ahmed Hilmi'nin Vehhabi meselesini ele alışını önemli hale getiren Saiklerin başında ise onun konuyu başından sonuna alarak, tarihi serüvenini incelemek yerine tarihçi Reinhart Pieter Anne Dozy'nin Vehhabi meselesi hakkındaki görüşlerini ele alarak tartışması ve kısacada olsa Dozy'nin görüşlerine karşı bir görüş beyan etmesidir. Ahmed Hilmi'nin yaklaşımını önemli kılan bir başka husus ise, onun Eyüp Sabri Paşa ile meseleye aynı noktadan yaklaşıp Vehhabiler'in Karamita mezhebinin devamı olduğunu iddia etmesidir.

Ahmed Hilmi Vehhabi konusuna girmeden önce İslam âleminin durumu ile alakalı şu bilgileri vermiştir;

> *"İslam'ın ihtitatı artık inkâr edilemeyecek bir hale gelmiş idi. Hinde İngilizler müstevli olmuş daha sonra Cezayir elden çıkmış, Kırım istiklalini gayb etmişdi. Müslüman memleketleri birer birer elden çıkub gidiyordu. Evvelce ekseri galib nadiren mağlub olan Müslümanlar artık ekseriye maglub oluyorladı. Âlem-i İslam'ın her köşesinden şikâyetler işitiliyordu, ahvalinden memnun olan yok idi."*[481]

Ahmed Hilmi İslam dünyasının ahvali ile alakalı genel tabloyu çizdikten sonra, meselenin çözümü ile alakalı atılan adımlara örnekler vermektedir. Bu örneklerin başında Nadir Şah'ın Osmanlı Devleti ile İran arasında yaşanan ihtilafların önüne geçmek için attığı adımlar olduğunu söylemektedir.[482]

Ahmed Hilmi'nin verdiği ikinci örnek ise Sultan II. Mahmud'un tarikat namı ile haddini aşan grupların terbiye edilmesi olarak göstermektedir. Burada konuyu Yeniçerilerin Bektaşi olmasına getiren Ahmed Hilmi ocağın kaldırılmasının önemine dair kendi zaviyesinden bir takım izahatlar getirmektedir.[483]

Buradan itibaren Vehhabi meselesine giriş yapan Ahmed Hilmi konu ile alakalı girişi şu şekilde yapmaktadır;

---

[480] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, C. 2, Hikmet Matbaası, İstanbul 1326, s.597.
[481] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, C. 2, s.597.
[482] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, C. 2, s.597-598.
[483] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, C. 2, s.598-599.

"Lakin asar-ı ahirde sırf din ve mezheb namına zuhura gelen hareket, Vehhabi mezhebinin zuhuru ile meydana gelmişdir."[484]

Ahmed Hilmi Vehhabi mezhebi ortaya çıktığında meselesinin ilk zamanlar reddedilerek geçiştirildiğini fakat ilerleyen safhalarda, özellikle Avrupalılar tarafından konunun ilgi çekmeye başladığı ve araştırmalar yapıldığını söylemektedir. Ahmed Hilmi'ye göre Avrupalı bir takım araştırmacılar konuyu Protestanlık ile benzetmekte olduklarını bunun ise en büyük sebebinin İslam'a ve Türklere karşı olan düşmanlıktan kaynaklandığını veya zaman zaman da hayalperestçe, ciddi değerlendirmelerden uzak yaklaşımlardan ötürü geldiğini söylemektedir.[485]

Bu izahattan sonra konuyu Dozy'e getiren Ahmed Hilmi, onun Vehhabilik hakkındaki düşüncelerini aktarmadan önce şu bilgileri vermektedir;

"Böyle iken Dozy, İslamiyet ve Türklere aduvvetinden eserinde Vehhabilere tahsis etdiği mübahesede bir vech-i ati idare-i kelam ediyor."[486]

Ahmed Hilmi Dozy'nin Vehhabilikle alakalı görüşlerine yer verdiği bölümden dikkat çeken hususlardan bazıları burada aktarılacaktır, bunlardan ilki Dozy'nin, Abdülvehhab ve Luther'i birbirine benzetmesidir, Ahned Hilmi'nin aktardığı satırlarda Dozy şöyle demektedir;

"Luther dinlerden biri aleyhine kıyam etmişdi. (Abdülvehhab) dahi bir diğeri aleyhine ayaklandı"[487]

Buradan sonra Abdülvehhab ile alakalı kısa bir bilgi verilmekte, ortaya koyduğu inancın bedeviler tarafından karşılık bulduğu söylenilmektedir. Dozy Abdülvehhab'ın gerek dostları gerekse düşmanları tarafından yanlış anlaşıldığı kanısını taşımaktadır.

Dozy'e göre Vehhabiler hakkındaki en garip fikirlerin Avrupa'da doğduğu iddia edilmektedir. Bu konuda Ahmed Hilmi, Dozy'den şu satırları aktarmaktadır;

[484] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, C. 2, s.599.
[485] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, C. 2, s.599-600.
[486] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, C. 2, s.600.
[487] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, C. 2, s.600.

"En garip fikirler Vehhabiler hakkında Avrupa'da cereyan etdi… (Karamita) sıfatıyla (Vehhabilerin) tavsif eylendiği nadir değildir. Fakat bu tamamen yanlış bir fikirdir, fiil ve amelleri bazen Karamitanın ifal ve amelini andırır…"[488]

Ahmed Hilmi'nin aktardığı bu bilgiler üzerinden konuyu ele aldığımız zaman; Vehhabilerin Karamita mezhebi ile benzetilmesine Avrupalıların sebep olduğu, bunun da doğru olmadığı sonucu çıkmaktadır. Fakat Eyüp Sabri Paşa'nın Tarih-i Vehhabiyan'ı üzerinden değerlendirdiğimiz zaman bu yaklaşımın Avrupa müelliflerine has olmadığı, Osmanlıların da aynı zaviyeden bir yaklaşım ortaya koyduğunu söylemek mümkün görünmektedir.

Dozy'den aktarılan bir başka bilgi ise 1815 yılında Kahire'de Mehmed Ali Paşa'nın kurduğu bir müzakere meclisinde Vehhabi âlimleri ile Ehl-i sünnet âlimleri arasında yaşanan tartışmada Vehhabilerin galip geldiği bilgisinin verilmesidir. [489] Osmanlı kaynaklarında da birçok kere Vehhabi ve Ehl-i Sünnet âlimleri arasında yaşanan tartışmalara yer verilmiş fakat bu tartışmalarda galip gelen taraf olarak Ehl-i Sünnet âlimleri gösterilmiştir. Ayrıca Dozy'nin belirttiği 1815 tarihi Kavalalı ve Vehhabi kuvvetleri arasında şiddetli çatışmaların olduğu bir döneme denk gelmektedir. Bu tarihlerde Vehhabiler Mekke, Medine ve Taif'i kaybetmiş Der'iye şehrine sıkıştırılmış bulunmaktaydı. Bir yıl sonrada Der'iye kuşatma altına alınıp Vehhabi meselesi bitirilmiştir. Bu süreç içerisinde Kahire'de bir tartışma meclisinin kurulup kurulmadığı ise ayrı bir soru işaretidir.

Dozy'nin Vehhabiler'in fikirlerinin doğruluğu konusunda kaleme aldığı şu satırlar ise Ahmed Hilmi'nin Türk ve Müslüman düşmanlığı yaklaşımını destekler niteliktedir;

"Hakiki akideden inhiraf edenler (Vehhabi) ler değil Türkler idi ve bilhassa onların bidatlarına karşı idiki bu ıslahatgarlar bu müceddidler kıyam eyliyorlardı."[490]

Bu kısmın hemen akabinde Ahmed Hilmi, Dozy'nin Vehhabi itikadını açıkladığı kısımlara yer vermiştir. Dozy'e göre Vehhabiler, Hz. Peygamber'i tebliğe memur bir peygamber olarak görüyor ve diğer insanlardan ayrı tutmuyorlardı. Bu yüzden Hz. Peygamber'in

[488] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, C. 2, s.602.
[489] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, C. 2, s.602.
[490] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, C. 2, s.603.

naşının Medine'de toprağa gömülü olduğunu iddia ediyorlardı. Kimsenin şefaat edemeyeceğini, süslü kabir ve mezarları tahrip ettikleri bilgisini verdikten sonra;

> *"Bunlar İslam'ın 'protestanizmi'nin esnam-ı şikeneleri, put kırıcıları idiler."*[491]

Dozy burada Abdülvehhab'ın öğrencilerinin bir takım yanlış noktalara fazlaca önem vermesinden dolayı, Vehhabi mezhebinin yanlış anlaşıldığını iddia etmektedir. Dozy'e göre Vehhabiler süslü giysilere, tütüne karşıdırlar. Kahveye karşı oldukları görüşü ise doğru değildir. Ayrıca bazı Müslümanların saçlarını tıraş ederken üstlerinde bir perçem bıraktıkları bununda sebebinin, mahşer günü Hz. Peygamber'in bu perçemlerden tutup cennete götüreceği inancını taşıdığından kaynakladığını söylemektedir. Bu sebeple Abdülvehhab kendi mezhebine girenlerin saçlarını tıraş etmektedir bilgisini aktarmaktadır.[492]

Bu kısımdan itibaren Ahmed Hilmi Dozy'nin iddialarını ele almaya başlamıştır. İlk olarak Ahmed Hilmi, yukarıda zikredilen Müslümanların perçemlerini tıraş etmemeleri iddiasına gülünç ve cahilane bir iddia olduğunu söyleyerek başlamaktadır ve şu ifadeyi kullanmaktadır;

> *"En cahil bir Müslüman'da bile böyle bir fikir yoktur."*[493]

Ahmed Hilmi bu noktada meseleyi Karamita konusuna getiriyor ve Dozy'den bazı satırlar aktarıyor. Bu satırlarda Dozy Karamita mezhebinin dokuz asır evvel Hac ibadetini men etmesi ile Vehhabilerin men etmesi arasında fark olduğunu, Vehhabilerin haccı bir farz kabul ettiğini fakat kendi nazarları ile mümin olmayanların veya hacda edepsiz hareketlerde bulunanların hacdan men edildiğini iddia etmektedir.[494]

Bu bilgileri aktardıktan sonra Ahmed Hilmi Dozy'e şu soruyu sormaktadır;

> *"Dozy'de itiraf ediyor ki Vehhabiler Karamita gibi Müslümanları hacdan men ediyor, keza Karamita gibi Müslümanların küfrüne kail oluyor. Şu halde ne farkları var?"*[495]

---

[491] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, C. 2, s.603.
[492] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, C. 2, s.604-605.
[493] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, C. 2, s.605.
[494] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, C. 2, s.605-606.
[495] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, C. 2, s.606.

Ahmed Hilmi yine Dozy'den aktardığı satırlar üzerinden Vehhabilik ile Karamita arasında bir fark olmadığını iddia ettikten sonra sözü yine Dozy'e bırakıyor. Ahmed Hilmi'nin Dozy'den aktardığı bilgilere göre Vehhabiler'in şiddeti bırakmayan tavırları sebebi ile İslamiyeti ıslah edemediklerini söylemektedir. Dozy Vehhabi mezhebinin istikbalinin görünmediğini de belirtikten sonra İspanyol bir seyyahın Hicaz'da Vehhabilere dair gördüğü izlenimleri aktartmıştır.[496]

Dozy'nin bu satırlarını aktardıktan sonra Ahmed Hilmi Vehhabilik ile Protestanlığın birbirine benzemediği konusunu ele almıştır. Ahmed Hilmi bu meseleyi şu şekilde açıklamıştır;

> *"Dozy'nin muhakemelerini zaman diğer bir noktada dahi tekzib etti. Lakin evvela Protestanlık ile Vehhabilik arasındaki farkları ortaya koyalım. Protestanlık en medeni ve terakkiperver bir muhitte zuhur itmiş, mefrat bir hatuve-i terakkidir. Bu mezhebin bütün ruh ve düsturu Katolik mezhebinin kefil ve razı olamayacağı derecede terakki ve tekâmüle camiidir. Vehhabilik ise en bedevi ve en adi bir muhit-i cahilede peyda olmuş müdhiş bir hatuve-i irticadır."*[497]

Ahmed Hilmi Protestanlığı ilerlemeci bir hareket olarak görürken Vehhabiliği ise bedevi ruhuna sahip gerilemeyi esas almış, ilerlemeden uzak bir hareket olarak göstermektedir. Şuana kadar incelediğimiz Cevdet Paşa ve Eyüp Sabri Paşa ile ortak olan noktalardan birisi de Vehhabilerin bedevi asıllı olmasından dolayı yüksek bir medeniyet ve mezhep inşa edemeyecekleri yaklaşımıdır. Bu durumu Ahmed Hilmi ilerleyen satırlarda şu şekilde izah etmektedir;

> *"Lakin henüz hal-i bedeviyyette kalan Necid'in alem-i medeni İslam'a rehberliği tasavvur edilebilir mi?"*[498]

Burada son olarak Ahmed Hilmi Vehhabi mezhebinin liderlerinin gayesinin ıslahat değil siyasi olduğunu söylemektedir. İlk zamanlarda Vehhabilerin siyasi emellerinin fark edilmediği fakat son zamanlarda bunun açık bir şekilde görüldüğünü söylemektedir.

Ahmed Hilmi'nin Vehhabi bahsini kapatırken kaleme aldığı son satırlar ise şunlardır;

---

[496] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, C. 2, s.607.
[497] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, C. 2, s.608.
[498] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, C. 2, s.609.

"Bazı düvel-i Ecnebiyye'nin Vehhabilere gayet müsaid bulunuşu bu mezhebten ne beklediklerinin şahid-i adlidir. Eserimiz siyasi olmadığından daha ziyade izahata girişmemekte mazuruz."[499]

Ahmed Hilmi'nin Vehhabi meselesine yaklaşımı ile Eyüp Sabri Paşa'nın Vehhabi meselesine yaklaşımını değerlendirdiğimizde karşımıza daha önce de belirtildiği üzere Karamita meselesi çıkmaktadır. Ahmed Hilmi'de Karamitaların bir takım siyasi aksiyonları üzerinden Eyüp Sabri Paşa ile aynı kanaati taşımaktadır. Bir başka benzer husus ise bedevi kültürüne olan vurgudur. Bunun yanı sıra Vehhabi liderlerinin siyasi emelleri olduğu konusunda Eyüp Sabri Paşa ile Ahmed Hilmi hemfikirdir. Ahmed Hilmi'nin Eyüp Sabri Paşa ve Cevdet Paşa'dan ayrıldığı nokta ise batılı tarihçilerin iddiaları üzerinden konuya yaklaşması ve izahat yapma gereği duymasıdır. Bunun üzerinden konuyu Dozy'nin Protestanlığın ve Vehhabiliğin benzer karakterlere sahip hareketler olduğu iddiasına cevap vermiştir. Protestanlık ve Vehhabilik karşılaştırması Ahmed Hilmi'yi ayıran ve özgün kılan noktalardan birisidir.

4.3. Necd Kıtasının Ahval-i Umumiyyesi Eserinde Vehhabi Meselesi

Osmanlı Devleti'nin içerisinde Vehhabi meselesini ele alan bir başka önemli eser ise Hüseyin Hüsni'nin kaleme aldığı Necd Kıtasının Ahval-i Umumiyyesi eseridir. Bu eseri kendi içerisinde önemli kılan husus eserin tıpkı Eyüp Sabri Paşa gibi Hicaz bölgesinde Hüseyin Hüsni'nin gezip gördüğü meseleler üzerine inşa edilmesidir.

Hüseyin Hüsni bu eseri h. 1328 (m. 1909) yılında kaleme almıştır. Eserin içeriğinde Hicaz bölgesinin coğrafi yapısı, ticari yapısı, geçim kaynakları, siyasi atmosferi, dini yapısı gibi çok çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Bunun yanı sıra bazı risalelerinde suretine yer verilmiştir.[500]

[499] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam,* C. 2, s.609.
[500] Hüseyin Hüsni, *Necd Kıtasının Ahvali Umumiyyesi*, Matba-i Ebu'l Ziya, İstanbul 1328, s.8-9.

Hüseyin Hüsni Vehhabilik meselesini eserinde iki kısımda incelemiştir. Birinci kısım "mezahib" başlığı altında Hicaz bölgesinde bulunan Ehl-i Sünnet ve'l Cemaat itikadı dışındaki mezhepleri incelemiştir.[501]

Burada Hüseyin Hüsni Necd ahalisinin hangi mezhebe bağlı oldukları ile alakalı şu bilgileri vermektedir;

> *"Necd'in hadarı ve bedevisi umumiyetle Vehhabi mezhebindedir…"*[502]

Bu bölümde Hüseyin Hüsni ekseriyetle Vehhabi meselesinin itikadi yönünü ele almış, Vehhabilerin inanç esaslarını anlatmıştır. Fakat burada diğer Osmanlı Müelliflerinden farklı olarak Vehhabi mezhebi ile Şia mezhebini aynı anda işleyerek meseleleri ele almış olmasıdır. Örneğin çok eşlilik ile alakalı bilgi verirken şu şekilde meseleyi aktarmıştır;

> *"Vehhabi mezhebince dörtten ziyade nikahlı bulundurmak caiz değildir. Şia ise…"*[503]

Bunun yanı sıra Şia mezhebinde muta nikahını anlattıktan sonra bunun Vehhabi mezhebinde haram olduğunu söylemiştir.[504]

Hüseyin Hüsni bu yaklaşımının yanı sıra Hicaz'da meseleleri görerek tetkik etmesinden dolayı diğer Osmanlı Müelliflerinin değinmediği bazı konulara da değinmiştir. Örneğin Vehhabi camileri ile alakalı[505], camilerde hasır bulunmadığı ve Vehhabilerin toprağa secde ettiği bilgisini vermektedir. Bu bilginin yanı sıra Vehhabilerin Hicaz bölgesinde ki eğitim sistemleri ile alakalı da bilgiler aktarmaktadır. Hüseyin Hüsni bu konuda şu bilgileri vermektedir;

> *"Köylerde okuyub yazmağı öğrenenler arzu iderlerse Şakra'ya yahud Riyad'a giderek tahsil-i ulum-u diyniyye ider. Necd'in en meşhur ulemaları bu iki şehirde bulunuyor. Buralarda ulum-u dünyeviye asla tahsil olunmaz. Tarih okumağa*

[501] Hüseyin Hüsni, *Necd Kıtasının Ahvali Umumiyyesi,* s.47.
[502] Hüseyin Hüsni, *Necd Kıtasının Ahvali Umumiyyesi,* s.47.
[503] Hüseyin Hüsni, *Necd Kıtasının Ahvali Umumiyyesi,* s.59.
[504] Hüseyin Hüsni, *Necd Kıtasının Ahvali Umumiyyesi,* s.60.
[505] Hüseyin Hüsni, *Necd Kıtasının Ahvali Umumiyyesi,* s.48.

rağbetleri ziyadedir. Ulema-i sairey'i İslamiyye'nin telifleri okunmaz. Yalnız müçtehidin Vehahbiyye telifatı tedris idilir…" [506]

Hüseyin Hüsni'nin Vehhabilik konusunu ele aldığı ikinci kısım ise "Necd'in Vakay-i Tarihesi" başlığı altında bulunmaktadır.[507] Bu bölümde Hüseyin Hüsni Muhammed b. Abdülvehhab'ın kim olduğu hakkında bilgi verir. Burada Abdülvehhab'ın ziyaretleri, ilim tahsili, nereli olduğu konusunda bilgiler vermektedir.[508]

Hüseyin Hüsni daha sonra kronolojik olarak Vehhabi meselesinin geldiği noktaları ve isyanın bastırılmasına kadar olan süreci işlemiştir. Bu bölümdeki bilgiler daha önce aktardığımız bilgilerle benzerlik gösteriyor olmasından dolayı burada tekrar aktarılmayacaktır. Fakat bu kısımda dikkat çeken bir husus da göze çarpmaktadır, Hüseyin Hüsni ile Eyüp Sabri Paşa'nın üslubunun benzerlik göstermesi ve Hüseyin Hüsni'nin Tarih-i Vehhabiyan'da geçen meseleleri burada aktarmasıdır. Bu duruma örnek verecek olursak Hüseyin Hüsni'nin Vehhabiler için sık sık "haşerat" tabirini kullanmasıdır.[509]

Bir başka örnek ise Şerif Galib'in askerlerinin Vehhabiler karşısında başarı kazandıktan sonra zafer sarhoşluğuna kapılması bunun neticesinde de genç bir kıza tecavüz etmesi hadisesini burada aktarmasıdır.[510] Bu bilgi Eyüp Sabri Paşa'nın Tarih-i Vehhabiyan'da aktardığı bilgi ile aynıdır.

Bunun yanı sıra Hüseyin Hüsni'de Vehhabi meselesinin hal edilememesi ile alakalı hatalar yapıldığını vurgulamaktadır. Hüseyin Hüsni eğer Vehhabilerin üzerine ordu gönderilmesi söz konusu olsaydı, meselenin büyümeyeceğini iddia etmektedir.[511] Aynı şekilde Eyüp Sabri Paşa'da önlem alınması durumunda Vehhabi meselesinin çözülebileceğini iddia etmiştir.

Bütün bu bilgiler ışığında değerlendirdiğimizde Hüseyin Hüsni'nin Vehhabilik ile alakalı yaklaşımı Eyüp Sabri Paşa'nın yaklaşımı ile örtüşmektedir. Hüseyin Hüsni Vehhabilik ile alakalı tarihi meseleleri aktarırken herhangi bir kaynak belirtmese de kaynaklarından

[506] Hüseyin Hüsni, *Necd Kıtasının Ahvali Umumiyyesi,* s.65.
[507] Hüseyin Hüsni, *Necd Kıtasının Ahvali Umumiyyesi,* s.123.
[508] Hüseyin Hüsni, *Necd Kıtasının Ahvali Umumiyyesi*, s.123-124.
[509] Hüseyin Hüsni, *Necd Kıtasının Ahvali Umumiyyesi,* s.129.
[510] Hüseyin Hüsni, *Necd Kıtasının Ahvali Umumiyyesi,* s.130.
[511] Hüseyin Hüsni, *Necd Kıtasının Ahvali Umumiyyesi,* s.147.

birisinin Tarih-i Vehhabiyan olması muhtemeldir veya Eyüp Sabri Paşa ile aynı kaynaklardan da beslenmiş olabilir.

4. 4. Sebilürreşad Dergisinde Vehhabi Meselesi

Vehhabilik konusunun ele alındığı önemli kaynaklardan birisi Sebilürreşad Dergisidir. Sebilürreşad Dergisi Osmanlı Devleti içerisinde uzun soluklu yayın yapmış, İslamcı fikirleri benimsemiş dönemin İslam'i meselelerini ciddi manada ele almış bir dergidir. Bu sebeple İslam dünyasının ve Osmanlı Devletinin ciddi manada ilgilenmek durumunda kaldığı Vehhabilik konusu ile alakalı da zengin bir muhtevaya sahiptir.

Sebilürreşad Dergisinde Vehhabilik konusu iki makalede detaylı bir şekilde incelenmiş bu makalelerin yanı sıra Vehhabiler'in durumu ile alakalıda haberlere yer verilmiştir. Ekseriyetle Vehhabi meselesini ele alan araştırmacılar konuya Haydarizade İbrahim Efendi ve Ömer Rıza'nın Vehhabilik ile alakalı makalelerine yer vermiş diğer haber ve yazıların satır aralarında geçen bilgilerin üzerinde durmadıkları görülmüştür. Bundan dolayı bu bölümde öncelikle Haydarizade İbrahim Efendi'nin yaklaşımı ele alınacak ardından da Sebilürreşad Dergisinde yaptığımız süreli yayın taramasında ortaya çıkan Vehhabilik ile alakalı yazı ve haberler hakkında bilgi verilecektir.

4.4.1. Haydarizade İbrahim Efendi'nin Vehhabilik Makaleleri

Haydarizade İbrahim Efendi Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlık makamında görev yapmış bir isimdir. Sebilürreşad Dergisinde Vehhabilik meselesini 4 makale halinde ele almıştır.[512]

1. Makalede İbrahim Efendi, Vehhabilik ile alakalı kısa bir tanım yaparak meseleye giriş yapmıştır. İbrahim Efendi burada ilk olarak Hanbelî mezhebi üzerinden Vehhabi mezhebine yaklaşım sergilemiştir.

[512] Osman Oral, "Hayderizade İbrahim Efendi'nin Vehhâbîlik Adlı Makalesi", *Mezhep Araştırmaları Dergisi*, C.7, S.2, 2014, ss. 71.-102.

"Vehhabi mezhebi Ehli Sünnet ve Cemaatin kudemay-ı Hanbelî kısmından terfi itmiş bir mezhebtir."[513]

Şeklinde bir giriş yaptıktan sonra Eyüp Sabri Paşa ve şuana kadar ele aldığımız diğer müelliflerden farklı olarak, Muhammed b. Abdülvehbab'ın ailesi hakkında teferruatlı bir bilgi vermiştir.

Akabinde ise Vehhabi mezhebini kuran kişinin Muhammed olduğunu babası Abdülvehhab'ın bu mezhebin kurulması ve yayılması ile alakalı herhangi bir dahli olmadığını izah etmiştir.

"Bu mezhebin taalluk iden itikadiyati ile katiyen münasebeti yokdur, mezhebin Abdülvehhab'a nisbeti mecazidir."[514]

Burada İbrahim Efendi yine farklı bir yaklaşım sergileyerek Vehhabiliğin isimlendirme problemi üzerine bir tartışma ortaya koyarak Muhammed b. Abdülvehhab'ın babası başta olmak üzere Abdülvehhab ailesinin Vehhabilik ile bir alakası olmadığını açıklama gereği duymuştur.

İbrahim Efendi Abdülvehhab'ın, Müseylemet'ül Kezzab'ın ortaya çıktığı yer olan Uyeyne'de ortaya çıktığı bilgisini verdikten sonra Uyeyne Emiri olan Muhammed b. Hamid b. Abdullah b. Muammer'in dönemine denk geldiği bilgisini vermektedir. Abdülvehhab'ın Uyeyne'de ki yaşamı ile alakalı İbrahim Efendi'nin makalesinde Eyüp Sabri Paşa'ya nazaran daha detaylı bilgi verildiği görülmektedir.

Bu kısmında akabinde Abdülvehhab'ın tahsili konusunu da ele alan İbrahim Efendi Abdülvehhab'ın dini yorumunun kaynağı olarak şu bilgiyi vermektedir;

"*tefsiri hadis, akaid gibi ulum-u şer'iye'nin tedkik ve tetbi'ne hasır-ı meşguliyet itmiş ise de tarik-i tahsilini bir üstada mahsus ve bir dai'nin irşad ve talimi suretiyle takip itmediğinden dolayı ayet ve hadisin zuhurlarına askeden başka bir*

[513] Haydarizade İbrahim Efendi, "Vehhabilik-I", *Sebilürreşad Dergisi,* C. 17, S.441, h. 22 Zilhicce 1337, s.203.
[514] Haydarizade İbrahim Efendi, "Vehhabilik-I", *Sebilürreşad Dergisi,* s.203.

şey tanımamış ve bu hal ise kendisine emir-i diniyyede müfret bir taassuba maruz kalmışdır."[515]

İbrahim Efendi'nin bu satırlarından anlaşıldığı üzere Abdülvehhab'ın dini yorumunun farklı bir çıkış yapmış olmasının en temel sebebi bir hocadan devamlı bir dini tahsil yapmaması ve dini meselelerin derinliğini kavrayamaması olarak görmektedir.

İbrahim Efendi burada diğer müelliflerden ayrı olarak Abdülvehhab'ın ilim tahsil ettiği bazı kişilerin isimlerini de zikretmiştir örneği Abdülvehhab'ın Medine'de bulunduğu dönemde ilim tahsil ettiği kişi olarak *"Abdullah b. İbrahim b. Yusuf"* ismini zikretmiştir.

İbrahim Efendi ayrıca Muhammed b. Abdülvehhab'ın şehirlere yaptığı ziyaretleri de değerlendirmiştir, örneğin Abdülvehhab'ın Basra'da bulunduğu dönemde ilmi faaliyetleri yanı sıra Basra'da fikirleri nedeni ile tepkiyle karşılaşıp Basra'yı terk etmek zorunda kaldığını da belirtmiştir.[516]

Bu kısımların akabinde Abdülvehhab'ın tekrar Hureymila'ya gelmesini ve babasından ilim tahsil etmesini aktaran İbrahim Efendi ayrıca bu kısımda Abdülvehhab'ın Hureymila'da yaşadıkları, karşılaştığı tepki ve ona düzenlenen suikast girişimleri konusunu da işlemiştir.[517]

Uyeyne Emiri Osman b. Muammer ile Abdülvehhab'ın anlaşmasını da ele alan İbrahim Efendi burada Abdülvehhab'ın Emir'e söylediği şu sözleri aktarmıştır;

"Eğer kelime-i tevhidin nusretinde bana muavenet mesleğinde sebat iderisen Cenab-ı Hak'da seni muvaffak edüb Necd kıtasına malik olacaksın."[518]

İbrahim Efendi Abdülvehhab'ın Uyeyne'de yaptığı hareketlerin halkı ürkütüp dehşete düşürdüğü bu sebeple Emir Süleyman b. Ureyir'in, Abdülvehhab'ın katledilmesini emrettiği emrin gerçekleşemezse Uyeyne'ye tahsis edilen 1200 altının verilmeyeceği tehdidinde bulunduğu bunun üzerine de Abdülvehhab'ın Uyeyne'den ayrılmak zorunda olduğu konusu aktarılmıştır.

[515] Haydarizade İbrahim Efendi, "Vehhabilik-I", *Sebilürreşad Dergisi,* s.203.
[516] Haydarizade İbrahim Efendi, "Vehhabilik-I", *Sebilürreşad Dergisi,* s.204.
[517] Haydarizade İbrahim Efendi, "Vehhabilik-I", *Sebilürreşad Dergisi,* s.204.
[518] Haydarizade İbrahim Efendi, "Vehhabilik-I", *Sebilürreşad Dergisi,* s.204.

İbrahim Efendi burada Suud ile Abdülvehhab'ın tanıması hadisesini de tefarruatlıca ele almıştır. Suud'un ailesi ile Abdülvehhab konusunu istişare ettiği bilgisini aktarıp Muhammed b. Suud'un hanımı Muvazze ile Suud arasında yaşanan konuşmayı aktarmıştır. Daha sonra Suud ile Abdülvehhab'ın karşılaşıp birbirleri ile biatlaşmalarını aktarmıştır.[519]

İbrahim Efendi Vehhabilikle alakalı 2. makalesinde konuya kaldığı yerden devam etmiştir. Burada Abdülvehhab'ın gelişinden sonra Der'iye şehrine özellikle Uyeyne'den göç edenler olduğu bilgisini vermiş, Suud'un şöhretinin artması üzerine Emir Osman b. Muammer'in pişman olarak tekrar Abdülvehhab'ı Uyeyne'ye davet ettiğini fakat Abdülvehhab'ın bunu kabul etmediği bilgisini vermiştir.[520]

İbrahim Efendi burada daha önce ele aldığımız müelliflerden yine farklı bir yaklaşım ortaya koyarak Der'iye şehrinin ekonomik durumu ile alakalı bilgilerde vermiştir, İbrahim Efendiye göre Der'iye halkı fakir ve yoksul bir halkken İbn Beşir Necdi'den aktardığı bilgiler üzerinden Der'iye'nin Abdülvehhab'tan sonra ciddi bir zenginliğe kavuştuğunu söylemektedir.[521]

Ahsa bölgesinde Vehhabi hâkimiyetinin nasıl güçlendiği konusunu da ele alan İbrahim Efendi bunun en önemli sebeplerinden birisi olarak Abdülvehhab'ın elde edilen ganimetlerin dağıtımında cömert davranması olarak görmektedir.

İbrahim Efendi bu kısımda Abdülvehhab'ın itikadi görüşlerini de el almış ve akabinde Necd ahalisinin bu görüşleri nasıl benimsediği konusunu değerlendirmiştir. Bu durumu da şu şekilde izah etmiştir;

> *"Şeyh Muhammed'in zuhurundan evvel Necd Kıtası adeta maruf-u diniyeden mahrum bir halde idi."*[522]

İbrahim Efendi Necd ahalisinin İslam'i eğitim konusunda mahrum olduğunu Abdülvehhab'la bunun son bulduğunu aktarmasının akabinde ise Abdülvehhab'ın aşırıya giden görüşlerinin birçok fitneye sebep olduğunu söylemektedir. Burada İbrahim Efendi yine meseleye farklı bir yaklaşım ortaya koyarak Abdülvehhab'ın eserlerini de (Kitabu't-

[519] Haydarizade İbrahim Efendi, "Vehhabilik-I", *Sebilürreşad Dergisi,* s.205.
[520] Haydarizade İbrahim Efendi, "Vehhabilik-II", *Sebilürreşad Dergisi,* C. 17, S.442, h. 29 Zilhicce 1337, s.216.
[521] Haydarizade İbrahim Efendi, "Vehhabilik-II", *Sebilürreşad Dergisi,* s.217.
[522] Haydarizade İbrahim Efendi, "Vehhabilik-II", *Sebilürreşad Dergisi,* s.218.

Tevhid, Tefsiru'l-Kur'ân, Kitabu'ş-Şubuhat) zikretmiş, böylelikle hitap ettiği kitleye her iki tarafında iddialarını değerlendirebilme kapısını açmıştır.

İbrahim Efendi ikinci makalenin sonunu Abdülvehhab'ın oğullarına ayırmış ve onun oğulları Şeyh Hüseyin, Şeyh Abdullah, Şeyh Ali, Şeyh İbrahim'in Abdülvehhab'tan sonra yaptıkları vazifeleri tek tek saymıştır.[523]

İbrahim Efendi 3. makalesinde konuyu tekrar Abdülvehhab'ın inanç v e itikadına getirerek, İbn Teymiyye ve İbn'i Kayyım'ın ortaya koyduğu fikirleri açıklama gereği duymuştur. Burada Abdülvehhab ve bazı âlimler arasında yaşanan tartışmaları aktarırken bir yandan da İbn'i Kayyım'ın bazı satırlarına yer vererek ele aldığı konudaki taraflara söz verme usulünü izlemiştir.[524]

İbrahim Efendi bu makalede bir kere daha Vehhabi mezhebinin kısa bir sürede nasıl kuvvetlendiği ve taraftar bulduğu sorusunu sormuştur İbrahim Efendi bu meseleyi şu şekilde izah etmektedir;

> *"Vehhabi mezhebinin Diyar-ı Necdiyye'de öyle az bir zaman içinde bu derecede kesb-i kuvvet etmesinin esbab-ı mucibesine gelince mezheb-i mezkurenin zuhuru zamanında şeriat-ı garra'yı Muhammediy'ye muhafaza-i ahkâm noktasındaki tesir ve salâbeti beynel kabayil gaib iderek bed'i güna gün ile zulm ve şekavet fısk ve fücur ziyadesiyle daire-i sirayetini tavsi' itmiş ve maruf-u diniyyeyi havail-i mezkurede mezy bir hale gelmiş olmağla beraber umera ve ruesayı Arabın mezalimide daire-i tahammülü geçmiş idi. İşte böyle tam zamanında idiki Şeyh Muhammed Emr'i bil maruf nehy-i anil münker iddiasıyla meydana atılarak halkı salik-i tevhide ve adalete davetle zulm ve dinsizliğin temimi hasebiyle gafil ve meyus bir halde bulunmuş olan kabailin hissiyat-ı İslamiyyelerini uyandırdı."*[525]

İbrahim Efendi bu açıklamanın akabinde Abdülvehhab'ın inancının nasıl şiddete dönüştüğü konusunun da üzerinde durmuştur. İbrahim Efendiye göre Ahsa bölgesinde bazı Gulat-ı Şia'ya ve Ehl'i Sünnet inancına mensup cahil kimselerin var olduğunu ret etmenin

[523] Haydarizade İbrahim Efendi, "Vehhabilik-II", *Sebilürreşad Dergisi,* s.218.
[524] Haydarizade İbrahim Efendi, "Vehhabilik-III", *Sebilürreşad Dergisi*, C. 18, S.443, h. 13 Muharrem 1338, s.3-4.
[525] Haydarizade İbrahim Efendi, "Vehhabilik-III", *Sebilürreşad Dergisi*, s.4.

mümkün olmadığını, Abdülvehhab'ın bu aşırı fikirlere olan tepkisinin genele bir yansıma haline dönüştüğünü söylemektedir.

Bu makalenin sonunda ise İbrahim Efendi Ehl-i Sünnet ve Şia'nın Abdülvehhab'ın iddia ettiği fikirlere mensup olmadığı ve cumhur ulemanın genelinin görüşünü benimsediklerini bahsederek meseleyi bitirmiştir.

İbrahim Efendi 4. Makale'de Vehhabilerin bidat ve şirk olarak gördüğü, kabir ziyaretleri, şefaat, evliyaya tazim gibi hususları teker teker ele almış bunlara karşı kendi fikirlerini ortaya koymuştur. Burada önceki makalelerde olduğu gibi yine alimlerin görüşlerine yer vermiş, İbn'i Teyymiyye ve İbn'i Kayyım'ın görüşleri ile Abdülvehhab'ın görüşlerini değerlendirmiştir. Bu kısımdaki konular daha önce ele alındığı için makalenin uzun özeti ele alınmamıştır.[526]

Haydarizade İbrahim Efendi'nin Vehhabilik makalelerini değerlendirdiğimiz zaman karşımıza çıkan hususları özetleyecek olursan öncelikle İbrahim Efendi'nin benimsediği dil ve üslup göze çarpmaktadır. Bundan önceki müelliflerin kullandığı özelliklede Eyüp Sabri Paşa ve Cevdet Paşa'nın benimsediği tahkir edici üslubu benimsememiştir. Eyüp Sabri Paşa Muhammed b. Abdülvehhab'a hakaretvari ifadelerle seslenirken İbrahim Efendi "Şeyh Muhammed" diyerek daha nazik bir üslupla hitap etmiştir.

Bunun yanı sıra İbrahim Efendi kökten meseleyi reddedip, Vehhabi mezhebini haricilerin, karamitaların veya Müsyelemet'ül Kezzab'ın devamı görmek yerine bu mezhebin çıkış sebepleri ve yayılmasının nedenleri üzerine de tartışmıştır. İbrahim Efendi makalelerinde Vehhabilere'de söz hakkı vermiş Abdülvehhab'ın kitaplarının ismini yazmasının yanı sıra Selefiliğin önemli isimlerinden İbn'i Kayyım'ında görüşlerini aktarmıştır. Bu hususlar İbrahim Efendiyi diğer müelliflerden ayıran hususlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

[526] Haydarizade İbrahim Efendi, "Vehhabilik-IV", *Sebilürreşad Dergisi*, C. 18, S.448, h. 18 Safer 1338, s.64-66.

4.4.2. Sebilürreşad Dergisinde Vehhabilik Meselesinin Diğer Yansımaları

Vehhabilik konusu ile alakalı Sebilürreşad dergisinde kaleme alınan bir başka makalede Ömer Rıza'nın *"Vehhabilik-Tarihçesi ve Umdeleri"*[527] isimli makaledir. Bu makale burada daha önce ele aldığımız eserlerin bir özeti gibidir özellikle Eyüp Sabri Paşa ve Cevdet Paşa'nın yaklaşımının süzülmüş halini andırmaktadır. Ömer Rıza Abdülvehhab'ın kim olduğundan başlayarak ele aldığı meselede daha sonra Vehhabilerin Hicaz kıtasında gerçekleştirdikleri siyasal aksiyonları aktarmış son olarak ise Vehhabiler'in inanç ve itikatlarını değerlendirmiştir.

Ömer Rıza'nın kısaca özetlediği Vehhabilik konusunda farklı görülen tek husus Muhammed b. Abdülvehhabla alakalı aktarılan şu bilgidir;

> *"Necd çobanlarından birisinin oğlu olan müesses-i mezheb Muhammed b. Abdülvehhab Ben-i Temim kabilesine mensubtur."*[528]

Burada bir mübalağa ve tahkir mi söz konusu yoksa bir bilgi yanlışı mı ayırt etmek zor olmakla beraber, Abdülvehhab'ın babasının çoban değil Hanbelî ulemasından bir kadı olduğu bütün kaynakların üzerinde ittifak ettiği bir meseledir.

Sebilürreşad Dergisinde Vehhabilik hareketinin bir başka yansıması ise dergide isimsiz bir şekilde neşredilen 1. Dünya Savaşı yıllarında Hicaz bölgesinde yaşanan olaylar hakkında yapılan bilgilendirmeler içerisindedir. Bu bilgilendirme yazılarının içerisinde Hicaz'da ki Vehhabi ve Şerif Hüseyin mücadelesi üzerinden bazı değerlendirmeler yapılmıştır. Bu değerlendirmelerden birisi *"Vehhabiler ve Vehhabilik"*[529] makalede Şerifler ve Vehhabiler arasındaki mücadelenin Mısır uleması tarafından nasıl görüldüğüne dair bilgiler aktarılmıştır.

Burada dikkat çeken husus Mısır ulemasından aktarılmak sureti ile Vehhabilerin kendilerini anlattıkları ifadelere yer verilmiş olmasıdır.

---

[527] Ömer Rıza, "Vehhabilik-Tarihçesi ve Umdeleri", *Sebilürreşad Dergisi,* C. 24, S. 617, h. 18 Safer 1343, s.217-218.
[528] Ömer Rıza, "Vehhabilik-Tarihçesi ve Umdeleri", *Sebilürreşad Dergisi*, s.217.
[529] Sebilürreşad Dergisi, "Vehhabiler ve Vehhabilik", C.24, S. 619, h.3 Rebiülevvel 1343, s.335-336.

"Şeyh Abdullah bin Muhammed Abdulvehhab demişdir ki; mezhebimiz Ehl-i Sünnet ve'l Cemaat mezhebidir. Tarikimiz selef tarikidir…

Güya Kuran-ı Kerim'i kendi reyimizle tefsir etmişiz, gelen ahadisi hiçbir şerhe müracaat veya bir şeyhe itimad etmeden aleyhisselatu ves'selam efendimizin kadri âlisine hürmette kusur ittiğimize Şefaat-ı Nübüvviyenin gayr-i mevcut ziyaretinin gayr-i mendub ulemaya itimad idmediğimizi, herkesi ale'l itlak tekfir ancak bize iltihak idenleri mümin telakki iddiğimize…

Bizim hakkımızda böyle şeyler söyleyenler bize iftira ediyorlar. Bizi görenler, bizimle görüşenler meclisimizde hazır bulunanlar ahvalimizi tahkik ve tetkik idenler bütün bu isnadatı din düşmanlarının uydurduğuna emin olurlar."[530]

Burada Vehhabiler kendilerine karşı ortaya konulan iddiaların tamamını ret etmekteler ve bunun doğru olmadığını söylemektedirler. Bu konu ile alakalı husus ise daha önce görülmemiş bir şekilde Vehhabilere de söz hakkı verilmiş olmasıdır. Sebilürreşad Dergisi *"Hicaziler ve Vehhabiler İhtilafı"*[531], *"Vehhabilerin Emir Hüseyin'e Karşı Hareketleri"*[532], *"İngilizlerin Vehhabileri Tahriki ve Irak Üzerine Taarruz Ettirmekteki Maksat ve Menfaatleri"*[533], *"Vehhabilerin Harekâtı ve Hicaz'ın Mukadderatı"*[534] İsimli makalelerde Vehhabilerin Hicaz bölgesindeki hareketleri incelenmiş ve takip edilmiştir.

Yukarıda ismi sayılan makalelerin yanı sıra Sırat-ı Müstakim dergisinde Mehmed Akif'de Vehhabilikle alakalı bir meseleyi ele almıştır. Cemaleddin Afgani için ortaya atılan dinsiz ve Vehhabi gibi iddiaların doğru olmadığını söyleyen Mehmed Akif burada Vehabilikle alakalı kısaca şunları söylemiştir;

"*Vehhabilik bir mezheb-i mahsusun ismi olmakla beraber Arabistan'ın birçok yerlerinde dinsiz tanılan yahud öyle tanıtılmak istenilen adamlara verilen bir payedir."*[535]

---

[530] Sebilürreşad Dergisi, "Vehhabiler ve Vehhabilik", s. 336.
[531] Sebilürreşad Dergisi, "Hicaziler ve Vehhabiler İhtilafı", C.17, S. 437-438, h.24 Zilkade 1337, s.176.
[532] Sebilürreşad Dergisi, "Vehhabilerin Emir Hüseyin'e Karşı Hareketleri", C.18, S. 460, h.5 Cemazielahir, 1337, s.215-216.
[533] Sebilürreşad Dergisi, "İngilizlerin Vehhabileri Tahriki ve Irak Üzerine Taarruz Ettirmekteki Maksat ve Menfaatleri", C.20, S. 507, h.4 Zilkade, 1340, s.154-155.
[534] Sebilürreşad Dergisi, "Vehhabilerin Harekatı ve Hicaz'ın Mukadderatı", C.24, S. 622, h.24 Rebiülevel, 1343, s.382-383.
[535] Mehmed Akif, "Hasbihal", *Sırat-ı Müstakim*, C. 4, S. 91, h. 24 Cemaziyelevvel 1328, s.222.

4.5. Türk Dünyası Dergisinde Zakir Kadiri'nin Vehhabilik Yaklaşımı

Sebilürreşaddergisinin yanı sıra Vehhabilik meselesinin işlendiği bir başka dergide Türk Yurdu dergisinde Zakir Kadiri'nin kaleme aldığı "Vehhabiler" başlıklı yazısıdır. 2 nüsha olarak yayımlanan bu yazı toplam yedi bölümden oluşmaktadır.

Zakir Kadiri Osmanlı mütefekkirleri içerisinde Vehhabi meselesine farklı açıdan yaklaşmış bir isimdir. Onun yaklaşımı Osmanlı Devleti içerisinde meseleyi ele almış hiçbir mütefekkire benzememektedir. Ortaya bütün Osmanlı mütefekkirlerinden farklı bir yorum ve üslup koymuştur. Bu farklılık ilk bölümde göze çarpmaktadır. Birinci bölümde Zakir Kadiri İslam medeniyetinin umdelerini tartışmış İran ve Yunan felsefesinin etkileri üzerinde durmuştur bu kısımda Arap felsefesinin durumunu da incelemiştir. Bunların yanı sıra mutezile mezhebini ve ehl-i sünnet mezheplerini karşılaştırmış bu konular üzerinden meseleyi genel insanlık tarihi açısından ele alarak Vehhabilik konusuna bağlamıştır.[536]

Bu kısımda Zakir Kadiri Vehhabi hareketi için şunları belirtmiştir;

> *"Ehl-i bidat'a karşı kelam mücadelesi ile iktifa etmeyerek cihad-ı mukaddes ilan etmiş bir mezhebtir."*[537]

İkinci bölümde Vehhabilik nedir konusunu ele alan Zakir Kadiri Vehhabiliğin dini kuran ve sünnete uygun bir şekilde aslına döndürmeye çalışan bir hareket olarak tanımlamıştır. Ardından İbn-i Teyymiye konusunu ele alan Zakir Kadiri burada diğer Osmanlı mütefekkirlerinin üzerinde durmadığı bir hususu ele almıştır o husus Moğol istilaları döneminde Suriye ve Mısır'da Hanbelî âlimlerinin başlattığı dini bidatlardan temizleme mücadelesidir. Ayrıca İbn Teymiyye'nin fikirleri ile alakalı olarak da, Abdülvehhab'ın zuhuruna kadar bir nazariye olarak kaldığını söylemektedir.[538]

Üçüncü bölümde ise Abdülvehhab'ı ele alan Zakir Kadiri burada Ömer Rıza'nın da vermiş olduğu Abdülvehhab'ın babasının çoban olduğu bilgisini vermiştir. Burada

[536] Zakir Kadiri, "Vehhabiler-I", *Türk Yurdu Dergisi,* C.1, S.2, Teşrin-i Sani 1340, s. 122-125.
[537] Zakir Kadiri, "Vehhabiler-I", *Türk Yurdu Dergisi,* s.125.
[538] Zakir Kadiri, "Vehhabiler-I", *Türk Yurdu Dergisi,* s.125-126.

Abdülvehhab'ın ilmi kaynakları ve neyi dava edindiği hususlarına da değinen Zakir Kadiri Abdülvehhab'ın amacı ile alakalı şu yorumu yapmaktadır;

> *"Muhammed bin Abdülvehhab'ın teallümatına göre Müslümanların Peygamber ve sahabe zamanındaki sade ve şeriata muvaffak olan tarz-ı hayata ricatları lazımdır…"*[539]

Abdülvehhab'ın Der'iye şehrine gelmesi ve Suud ailesi ile biatlaşması konusunu da bu başlıkta ele alan Zakir Kadiri konu ile alakalı dikkat çeken yorumlar yapmıştır, Zakir Kadiri Vehhabi yayılmacılığı ile alakalı şunu söylemektedir;

> *"Bu mezhebe intisab eden kabilesinin kuvveti ile diğer komşu kabileleri de imana getirmişdir."*[540]

Burada Zakir Kadiri'nin kullandığı komşu kabileleri imana getirmiştir ifadesi, onun Vehahbi hareketini diğer Osmanlı Mütefekkirlerinden çok farklı bir noktada okuduğunun en net örneklerinden birisidir.

Bu bölümde Vehhabilerin Mekke'yi ele geçirmesi ve diğer farklı şehirlere yaptıkları harekâtları da ele alan Zakir Kadiri ortaya koyduğu farklı bakış açısını devam ettirmiştir.[541] İkinci nüshada bu bölümün devamını alan Zakir Kadiri Vehhabi idaresi için Vehhabi devleti ibaresini kullanmıştır, Vehhabi emiri için ise sultan sıfatını kullanmıştır.[542]

Burada Vehhabilerin hâkimiyeti için ise şu ifadeleri kullanmıştır;

> *"Suud devrinde Arabistan'ın ekseri kısmı Vehhabi hükümetine ilhak olunmuştur…"*[543]

Mehmed Ali Paşa kuvvetleri ile Vehhabiler arasında yaşanan çatışmaları da ele alan Zakir Kadiri İbrahim Paşa'nın Abdullah b. Suud'u yakalayıp Mısır'a göndermesi ile alakalı da farklı bir yaklaşım ortaya koymuştur. Zakir Kadiri'ya göre Mısır esir Vehhabiler'i

[539] Zakir Kadiri, "Vehhabiler-I", *Türk Yurdu Dergisi,* s.126.
[540] Zakir Kadiri, "Vehhabiler-I", *Türk Yurdu Dergisi,* s.128.
[541] Zakir Kadiri, "Vehhabiler-I", *Türk Yurdu Dergisi,* s.129-130.
[542] Zakir Kadiri, "Vehhabiler-II", *Türk Yurdu Dergisi*, C.1, S.5, Şubat 1341, s.389.
[543] Zakir Kadiri, "Vehhabiler-II", *Türk Yurdu Dergisi,* s.389.

affetmeyi düşünürken Bab-ı Ali konu hakkında ısrarcı olmuş ve esirleri İstanbul'a getirtmiştir.[544]

Zakir Kadiri Vehhabilk ile alakalı kendi dönemine kadar gelen sürecin üzerinde durmuş hatta Avrupalı seyyah ve yazarların aktardığı bazı bilgilere dayanarak Vehhabilerin yaşadığı değişimler konusunu da ele almıştır. Bu konulardan birisi de tütün içmenin serbest bırakılması meselesidir.[545]

Zakir Kadiri dördüncü ve beşinci bölümde Vehhabi hükümdarları ile alakalı bir başlık açmış ve Vehhabi emirlerini sıra ile yazarak hangi tarihlerde emirlik yaptıklarını belirtmiştir.[546]

Altıncı bölümde ise Avrupalılar'ın Vehhabilik konusuna bakış açısını ele alan Zakir Kadiri bu konuda Avrupalıların Vehhabi meselesine ehemmiyet vermesinin sebebinin siyasi olduğu vurgusunu yapmaktadır. Bu bölümde Avrupalıların Vehhabi meselesi ile alakalı kaleme aldığı eserlerin yanı sıra Rusların da kaleme aldığı eserler hakkında bilgi verilmiştir.[547]

Son bölümde Zakir Kadiri Vehhabilerin itikadı ile alakalı bir başlık açmış ve bu konuyu incelemiştir. Burada Zakir Kadiri Vehhabiler ile alakalı olarak kaleme alınan eserler hususunu değerlendirmiştir. İki tür yaklaşımın olduğunu vurgulayan Zakir Kadiri bu yaklaşımlardan birincisinin Avrupa müellifleri ikincisinin ise Arap müellifleri olduğunu söyledikten sonra Arap müelliflerinin eserlerinde ilmi kıstaslara riayet edilmediği ve Vehhabilere karşı garizkar bir tavır sergilendiğini iddia etmiştir.[548]

Bu kısımdan sonra ise Zakir Kadiri kendi yorumu ile Vehhabilerin inanç ve akidelerini ara başlıklar halinde incelemiştir. Son olarak Vehhabilerin durumu ile alakalı yorumunu yapan Zakir Kadiri şunları söylemektedir;

> *"Bu mezhebin Arabistan gibi medeniyet ve içtimayette pek ibtidai bir vaziyette olan bu ülkede az çok ehemmiyeti varsa da Arap çölünün dışında haiz-i ehemmiyet bir tesir icra edemeyecektir. İçtimai, medeni ve asri esaslara istinad etmeyen bu*

[544] Zakir Kadiri, "Vehhabiler-II", *Türk Yurdu Dergisi,* s.390.
[545] Zakir Kadiri, "Vehhabiler-II", *Türk Yurdu Dergisi,* s.392.
[546] Zakir Kadiri, "Vehhabiler-II", *Türk Yurdu Dergisi,* s.393-394.
[547] Zakir Kadiri, "Vehhabiler-II", *Türk Yurdu Dergisi,* s.394-396.
[548] Zakir Kadiri, "Vehhabiler-II", *Türk Yurdu Dergisi,* s.396-397.

mezhebin bugün ki medeni ve içtimai büyük mübarezelerde mağlup olacağı katidir.''[549]

4.6. Câbî Tarihinde Vehhabi Hareketi

Osmanlı kaynaklarında içerisinde Vehhabi konusunu ele alan önemli eserlerden biriside Ömer Câbî Efendi'nin kaleme almış olduğu, Tarih-i Sultan Selim-i Salis ve Mahmud-ı Sani isimli tarihidir.

Ömer Câbî Efendi *"Vehhabiler Tarafından Haccın Engellenmesi"* [550] bahsi ile Vehhabilerin Haccı engellemesi ve hacıların geri gönderilmesi hususuyla konuya giriş yapmış ve burada haccın engellenmesi ile alakalı kısa bir bilgi vermiştir. Ardından ise ilerleyen sayfalarda Bağdat vilayeti ile ilgili açtığı başlıkta Yusuf Ziya Paşa'ya Vehhabi meselesini halletmesi için "tevcih-i ihsan'da" bulunulduğu bilgisini vermiştir.[551]

İlerleyen sayfalarda tekrar Vehhabilerin haccı engellemesi ile alakalı bir başlık daha açan Ömer Câbî Efendi burada Vehhabilerin hacıları yoldan çevirirken kullandığı şu ifadeleri aktartmıştır;

"Vehhabi tarafından: çöl padişahının emri böyledir, geriye avdet edin ve illa urban ve askerimiz, ilerü Mekke tarafına gider iseniz emvallerinizi yağma ederler. Gerüye avdet ederseniz selamet gidersiz.''[552]

Burada Vehhabilerin kendi idareleri ile alakalı kullandıkları "çöl padişahı" ifadesi şuana kadar incelediğimiz Osmanlı müelliflerinde daha önce rastlanılmamış bir ifade tarzıdır. Bunun yanı sıra Ömer Câbî Efendi "Alemdar Mustafa Paşa'nın Tahriratına Dair" isimli başlıkta yine Vehhabiler için daha önce rastlanılmamış bir ifade tarzı kullanmaktadır, Ömer Câbî Efendinin Vehhabilerle alakalı kullandığı ifadeler şu şekildedir;

[549] Zakir Kadiri, "Vehhabiler-II", *Türk Yurdu Dergisi,* s.402.
[550] Ömer Câbî Efendi, *Câbî Tarihi*, Haz. Mehmet Ali Beyhan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, C. 1, Ankara 2003, s.112.
[551] Ömer Câbî Efendi, *Câbî Tarihi*, s.120-121.
[552] Ömer Câbî Efendi, *Câbî Tarihi*, s.153.

"Mekke-i Mükerreme ve Medine-i Münevvere'de ve ba-husus Türbe-i sa'adet, Vehhabi gibi bir Rafizî yedinde kalup…"[553]

Rafizî kelime manası olarak Hz. Ömer ve Hz. Ebubekir'in hilafetini kabul etmeyenlere denmektedir. Genel olarak bu ifade Şia mezhebini tarif etmek ve anlatmak için kullanılmaktadır. Vehhabilerin, Şia mezhebine karşı olan tutumlarını göz önüne aldığımı zaman Vehhabilere Rafizî demenin doğru bir tanım olmayacağı açıktır, fakat Rafizî isminin bir aşağılama amaçlı kullanıldığı bilinmektedir.[554] Bundan dolayı Vehhabilerin isimlendirilirken Ömer Câbî Efendi tarafından bu şekilde tarif edilmiş olması ihtimal dâhilindedir.

Ömer Câbî Efendi yine kendi tarihinde daha önce incelenmiş olan müelliflerin değinmediği bir koynu daha ele almıştır. *"Vehhabilerin Kabe'ye Örtü Yaptırmaları ve Para Basmaları"* başlığının altında Vehhabilerin Mekke'yi ele geçirdikten sonra Kabe için gümüş ve altınla süslenmiş "La ilahe illallah kelimesi, Allah'ın halifesini sevindirmiştir" yazan bir örtü yaptırdıkları bunun yanı sıra ise bakır, gümüş ve altın ile üzerinde bir tarafında kılıç ve bir tarafında kalkan şekli basılmış, yazı olmayan paralar basıldığını bu bilgininde kendisine Mekke-i Mükerreme'den, İstanbul'a kaçıp gelen bölge halkından dinlediğinin bilgisini vermektedir. Ayrıca bu bilginin tarihi olarak da h. 1224 (m. 1809-1810) yılını vermektedir.[555]

Bu bölümün akabinde yine ilerleyen sayfalarda Ömer Câbî Efendi Vehhabilik ile alakalı başlıklar açmaya devam etmiştir bu başlıklardan olan *"Vehhabilerin Mekke ve Medine'yi Soymaları"* bölümünde Vehhabilerin Mekke ve Medine'de yaptıkları yağma girişimlerine dair bilgiler aktarılmıştır. Yine bu bilgileri Mekke ve Medine'den kaçıp gelenlerden aldığını belirten Ömer Câbî Efendi burada gerçekleştirilen yağma ile alakalı şu bilgileri aktarmıştır;

"Vehhabi, Medine-i Münevverede Harem-i Şerif'i soyup ve ba'dehu safi altundan kubbe-i sa'adetin üzerinde olan otuzaltı kantar altun âlemi, sabık Abbasiyye Devleti'nden (…) nam Şah vaz' ve Mahkeme'ye kayd olunmuş olmağla…

[553] Ömer Câbî Efendi, *Câbî Tarihi*, 349.
[554] Etan Kohlberg, "İmâmiyye Şiası Geleneğinde "Râfizî" Terimi", Çev. Dr.Halil İbrahim Bulut, *Kelam Araştırmaları Dergisi,* C.2, S.2, 2004, S. 117-118.
[555] Ömer Câbî Efendi, *Câbî Tarihi*, s.507.

Çok ehl-i Mekke ve Medine Asitane'ye gelüp ve malını kaldırup gelenlerin, mesela bin guruş malı var ise, mefruşat altıyüz guruş verüp ve altıyüz guruşdan dahi "ikiyüz guruş ver malının zakatını" deyü cebren ahz, bir dürlü mukavemet olunmayüp "zekât kırkta birdir sen sekizde bir istersin" diyenleri tekdir edüp…"[556]

Câbî Tarihinde olayları önemli kılan hususlardan biriside yukarıda görüldüğü üzere Vehhabi meselesinin Medine ve Mekke'de canlı şahitlerinden duyulan ve aktarılan meselelerin yer bulmasıdır. Bu kaynak gösterme tarzı Eyüp Sabri Paşa'da da görülmektedir.

Ömer Câbî Efendi tarihinin ilerleyen bölümlerinde yine Vehhabi meselesine dair aktarımlar yapmaya devam etmiştir burada önemli olan konulardan birisi de İstanbul'da yaşanan garip bir hadiseye yer verilmiş olmasıdır. Özetle hadisenin içeriği bir Arap'ın bez bebek yapıp üzerine kelime-i şahadet yazması akabinde ise bebeğe ver emanetleri yoksa seni boğazlarım demesi üzerine bunu gören çocukların gerçek bir adamı öldürüyorlar sanıp zabitlere haber vermesi ile ortaya çıkan bir meseledir. Velhasıl derdest edilen Arap ile alakalı mesele büyümüş hikâyede bahsi geçen Arap ile alakalı *"bu tasvir Padişahın tasviridir ve bu Arap, Vehhabi tarafından olmak gerekdir"* demesi üzerine Arap hapsedilmiştir. Olayın akabinde ise Arap ile alakalı tahkikat yapılmış oturduğu meclisler, görüştüğü kimseler tespit edilmiştir.[557]

Bu enteresan hikâyenin detaylarını tam manası ile bilmediğimiz için üzerinde kesin yorumlar yapmamakla beraber, dönemin siyasi olaylarının toplumsal olaylar ile nasıl birleştirildiğini ve bunun üzerinden nasıl bir hava oluştuğunun anlaşılması açısından önemli bir detay olarak önümüze çıkmaktadır. Hâlbuki anlatılan olaydan anlaşıldığı üzere bahsi geçen Arap kişi akli dengesi yerinde olmayan birisi olması kuvvetle muhtemelken, bir bez bebek meselesi bir anda bir Vehhabinin Padişaha hakaret davasına dönüşmesi, Vehhabi meselesinin İstanbul'da yaptığı etkinin de anlaşılmasında önemli bir yeri olduğu görülmektedir.

Ömer Câbî Efendi ilerleyen sayfalarda yine bölgeden gelen haberleri aktarmaya devam etmiştir. Bu haberlerden aktardığı bilgiye göre Kâbe'nin örtüsüne Vehhabiler bir beyit yazmışlardır bu beytin çevirisi şu şekildedir;

[556] Ömer Câbî Efendi, *Câbî Tarihi,* s. 578
[557] Ömer Câbî Efendi, *Câbî Tarihi,* s. 627.

"Keder seni sıktığı zaman, Elem neşrah (suresini) düşün. İki kolaylık arasında bir zorluk vardır. Bunu düşündüğün zaman ferahla. Allah'tan başka ilah yoktur. Allah'ın halifesi Suud Allah'ın (evini) giydirdi."[558]

Bu kısımdan sonra aralıklarla Vehhabi meselesi hakkında yine malumatlar verilmekle beraber daha önce ele alınan konularla benzer konular olması hasebiyle diğer Vehhabi başlıkları burada tekrar ele alınmamıştır.

Ömer Câbî Efendi'nin Vehhabi meselesine yaklaşımını incelediğimiz zaman kendisine has bir anlatım ve yaklaşımı olduğunu söylememiz mümkündür. Gerek meseleyi Rafizilik üzerinden değerlendirmesi gerekse olayların canlı şahitlerinde duyduklarını aktarmak sureti ile bilgiler vermesi onu özgün kılan hususların başında gelmektedir. Bunun yanı sıra gerek Vehhabilerin para basmaları gerekse İstanbul'da yaşanan bez bebek olayındaki Arap asıllı şahıs ile alakalı anlattıklarından da döneme dair aydınlatıcı bilgiler bulunmaktadır.

4.7. Osmanlı Resmi İdeolojisi Çerçevesinde Vehhabi Meselesi

Vehhabi meselesinin anlaşılabilmesi için Osmanlı Devleti'nin resmi bakış açısının da anlaşılması elzemdir. Çünkü Osmanlı Mütefekkirlerinin ekseriyetle devletin resmi söyleminin dışında veya tersine bir söylem ortaya koymaları mümkün değildir.[559]

Bu noktadan yola çıktığımızda Ahmet Yaşar Ocak'ın *"Osmanlı resmi ideolojisi"*[560] olarak vasıflandırdığı devletin bakış açısını ele almamız gerekmektedir. Osmanlı resmi ideolojisini ele aldığımız zaman karşımıza çıkan en önemli olgu inançtır, Osmanlı Devleti inanç sistemi üzerine kurulmuştur. Hali ile devlet din ile özdeşleşmiştir.[561] Bu sebeple Osmanlı Devleti bir İslam devletidir demek mümkündür.[562]

Osmanlı Devleti İslam inancını ise kendisinden önce gelen Türk İslam devletlerinin mirasını devralmak sureti ile Ehl-i sünnet ve'l cemaat itikadı üzerine kurmuş ameli

[558]Ömer Câbî Efendi, *Câbî Tarihi,* s.664.
[559] Selda Güner, *Osmanlı Arabistanı'nda Kıyam ve Tenkil Vehhabi Suudiler,* s.226.
[560] Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler,* 15.-17. Yüzyıllar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013, s.81-82.
[561] Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler*, s.84.
[562] Firdevs Çetin, "Osmanlı-Safevi Rekabetinin Osmanlı Resmî İdeolojisine Etkisi", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 1, S.2, s.14.

yorumda ise Hanefi mezhebini benimsemiştir. Hali ile devletin resmi ideolojisinin en temel unsurlarından olan bu inanç yapısına karşı gelişen her türlü dini ve mezhebi yorumla mücadele etmeyi de bir vazife saymışlardır.[563] Fakat burada Osmanlı Devletinin mirasını devr aldığı diğer devletlerden daha kuvvetli biçimde kendine has bir mahiyet kazandırmıştır. Hali ile bu durum Osmanlı İslam anlayışının münferit olarak ön plana çıkmasına sebep olmuştur.[564]

Osmanlı Devleti'nin merkeze Ehl-i Sünnet inancını alması hali ile tarihsel olarak karşısına çıkan bu inanç dışındaki yapılarla mücadele etmesine sebep olmuştur. Bu mücadeleler içerisinde en önemlilerinden birisi Osmanlılar ile Safeviler arasında yaşanan mücadeledir.

Osmanlı Devleti'nin İslam'ın Şia yorumunu benimsemiş Safevi devleti ile mücadele etmeye başlaması kendisine karşı yöneltilen İslam'i söyleme karşılık yine İslam'i bir söylemle karşılık vermesine sebep olmuştur. Bu söylemin temelini Osmanlılar açısından Rafizi/Kızılbaş söylemi olarak belirlenmiştir. Çünkü Osmanlılar bölgede hâkimiyetlerinin temeli olarak kendi resmi ideolojilerinin tahkim edilmesi ve kuvvetlendirilmesi olarak görmekteydiler.[565] Osmanlı Devleti kendisine karşı siyasal amaçlar taşıyan ve rekabet ortamı oluşturan Safevi tehlikesine karşı "İslam'dan sapmış, hali ile dinden çıkmış" muamelesi yapmış bunu da sert bir biçimde vurgulama gereği hissetmiştir.[566]

Rafizi ifadesinin yanı sıra Osmanlılar ve kendilerinden önce Selçuklular farklı dini ifadelerle kendi inançlarının dışında kalan din motifli hareketleri vasıflandırma metodu izlemiştir. Bu noktada karşımıza çıkan bir başka dini ifade ise "zındık"lık ithamıdır.[567]

Zındık kelimesi Osmanlı kaynaklarında kimi zaman Kalenderiler kimi zaman ise Hurufiler için kullanıldığı görülmektedir. Özellikle heteredoks inançlar taşıyan, manihezm dininden kalan bir takım inanışları devam ettiren Türkler içinde bu ifadenin kullanıldığı görülmektedir.[568]

---

[563] Recep Önal, "Osmanlı Coğrafyasında Sünnî Düşüncenin Resmî İdeoloji Olarak Benimsenmesi Üzerine Sosyo-Jeopo-Teolojik Analizler", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, C.10, S.4, Aralık 2018, s.1260.
[564] Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler*, s.90.
[565] Halil İbrahim Bulut, "Osmanlı-Safevi Mücadelesinde Ulemanın Rolü: Kemalpaşazade Örneği", *Dini Araştırmalar Dergisi*, C.7, S.21, 2005, s.179-180.
[566] Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler*, s.118.
[567] Ahmet Yaşar Ocak, *Yeniçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2012, s.251.
[568] Ahmet Yaşar Ocak, *Yeniçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri*, 253-255.

Osmanlı ve Selçuklu söyleminde geçen bir başka dini ifade ise Eyüp Sabri Paşa bahsinde üzerinde durduğumuz "haricilik" konusudur. Zındık ve Rafizi ifadesinin yanında daha önce hem Selçuklular hem de Osmanlılar Harici ifadesi ile kendi inançları dışındaki dini grupları itham ettikleri bilinmektedir. Harici ifadesinin kullanıldığı gruplar ise Selçuklular döneminde Selçuklu devletine isyan eden Baba İshak ve Türkmenlerdir. Osmanlılar döneminde ise 1527'de ki Kalender Şah ayaklanması için harici ifadesinin kullanıldığı görülmektedir. Buradan anlaşılmaktadır ki Osmanlı terminolojisinde devlete isyan eden Ehl-i Sünnet inancı dışındaki grupların harici olarak vasıflandırılması söz konusudur.[569]

Buraya kadar izah edilen sebeplerden dolayı Osmanlılar daha önce kendilerinin karşılaştığı farklı dini inanç ve mezhebe iltisaklı rakipleri için hangi söylem ile yaklaşacaklarına dair tarihsel bir tecrübeye sahipti.

Hali ile Osmanlı Devleti kendi İslam anlayışına karşı ağır eleştirilerde bulunan hatta zaman zaman bu İslam anlayışını kökten reddedip, tekfir eden İslam'i motifli bir Vehhabi muhalefetine karşı geliştireceği söylemi bulmakta zorlanmadığını söylemek mümkündür.

Osmanlı Devlet'inin resmi yazışmalarda kullandığı üslupta karşımıza çıkan en önemli husus meselenin "haricilik" üzerinden değerlendirilmesidir. Konu ile alakalı Osmanlı Arşivlerinde birçok belge bulunmaktadır. *"Mekke'nin haricilerden kurtarılması"* [570], *"Yesrib ve Bahta'nın haricilerden kurtarılması"*[571], *"haricilere karşı kazanılan zafer"*[572], *"Şerif Galib'in Haricileri def etmesi"*[573], *"Harici İbn'i Suud..."*[574] gibi birçok belgede kullanılan dilin haricilik merkezli bir söylemden oluştuğu görülmektedir.

Osmanlı resmi ideolojisinin ve Vehhabi söyleminin anlaşılması konusunda önemli bir diğer kaynak ise Vak'a-nüvis'lerin kaleme aldığı eserlerdir. Bu kısımda Vak'a-nüvis eserleri üzerinden belgelerin üslubu ile eserlerin üslup ve içeriği üzerinden bütüncül bir okuma ortaya konulmaya çalışılacaktır. Çünkü Osmanlıların resmi dilinin yanı sıra meselenin kendi zaviyelerinden nasıl anlaşıldığı hususunda Vak'a-nüvis eserleri çok zengin bilgiler içermektedir.

---

[569] Ahmet yaşar Ocak, *Yeniçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri*, 255-256.
[570] COA, HAT, 974-41434.
[571] COA, HAT, 341-19535.
[572] COA, HAT, 92-3784.
[573] COA, HAT, 92-3784.
[574] COA, C. DH, 294-14498.

4.7.1. Osmanlı Vak'a-nüvis'lerinin Eserlerinde Vehhabi Meselesi

Vak'a-nüvis Osmanlı merkez teşkilatında görevli, resmi tarihçilerdir.[575] Osmanlı Devletinde görev yapmış olan Vak'a-nüvis'lerin tarihleri devletin resmi görüşünü yansıtması açısından önem arz etmektedir. Bundan dolayı bu bölümde Vak'a-nüvis tarihleri üzerinden Vehhabi meselesi ele alınacaktır.

Vehhabi meselesi Osmanlı Vak'a-nüvis'leri içerisinde ilk olarak Süleyman İzzi Efendi tarafından dile getirilmiştir. Konu ile alakalı İzzi Tarihi'nde Mekke Emiri Şerif Mesud'un İstanbul'a gönderdiği tahrirat aktarılmış fakat üzerinde herhangi bir yorum yapılmamıştır. Bu tahriratta Şerif Mesud Abdülvehhab için

> *"Muhammed bin Abdülvehhab nam bir mülhid… müfsid-i mezbur… şakı-i mezbur…"*[576]

Burada Abdülvehhab'la alakalı sert ifadeler Osmanlı Devleti'nin o dönem ki görüşünü yansıtmadığı açıktır. Konuyla alakalı daha önce incelediğimiz eserler üzerinden yorum yaptığımız zaman, devletin bir dönem resmi bakış açısı Vehhabiler ile Mekke Şerifleri arasındaki mücadeleden ve rekabetten dolayı konunun Şerifler tarafından abartıldığıdır. Hali ile böyle bir tahriratın içerisindeki ifadelerin o dönem Osmanlı Devleti'nin resmi görüşünü yansıttığı söylenemez.

Süleyman İzzi Efendi'den sonra konuyu ele alan bir başka Vak'a-nüvis ise Ahmed Cevdet Paşa'nın ana kaynaklarından birisi olan Ahmed Vâsıf Efendi'nin Mehasinü'l-Asar ve Hakaikül-Ahbar isimli eseridir.

Ahmed Vâsıf Efendi eserinde Vehahbilerle alakalı kim oldukları ve itikatlarına dair herhangi bir tartışmaya girmemiş konu ile alakalı açıklayıcı bilgi vermemiştir. Fakat Vehhabiler'in yaptıkları hakkında olayları aktarırken satır aralarında kullandığı bazı ifadeler Ahmed Vâsıf Efendi'nin Vehhabiler'e bakışını anlamamızda yardımcı olmaktadır.

---

[575] Bekir Kütükoğlu, *Vekayi'nüvis Makaleler*, İstanbul Fesih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1994, s.103.
[576] Süleyman İzzi Efendi, *Tarih-i İzzi*, Raşid ve Vasıf Efendiler Matbaası, İstanbul 1199, s. 208a.

Bu konuya ilişkin örneklerden birisi Ahmed Vâsıf Efendi'nin Kerbela baskınını anlatırken aktardığı bilgilerde görülmektedir. *"Vak'a-i Kerbela"* başlığı altında ele aldığı meselede Vehhabilerin Hz. Hüseyin'in kabrine zarar vermeleri ile alakalı şunları söylemiştir;

> *"Meşhed-i İmam Hüseyin'de mu'allak olan sîm ü zer kanâdîli ve sayir tuhaf ve yadigâr-ı kavm-i a'c'âm'ı ahz u teşyîl ve kubbe-i mu'attaranın bir tarafını hedm ü tenzîl ile âyîn-i Karamita'yı tekmîl eylediler."*[577]

Bu ifadelerden anlaşıldığı üzere Osmanlı mütefekkirleri içerisinde Vehhabi konusunu ilk defa Karamita meselesi ile ele alan isimlerden birisi Ahmed Vâsıf Efendi'dir. Neden böyle bir benzetmenin içerisine girdiğine dair herhangi bir açıklama yapmasa da Vehhabilerin saldırgan siyasi aksiyonları ile Karamitaların geçmişte yaptıkları arasında benzerlikler kurduğu anlaşılmaktadır.

Ahmed Vâsıf Efendi ilerleyen sayfalarda Kerbela baskının etkilerini anlattığı kısımlarda aralıklarla yine Vehabilerle alakalı satır aralarında tanımlamalar yapmıştır bunlardan bir başka örnek Vehhabiler ile Hariciler arasında kurduğu bağlantıdır. Ahmed Vâsıf Efendi bu konuda şunları söylemektedir;

> *"Bagı-yı merkumun tavrı, Havaric'e mahsus etvardan olup…"*[578]

Vehhabilerin amaçlarına da değinen Ahmed Vâsıf Efendi bu konuda Şah İsmail ve Karamita kıssalarından malum olduğu üzere, Vehhabilerin amaçlarının siyasi olduğu vurgusunu yapmaktadır.[579]

Burada Şah İsmail ve Karamita mezhebine yapılan atıflar tarihsel bakış açısı olarak meselenin dini yönü ile siyasi yönünün birlikte değerlendirildiği ve tarihsel tecrübeden yola çıkılarak Osmanlıların Vehhabi meselesine karşı bir pozisyon aldığı görülmektedir.

Ahmed Vâsıf Efendi Vehhabi meselesi ile alakalı toplanan istişare meclisinde konuşulan konuları da aktarmıştır. Burada aktardığı ifadeler de Osmanlıların Vehhabi meselesine bakış açısının anlaşılması açısından önemlidir. Özellikle Vehhabiler Harici midir yoksa bir düşman unsuru mudur konusu üzerine yapılan tartışmalar, Emevi dönemine kadar gitmiş

---

[577] Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehasinü'l-Asar ve Hakaikül-Ahbar,* Haz. Hüseyin Sarıkaya, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2017, s. 684.
[578] Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehasinü'l-Asar ve Hakaikül-Ahbar,* s.697.
[579] Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehasinü'l-Asar ve Hakaikül-Ahbar,* s.698.

ve Emevi Valisi Haccac ile Abdullah bin ez-Zübeyr arasında yaşanan savaş üzerinden konu tartışılmıştır.[580]

Ahmed Vâsıf Efendi eserinin muhtelif yerlerinde Vehhabi konusu hakkında bilgiler aktarmış fakat bunlar salt bilgiden ibaret olup, üzerinde yorum yapmak mümkün olmadığı için burada ele alınmamıştır[581]. Ayrıca bu kısımlarda aktarılan bilgiler daha önce Vehhabilik meselesinde ele alınmış olduğundan dolayı herhangi farklı bir bilgiye rastlanılmamıştır.

Ahmed Vâsıf Efendi'den sonra Vak'a-nüvis olan Mütercim Asım Efendi kendi tarihinde Vehhabilikle alakalı konulara yer vermiştir. İlk olarak ele aldığı yerde kullandığı şu ifadeler Vehhabiliğe karşı olan bakış açısını anlamaya yardımcı olmaktadır;

> *"Ceziretu'l-Arab'da se'r-nümay-ı huruc olan Vehhabi dedikleri Harici, müşarun ileyh vefat eylemedikçe iş-al-i naire-i tuğyan ve Harameyn tarafına şerare-feşan olmadığı, cümle indinde zahir u iyandır."*[582]

Asım Efendi daha konuyu ilk ele alışta Haricilik meselesine vurgu yaparak giriş yapmıştır. Konumuzla alakalı önemli olan husus ise Asım Efendi'nin ilerleyen sayfalarda Vehhabiler'in Basra'ya yaptıkları saldırıyı ele aldığı bölümde açtığı *"İstitrad"* [583] başlığıdır. Bu başlığı önemli kılan husus Asım Efendi'nin Vehhabi meselesine yaklaşımı ile Eyüp Sabri Paşa'nın Vehhabi meselesine yaklaşımının benzerlikleridir.

Asım Efendi bu başlıkta önce Vasıf Tarihinde meselenin ele alındığını söyleyerek giriş yapmış fakat Vehhabilerin yalanlarını ve kitap ve sünnet muhalifi işlerini ortaya koymanın ehl-i imana vazife olduğu bundan dolayı da kendisinin de bu meseleyi yazarak anlatmak istediğini söylemiştir.[584]

Asım Efendi bu girişin akabinde ise Der'iye ile alakalı bilgiler vermiş, bu şehrin Vehhabilerin menşe'i olduğunu söylemiştir. Ardından ise Eyüp Sabri Paşa'nın daha önce ele aldığımız Karamita konusuna meseleyi getirmiş ve şunları aktartmıştır;

---

[580] Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehasinü'l-Asar ve Hakaikül-Ahbar,* s. 734-737.
[581] Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehasinü'l-Asar ve Hakaikül-Ahbar,* s. 770, 790, 791, 799, 801, 802, 813, 835, 836, 863.
[582] Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi*, Haz. Ziya Yılmazer, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2015, s.43.
[583] Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi,* s.47.
[584] Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi,* s.47.

"Hulefay-ı Abbasiyye'den Mu'tezıd Billâh zamanında zuhur eden Karamıta neslinden olmak, melhuz-ı galibdir."[585]

Asım Efendi bu girişin akabinde Karamita mezhebi ile alakalı bilgi vermeye başlamıştır, bu bilgilerden anlaşıldığı üzere Eyüp Sabri Paşa'nın Karamita meselesini ele alırken hangi kaynaktan yararlandığı sorusunun cevabı karşımıza çıkmaktadır. Çünkü Tarih-i Vehhabiyan'da Karamita meselesi ile alakalı işlenen hususlar ve üslubun neredeyse bir benzeri Asım Efendi Tarihin'de de mevcuttur. Bu benzerliklerden bazıları şunlardır;

"Re'is-i Karamıta olan Ebu Said Cenabı nam kimesne, kasiru'l-kame, kabihu'l-manzar ve hurde-endam bir şahs-ı na-fercam olmağla, Kırmıtı lakabıyla terkib olunup, etba'ına Karamıta itlak eylediler. İki yüz yetmiş sekiz tarihinde zuhur edip…

Daima halka ibadet ve zühd ü diyanet izhar eder idi…

El kıssa: Üç yüz bir senesinde Ebu Said mesfuru ve huddamından biri bir takrible hammamda katl-ü idam eyledikçe, yerine ferzende-i na-pesendi olan Ebu Tahir ca-nişin ve re'is-i Karamıta-i bed-ayin oldu…"[586]

Asım Efendi Karamita mezhebi ile alakalı Mekke'yi ele geçirmeleri hacer'ül esved'i söküp Ahsa bölgesine götürmeleri gibi konuları aktardıktan sonra meseleyi tekrar Necd bölgesine getirmiş ve Vehhabiliğin ortaya çıktığı yer ile Müseylemet'ül Kezzab'ın peygamberliğini ilan ettiği yerin aynı olması üzerinden Vehhabiliği daha önce ele aldığımız müellifler ile aynı noktada konumlandırmıştır.[587]

Asım Efendi burada Müseylemet'ül Kezzab ile Abdulvehhab arasında ilişki kurarken şu atasözünü aktarmıştır;

"Hükmü'l usuli yersi fi'l-furu"[588]

[585] Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi,* s. 48.
[586] Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi*, s. 48-49.
[587]Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi,* s.50.
[588] Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi,* s.50.

Asıllarının hükmü ayrıntılara da sirayet eder manasına gelen bu atasözü üzerinden Vehhabilik ile kendisinden önce aynı bölgede ortaya çıkmış Karamita ve sahte peygamber Müseylemet'ül Kezzab arasında bir ilişkilendirme yapmıştır.

Asım Efendi bu kısımdan sonrada Abdülvehhab'ın kim olduğu konusunu ele almıştır. Abdülvehhab'ın ortaya çıktığı tarih olarak h.1180 (m. 1766-1767) tarihlerini vermiştir Eyüp Sabri Paşa ise bu konuda h. 1188 tarihini kullanmıştır.

Asım Efendi Abdülvehhab'ın Hanbelî mezhebine mensup olmasını ise şu şekilde değerlendirir;

> *"Min ciheti'l-mezheb Hallac-ı Mansur'un katlini ifta eden Hanabile mute'assıblarından olmağla…"*[589]

Asım Efendi burada Hanbelî mezhebi ve onun İmam'ı Ahmed b. Hanbel-i saygı ve tazimle anıp, Ehl-i Sünnet âlimlerinden olduğunu vurgulamakla beraber Hanbelî mezhebinin içinde mutaassıp bir grubunda olduğunu belirtmiştir. Abdulvehab'ın ise fikirlerinin kaynağı olarak İbn'i Teymiyye ve İbn'i Kayyım olduğunu vurgulamıştır.

Abdülvehhab'ın ortaya çıktığı dönem devlet ricalinin ve özelliklede Sultan I. Abdulhamid'in tavrını da ele alan Asım Efendi, burada Sultan'ın meseleyi titizlikle ele alınmasını istediği vurgusu dikkat çekmektedir, burada Sultan'ın tavrı ile alakalı Asım Efendi şu bilgileri aktarmaktadır;

> *"Abdulvehhab-ı mersumun kıssa-i hal ü şanında istiksa ve istil'am ve 'İlac-ı vakı'a pış-ez-vuku bayed-kerd'* [590] *mu'alecesine mebni mezheb müddeasında istifham buyurduklarında…"*[591]

Asım Efendi'ye göre Sultan I. Abdulhamid meseleyi kavramış ve önemsemiştir hatta bu konuyu Zend Kerim Han meselesinden daha da önemli gördüğünü bu sebeple olayın araştırılması için Sadrazama emir verdiğini belirtmektedir. Fakat burada Asım Efendiye göre suçlu olanlar devlet ricalidir Sadrazam Abdulvehhab'la alakalı meseleyi Cidde ve

[589] Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi,* s. 50.
[590] Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi,* s. 51. "bir olayın ilacını meydana gelmezden önce edinmek gerekir" manasında Farsça bir atasözü.
[591] Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi,* s. 51.

Habeş Valisi Yenişehirli Osman Paşa'ya sordurmuş, Osman Paşa ise cevabında Abdulvehhab'ın ulemadan faziletli bir kişi olduğu bilgisini vermiştir.[592]

Abdulvehhab'ın ölümü üzerine Abdulaziz b. Suud'un idareyi devam ettirdiği bilgisini veren Asım Efendi burada Suud ailesi ile Abdulvehhab arasında yaşanan meselelere yer vermemiştir. Abdulaziz b. Suud ile alakalı ise şu ifadeleri kullanmıştır;

> *"Serdar-ı Karamıta gibi iddi'ay-ı salah u takvimi semir-i zamiri olan tesallutun daiye'sine esas ve iklil-i Saltanat-ı Arabistan'a vesile-i ihtilas eyleyüp…"*[593]

Asım Efendi burada Vehhabilerin amacının siyasi olduğunu vurgulamakla beraber, Karamita iddiası ile Vehhabi iddiasının aynı olduğu vurgusunu da yapmasından Karamitalar ile Vehhabiler arasında kurduğu bağlantının sebebinin siyasi olayların benzerliği ile alakalı olduğu anlaşılmaktadır.

Asım Efendi bu kısımda Vehhabilerin inanç ve itikatlarını da ele almıştır. Şeyhülislam Esad Efendi'nin konuyla alakalı bir risalesine atıf yaparak Vehhabi inancının esaslarını üç mesele üzerinde toplamıştır.[594] Bu meseleler Cevdet Paşa'nın ve Eyüp Sabri Paşa'nın ele aldığı üç mesele ile aynı olduğu için burada tekrar ele alınmayacaktır.

Son olarak Asım Efendi "tezyil" başlığı altında bir ek yaparak burada Vehhabi "haricilerinin" selefleri olarak Hasan Sabbah, Şeyh Haydar, Kadı Simavna ve Kadı Burhaneddin gibi isimlerin olduğunu ve bunların *"kelimetü hakkun uride bihi batılun"*[595] İslam'ın hak meselelerini batıl sözler ile ele aldıkları hususunda bir ve beraber oldukları vurgusu yapmıştır.

Asım Efendi Tarihinde ilerleyen sayfalarda Vehhabi meselesine dair aralıklarla bilgiler verilmekle birlikte burada daha önce ele alınan hususlar çerçevesindeki meseleler olması sebebiyle üzerinde durulmamıştır.[596]

---

[592] Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi,* s.51-52.
[593] Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi,* s.52.
[594] Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi,* s.53-55.
[595] Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi,* s. 57. "batıla alet edilen hak söz"
[596] Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi,* s.609-614.

Vehhabilik konusunda Âsım Efendi Tarihi'nden sonra bir başka önemli kaynak ise Mütercim Ahmed Âsım Efendi'den sonra Vak'a-nüvis olan Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi Tarihidir.[597]

Şânîzâde Tarihi'nde Vehhabi meselesi enine boyuna ele alınmaktan ziyade satır aralarında işlenmiştir. Fakat burada Mehmed Efendi meseleye yer yer farklı bir bakış açısı da sunmuştur. Bu farklılığın en önemli örneklerinden birisi Mehmed Efendi'ye göre Vehhabi meselesinin Osmanlı Devleti içerisinde merkezi otoritenin zayıflaması ile alakalı olduğu ve genel sıkıntılardan bir tanesi olduğu vurgusunu yapmasıdır.

Mehmed Efendi bu meseleyi Anadolu'da ve Rumeli'de ki Ayanlar meselesi ile aynı olduğu sonucunu çıkarmış ve konu ile alakalı şunları söylemiştir;

> *"kudreti ve 'âmme-i enâmm cülûs-i dâfi'u'n-nuhûs-i Hâkanî'den sürürü neşât ve kemâl-i hazz u inbisâtı ve Rumeli ve Anadolu a'yân ve hânedânlarmın bâ-irâde-i sa'âdet-ifâde-i hazret-i Pâdişâhî 'alei-'umûm Sadr-ı müşârun ileyhle 'akd-i ittifâk ve rabt-ı vifâk ve bii-cümle vükelâ'-i devlet ve ru'esâ'-i mülk ü millet miyânmda in'idâm-ı şâ'ibe-i tenâfür u şikak ile mecmû'u bi'd-da've Der-i devlet-medâr'a rû-mâl-i kudüm olup, umûr-i dâhiliyye vü hâriciyyenin ber-vefk-ı merâm hüsn-i nizâmına ikdâm, kezâlik Haremeyn-i şerîfeyn'deki Vehhâbî ga'ilesinin esbâb-ı indifâ'ma ihtimâm ve'l-hâsıl Devlet-i 'aliyye derûnunda yüz seneden mütecâviz müddetdir ga'ib olmuş ittifâk u kuvvetin 'avdet ü irticâ'ı ve husûf-i terk ü ihmâlde mestûr kalmış necm-i sa'dü's- su'ûd nesak u nizâmın kemâ fi'l-esbak bürûz u iltimâ'ı husûslarına müsâ'ade-i kevkeb-i baht-ı Cihân-bânî ile bu nevrûz-i fîrûz, şeref-i şems-i saltanat-ı cenâb-ı Mahmûd Hânî'de sarf-ı vüs' u iktidâr olunmakda olduğu ve Rumeli askerinden mâ'adâ Anadolu memâlikinden pey-der-pey celb-i asker olunmağla…"*[598]

Mehmed Efendi'nin bu yaklaşımın yanı sıra Şânîzâde Tarihi'nde önemli olan bir başka husus ise Tarih-i Vehhabiyan'da verilen bazı bilgilerin burada karşımıza çıkmasıdır. Özellikle Ahmed Tosun Paşa ile alakalı aktarılan bilgilerin bir benzerini Eyüp Sabri Paşa'da aktarmıştır. Hali ile bu benzerlikler, Eyüp Sabri Paşa'nın Tarih-i Vehhabiyan'ı

[597] Halil İbrahim Erol, *Şanizade Mehmet Ataullah Efendi'nin Tarih Anlayışı*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2010, s.60.
[598] Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi, *Şânî-zâde Tarihi*, Haz. Ziya Yılmazer, C.1, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008, s.92.

kaleme alırken kullandığı kaynaklardan birisinin de Şânîzâde Tarihi olması ihtimalini ortaya çıkarmıştır.

Şânîzâde Tarihi ve Tarih-i Vehhabiyan'da görülen benzer bilgiler ise *"Hulâsa-i tahrîrât-ı Tosun Ahmed Paşa"*[599] başlığı altında görülmektedir.

Mehmed Efendi Ahmed Tosun Paşa'nın yaşının genç olması ve savaşmaya istekli olması ile alakalı verdiği bilgiler Tarih-i Vehhabiyan'da da verilen bilgilerdir bu konuda Mehmed Efendi şu bilgileri vermiştir;

> *"Yenbu'ul-berr'e dört sâ'at mesâfede Cüdeyde Boğazı semtine 'azîmet ve Boğaz-ı mezkûrun ağzma nasb-ı hıyâm-ı ikâmet eylediler. Paşa-yı mûmâ ileyhin sinni henüz hadîs olduğundan kendüsi ceng ü cidâle nev-heves1 ü harîs olarak, tahsîl-i nâm ve kâm-i bî-hengâma münhemik ü mâ'il ise de…"*[600]

Ardından da Ahmed Tosun Paşa'nın kuvvetleri ile Vehhabiler arasında Yebnbeh'ul Bahr boğazında yaşanan şiddetli çatışmalar içerisinde verilen bilgilerde hemen hemen Tarih-i Vehhabiyan'da geçen bilgilerle aynıdır.

> *"kesret-i tecribe ile hâsıl olur 'âkıbet-endîşlikden genç-lik sebebiyle mûmâ ileyh henüz behre-i kâfiyeye nâ'il olmadığından, hemân zikr olunan boğazın içine duhûl ü hücûma ısrâr ve bu makule boğaz cengi bilâ-ihtiyât hatarlu olduğunu ru'esây-ı askerinden ba'zı üstâdân-ı kâr-zâr ifâde vü ihbar eylemişler iken, mûmâ ileyh anların re'y ü nushundan sedd-isem'-i i'tibâr ederek, hemân hareket ü kufûl ve boğaza vusûl esnâsında, piyâde askeri boğazın şimâl ve cenûb câniblerindeki dağlara ense taraflarından çıkup…"*[601]

Şeklinde aktarılan bilgilerden bu benzerlikle görülmektedir. Burada görülen bir başka benzer bilgi ise Yenbeh'ul Bahr savaşında Vehhabilerin bölgede bulunan mevcut kuvvetleri ile alakalı bilgilerdir burada Mehmed Efendi şu bilgileri vermiştir;

[599] Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi, *Şânî-zâde Tarihi*, s.524.
[600] Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi, *Şânî-zâde Tarihi*, s.525.
[601] Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi, *Şânî-zâde Tarihi*, s.525.

"Ve tâ'ife-i 'Urbân ol mahalde elli bin kadar olmağla, mûmâ ileyh ma'iyyetinde olan biraz top ve altı hâven ve vâfir cebehâne gibi mühimmât-ı kesîreye dest-res olup, mûmâ ileyh hemân asâkir ile…"[602]

Bu hususların yanında Vehhabiler ile alakalı diğer bilgiler Şânîzâde Tarihi'nin muhtelif yerlerinde[603] ekseriyetle satır aralarında aktarılmış bilgiler olmakla beraber daha önce ele alınmış konular olduğu için detaylıca bu kısımda aktartılmamıştır.

Vak'a-nüvis Es'ad Efendi Tarihi'nde de satır aralarında Vehhabi meselesine dair ufak bilgiler verilmekle beraber Es'ad Efendi konuyu enine boyuna bir şekilde ele almamış olduğu görülmektedir.[604]

Vehhabi konusunu ele alan isimlerden biriside son Vak'a-nüvis Abdurrahman Şeref Efendi'dir, Tarih-i Asr-ı Hazır isimli eserinde *"Vehhabi Meselesi"*[605] başlığında konuyu değerlendirmiştir.

Abdurrahman Şeref Efendi konuya Abdülvehhab'ın kim olduğu ve Hanbelî mezhebine iltisaklı olduğunu vurguladıktan sonra diğer Osmanlı Müelliflerinin daha önce kullanmadığı bir üslupla Hanefi mezhebini ve onun imamı İmam Azam'ı övmeye başlamış ve Hanbelî mezhebi ile nicelik noktasında kıyaslamıştır. İmam Azam için Abdurrahman Şeref Efendi şu ifadeleri kullanmıştır;

"Müctehidin azam-ı hazrat'ı içinde İmam Azam kadar zekisi yokdur."[606]

Abdurrahman Şeref Efendi konuya böyle bir giriş yaptıktan sonra Vehhabi mezhebinin nasıl yayıldığı hususunu ele almış ve burada Abdülvehhab'ın ortaya koyduğu fikirlerin çölde yaşayan yağmacı Araplar için uygun olmasından dolayı Vehhabi hareketinin kuvvetlendiği sonucunu çıkarmıştır.[607]

---

[602] Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi, *Şânî-zâde Tarihi*, s.526.
[603] Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi, *Şânî-zâde Tarihi*, s. 253, 401, 660, 889, 892.
[604] Mehmed Es'ad Efendi, *Vak'a-nüvis Es'ad Efendi Tarihi*, Haz. Ziya Yılmazer, Osmanlı Araştırmalar Vakfı, İstanbul 2000, s.274, 569.
[605] Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih-i Asr-ı Hazır*, Müşterekü`l-Menfaa Osmanlı Şirketi Matbaası, İstanbul 1329, s.475.
[606] Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih-i Asr-ı Hazır*, s.475.
[607] Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih-i Asr-ı Hazır*, s.476.

Vehhabi itikadının ise iki temel başlık altında toplandığını söyleyen Abdurrahman Şeref Efendi birincisi ölen birisinden medet istememek ve gazve usulünden dolayı savaşılan kişilerin mallarının savaşçılara helal olması demektedir.[608]

Ardından Vehhabilerin Irak tarafın on bin kişilik bir kuvvetle saldırdığı bilgisini veren Abdurrahman Şeref Efendi, Kerbela baskını, Hz. Hüseyin'in kabrinin daha sonra da Hz. Ali'nin kabrinin yağmalanması hadiselerine değinmiş devletin bu konuda müdahale edememesinin sebebi olarak da çölde ki uzun mesafeler olduğunu söylemiştir.[609]

Abdurrahman Şeref Efendi burada daha önce Osmanlı Müelliflerinin üzerinde durmadığı bir konuyu da ele almıştır. Bu konu Vehhabiler'in Avrupa'ya nasıl izah edileceği üzerinedir. Filibeli Ahmed Hilmi'de Avrupalıların Vehhabilik ile alakalı algısına değinmiş fakat o izahattan ziyade Vehhabiliğin Protestanlık ile birbirine karıştırılmaması üzerine durmuştur. Abdurrahman Şeref Efendi bu konuda şunları söylemektedir;

> *"Bunların ne adam olduklarını anlamalı! Üç yüz milyon Müslüman'ın kıblegahı olan bir makam-ı mukaddesi yağma ediyorlar. Ya Suriye'ye gidübde Hıristiyan kiliselerini yağma edeydiler Frenk bize acaba ne diyecekdi. Hâlbuki herifler Ravza-i Mutahhara'yı yağma ediyorlar da kiliseyi falan dinlerler mi?"*[610]

Abdurrahman Şeref Efendi bu kısımdan sonra konuyu Hac güvenliğine getirmiş uzak yerlerden gelen bazı hacıların üç buçuk yıl gidip üç buçuk yıl gelmekle toplam yedi senesinin yollarda geçtiği bu zahmete rağmen Arafat'a çıkamadan geri dönmesinin son derece yanlış olduğunu söylemektedir, bu konuda Osmanlı idaresi için şu ifadelere yer vermiştir;

> *"Hadim'ül Harameyn olan Padişah oralara iyi bakıyor yollara taht-ı emniyettedir diye geliyorlardı..."* [611]

Bu kısmın sonunda Abdurrahman Şeref Efendi Vehhabi meselesinin Osmanlı Devletinin içerisindeki etkisine de değinerek diğer Osmanlı Müelliflerinin üzerinde durmadığı bir konuyu kısacada olsa işlemiştir. Vehhabi meselesinin İstanbul'da yaptığı etki özellikle de

[608] Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih-i Asr-ı Hazır*, s.476.
[609] Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih-i Asr-ı Hazır*, s.477.
[610] Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih-i Asr-ı Hazır*, s.478.
[611] Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih-i Asr-ı Hazır*, s.478-479.

Osmanlı Devletinin yenileşme çabalarına karşı gösterilmiş olan tepki ile alakalı olarak şunları aktarmıştır;

> *"Vehhabiler'in bu suretle Harameyn'e teaddileri ehemmiyetli bir mesele halini ahz etti. İstanbul'da halkın şikâyetlerine ve va'z hocalarının itirazlarına güzel bir zemin hazırlamış oldu. Esnay-ı vaaz'da Cenab-ı Hak tevfikini bizden aldı. Ne olacak! Cünud-u Müslimin önüne pis Frenk herifleri düşerse böyle olur. Harameyn-i Muhteremeyn'i yağma ederler demeye başladılar."*[612]

Bu bölümde Abdurrahman Şeref Efendi'nin Vehhabilik konusuna dair ortaya koyduğu özgün yorumlar değerlendirilmek sureti ile konu nihayete erdirilmiştir.

[612] Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih-i Asr-ı Hazır*, s.479.

SONUÇ

Yaşadığı dönem içerisinde hem devlet görevleri hem de ilmî kişiliği ile iz bırakan Eyüp Sabri Paşa, Vehhabiliğin Osmanlı tefekkür hayatındaki yankısının anlaşılması hususunda önemli bir rol oynamaktadır. Gerek *Tarih-i Vehhabiyan* gerekse *Tarih-i Ceziret'ül Arab* eserinde Vehhabilik konusunu işleyiş şekli, döneminin ruhunu anlama çabamıza ışık tutmaktadır.

Eyüp Sabri Paşa, memuriyet hayatının verdiği imkânlar ve inançlarından temin ettiği ölçütlerle Vehhabi meselesini kendine has bir çerçeve içinde ele almıştır. Eyüp Sabri Paşa'nın, İslam'ın itikatta Ehlisünnet, amelde ise Hanefi mezhebini benimsemiş bir devlet adamı ve tasavvuf meşrep kişiliği ile meseleyi ele aldığını değerlendirdiğimizde, Vehhabi konusuna yaklaşımını anlamamız kolaylaşmaktadır.

Yukarıda izah edilen inanç ve anlayışa sahip birisinin kendi inanç sistemlerini kökten reddeden, tekfir eden, siyasal olarak da meşruiyetini sorgulayan bir harekete karşı Osmanlı merkezli bir söylem ortaya koyması sürecin doğal bir sonucu olmuştur. Hâlbuki Eyüp Sabri Paşa'nın İslami yaşayışının temelinde insanlara İslam'ı anlatmak ve toplumun İslam'ı anlamasını sağlamak yatmaktadır. Özellikle eserlerinin mukaddimelerinde dile getirdiği, toplumun anlayacağı bir dilde eser yazma gayreti bunun en net örneklerinden birisidir. Aynı şekilde Muhammed b. Abdülvehhab da kendi zaviyesinden insanlara İslam'ı ulaştırmayı hedeflemiştir. Bu doğrultuda her iki isimde ortak bir hedefte buluşmuştur; fakat aralarındaki anlayış zıtlığı, Eyüp Sabri Paşa'nın Muhammed b. Abdülvehhab'la eserlerinde ciddi bir hesaplaşmaya girmesine sebep olmuştur.

Eyüp Sabri Paşa'nın bu hali sadece kendi şahsına has bir durum değildir. Kendisinden önce ve sonra meseleyi ele alan Osmanlı mütefekkirleri de ekseriyetle benzer bir tutum içerisinde hareket etmişlerdir.

Meseleyi Osmanlı resmi ideolojisi merkezli okuduğumuz zaman, Osmanlı mütefekkirleri aynı merkezden yola çıkarak Vehhabilikle alakalı bir yorum ortaya koymuştur, demek mümkündür. Zakir Kadiri dışında hemen hemen hepsi benzer noktalardan meseleye yaklaşmışlardır. Fakat burada şu husus önem arz etmektedir. Osmanlı mütefekkirlerinin her biri Vehhabi meselesine aynı merkezden yaklaşmakla birlikte kendilerine özgü bir yorum da ortaya koymuşlardır.

Eyüp Sabri Paşa Karamita mezhebi üzerinden konuyu ele alırken, Ahmed Cevdet Paşa Haricilik vurgusu yapmıştır. Şehbenderzade Ahmed Hilmi, Dozy ile konuyu tartışırken Protestanlık ve Vehhabilik mezheplerinin benzer olmadıklarını vurgulamış, bunun yanı sıra Vehhabi mezhebi ile Karamita mezhebi arasındaki benzerlikler üzerinde durmuştur. Hüseyin Hüsni ise Vehhabilik meselesini ele alırken Eyüp Sabri Paşa ile aynı noktadan yaklaşmakla birlikte, kıyaslamasını Şia ve Vehhabi itikatları üzerinden yapmıştır. Abdurrahman Şeref Efendi ise devlet zaviyesinden meselenin getirdiği sıkıntıyı ele almış, bunun yanı sıra Vehhabi mezhebinin siyasal aksiyonlarının İstanbul'da yenileşme çabalarına yaptığı olumsuz etkiyi anlatmıştır. Ömer Cabi Efendi ise Vehhabi meselesini Mekke ve Medine'den İstanbul'a gelenlerden dinlemiş, olaylara sıcağı sıcağına bizzat şahit olanların ifadelerini aktararak önemli bir kaynak kaleme almıştır. Özellikle de *Cabi Tarihi*'nde geçen Arap bir şahsın başrolde olduğu "bez bebek" hikâyesi, Vehhabi meselesinin İstanbul'da nasıl bir güvenlik problemi olarak algılandığı ve konu üzerindeki hassasiyetin anlaşılması açısından önem arz etmektedir. Osmanlı vakanüvisleri ise meseleye devlet merkezli bakarken, Eyüp Sabri Paşa, Ahmed Cevdet Paşa gibi isimlere kaynak olmuşlardır. Özellikle Mütercim Asım Efendi'nin Vehhabi meselesini Karamita mezhebi üzerinden ele alması, Eyüp Sabri Paşa ve Ahmed Hilmi gibi isimlerin bu yaklaşımı sürdürmesinde yol açıcı bir kaynak olmuştur.

Süreli yayınlarda ise Vehhabi meselesi Haydarizade İbrahim Efendi, Ömer Rıza, Zakir Kadiri gibi isimlerle karşımıza çıkmaktadır. Bu isimler Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Vehhabi meselesini ele almışlar ve konuya yaklaşımda daha ilmî ve sakin bir tavır sergilemişlerdir. Özellikle Eyüp Sabri Paşa'nın kullandığı hakaretamiz üslup son dönem Osmanlı mütefekkirlerinde görülmemektedir. Özellikle Zakir Kadiri'nin yaklaşımı diğer Osmanlı mütefekkirlerinden merkez olarak çok farklı olmakla birlikte, son merhalede Zakir Kadiri de Vehhabi hareketinin çöl şartlarında ortaya çıkmasından dem vurmuş, Vehhabi hareketinin geleceğinin olmadığı yorumunu yapmıştır.

Osmanlı söylemini bir bütün olarak okuduğumuz zaman karşımıza şu sonuç çıkmaktadır. Osmanlı taraflı söylem tarzında Vehhabi meselesinin oturtulduğu dört kavram bulunmaktadır. Bu kavramlar; Haricilik, Karamita, Bedevilik ve Rafiziliktir. Bu dört kavramı incelediğimizde, Vehhabiler'in inanç ve itikat konusunda Ahmed b. Hanbel ve İbn Teymiyye yorumunu benimsemelerinden yola çıkarak Harici, Karamita veya Rafizi

olduklarını söylemek mümkün görünmemektedir. Özellikle Şia mezhebi ile olan kanlı kavgalarını esas aldığımızda Rafizilik konusunda tavırları da ortadadır.

Vehhabi konusunu ele alan Osmanlı mütefekkirlerinin bu hususları bilmiyor olması, eserlerini incelediğimizde, mümkün gözükmemektedir. Fakat Osmanlılar kendi zaviyelerinden olayı değerlendirirken meseleye Vehhabilerin siyasal aksiyonları üzerinden yaklaşmışlardır. Haliyle Osmanlı Devleti'nin temel umdelerini kökten reddeden, mevcut inanç ve itikatlarını tekfir eden, Osmanlı Hilafetinin meşruiyet zemini sorgulayan, hatta ve hatta Mekke ve Medine'yi ele geçirip hac ibadetine mani olarak, dünya Müslümanları gözünde bu meşruiyet zeminine zarar veren Vehhabilere karşı bir söylem geliştirilme ihtiyacı zaruri hale gelmiştir.

Bunun neticesinde ise Osmanlılar, İslam tarihinin kaynaklarına başvurmuş ve meşru idarelere karşı isyan etmiş inanç hareketleri üzerinden konuya yaklaşım sergilemiştir. Kendilerine karşı dinî motiflerle geliştirilen muhalefet hareketlerine ve siyasi rakiplere karşı tarihsel bir tecrübesi olan Osmanlılar, Osmanlı resmi ideolojisi çerçevesinde daha önce de kullanmış oldukları kavramları Vehhabi meselesinde de kullanmaya başlamışlardır. Bunun yanı sıra Osmanlı mütefekkirlerinin benzetmelerini siyasal olaylar üzerinden yaptıkları da görülmektedir. Bunun en net örneklerinden birisi, Karamita mezhebinin yağmacı ve saldırgan tavırları ile Mekke Baskınında hacer'ül esved taşını söküp götürmeleri sebebiyle Vehhabi mezhebi ile aralarında bağlantı kurulmasıdır. Böylece Osmanlılar, Hz. Ali'nin meşru iktidarına başkaldıran Hariciler, Abbasiler'in meşru iktidarına başkaldıran Karamitalar ve Hz. Aişe ve sahabilerin meşruiyetini sorgulayıp tekfir eden Rafizilerle Vehhabiler arasında bağ kurarak kendi meşruiyet zeminlerini sağlamışlardır.

Bedevi kavramının kullanılmasının temel sebebini ele alacak olursak, Osmanlılar burada yine İslam'ın meşruiyet kaynaklarına atıf yapmışlardır. Çünkü İslam'ın ana kaynaklarında bedeviler ile ilgili geçen ifade ve anlayışta bedevilerin yüksek bir medeniyet kuramayacağına ve yüksek bir dinî anlayış ortaya koyamayacaklarına dair atıflar bulunmaktadır. Bu atıflardan yola çıkan Osmanlılar, Vehhabilerin de yüksek bir medeniyet kuramayacaklarını, İslam'ın deruni manasını tam olarak anlayamayacaklarını, bu sebeple de ortaya koydukları İslami söylemin doğru olamayacağını vurgulamışlardır. Bunun yanı

sıra Vehhabilerin bedevilikten kaynaklanan saldırgan ve yağmacı tutumları Osmanlı söylemini güçlendiren etkenlerden birisi olmuştur.

Sonuç olarak Osmanlılar kendi zaviyelerinden Vehhabilerin siyasal aksiyonlarını ve buna dayanan dinî yorumlarını temel alarak bir yorum geliştirmişlerdir. Bunun da en temel sebeplerinden birisi Abdülvehhab'ın klasik İslam ulemasından ayrılarak, daha hareketinin ilk dönemlerinde İslam tarihinin kaynaklarına atıflar yaparak siyasal aksiyonların içine girmesi ve hareketini çok hızlı bir biçimde siyasallaştırmasıdır. Haliyle bu durum Osmanlı söyleminin temel dinamiğini beslemiş ve konumuz içerisinde yer alan söylemin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

KAYNAKÇA

Kuran-ı Kerim, Diyanet İşleri Meali.

Tercüman-ı Hakikat, sy.331, 05 Şaban 1296.

Tercüman-ı Hakikat, sy.446, 29 Zilhicce 1296.

1283h.*Salname-i Askeri,* s. 393.

1291h.*Salname-i Askeri,* s.482.

1292h.*Salname-i Askeri,* s. 515.

1298h.*Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye,* s.206.

1298h.*Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye,* s.205.

1302h.*Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye* s.298

COA, Y.Prk. Ask, 65-59.

COA, HAT, 974-41434.

COA, HAT, 341-19535.

COA, HAT, 92-3784.

COA, HAT, 92-3784.

COA, C. DH, 294-14498.

COA, HAT, 82-3381.

COA, HAT, 113-4532.

COA, A.}MKT.MHM., 460-83.

Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih-i Asr-ı Hazır*, Müşterekü`l-Menfaa Osmanlı Şirketi Matbaası, İstanbul 1329.

Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet,* C.6, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1209.

Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet,* C.7.

Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet,* C.8.

Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet,* C.9.

Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri,* Matba-i Amire, İstanbul 1342, C. I.

Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri,* C.III.

Eyüp Sabri Paşa, *Mahmud'üs Siyer*, Şeyh Yahya Efendi Matbaası, İstanbul 1287.

Eyüp Sabri Paşa, *Azizü'l Asar*, Şeyh Yahya Efendi Matbaası, İstanbul 1291.

Eyüp Sabri Paşa, *Temilet'ül Menasik*, Şeyh Yahya Efendi Matbaası, İstanbul 1292.

Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan,* Kırk Ambar Matbaası, İstanbul 1296.

Eyüp Sabri Paşa, *Riyaz'ül-Mukinin*, Esad Efendi Matbaası, İstanbul 1298.

Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü-Mekke,* Bahriye Matbaası, İstanbul 1301, C. 1.

Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü-Medine,* Bahriye Matbaası 1304, C.1.

Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Cezireti'l-Arab,* Bahriye Matbaası, İstanbul 1306.

Eyüp Sabri Paşa, *Esbabü'l-İnaye fi Tercümeti Bidayeti'n-Nihaye,* Bahriye Matbaası, İstanbul 1306.

Haydarizade İbrahim Efendi, "Vehhabilik-I", *Sebilürreşad Dergisi*, C. 17, S.441, h. 22 Zilhicce 1337.

Haydarizade İbrahim Efendi, "Vehhabilik-II", *Sebilürreşad Dergisi*, C. 17, S.442, h. 29 Zilhicce 1337.

Haydarizade İbrahim Efendi, "Vehhabilik-III", *Sebilürreşad Dergisi*, C. 18, S.443, h. 13 Muharrem 1338.

Haydarizade İbrahim Efendi, "Vehhabilik-IV", *Sebilürreşad Dergisi*, C. 18, S.448, h. 18 Safer 1338.

Hüseyin Hüsni, *Necd Kıtasının Ahvali Umumiyyesi*, Matba-i Ebu'l Ziya, İstanbul 1328.

Mehmed Akif, "Hasbihal", *Sırat-ı Müstakim*, C. 4, S. 91, h. 24 Cemaziyelevvel 1328.

Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, Matba'i Amire, 1308 İstanbul, C.I.

Ömer Rıza, "Vehhabilik-Tarihçesi ve Umdeleri", *Sebilürreşad Dergisi,* C. 24, S. 617, h. 18 Safer 1343.

Sebilürreşad Dergisi, "Vehhabiler ve Vehhabilik", C.24, S. 619, h. 3 Rebiülevvel 1343.

Sebilürreşad Dergisi, "Hicaziler ve Vehhabiler İhtilafı", C.17, S. 437-438, h. 24 Zilkade 1337.

Sebilürreşad Dergisi, "Vehhabilerin Emir Hüseyin'e Karşı Hareketleri", C.18, S. 460, h. 5 Cemazielahir, 1337.

Sebilürreşad Dergisi, "İngilizlerin Vehhabileri Tahriki ve Irak Üzerine Taarruz Ettirmekteki Maksat ve Menfaatleri", C.20, S. 507, h. 4 Zilkade, 1340.

Sebilürreşad Dergisi, "Vehhabilerin Harekâtı ve Hicaz'ın Mukadderatı", C.24, S. 622, h. 24 Rebiülevel, 1343.

Süleyman İzzi Efendi, *Tarih-i İzzi*, Raşid ve Vasıf Efendiler Matbaası, İstanbul 1199.

Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, C. 2, Hikmet Matbaası, İstanbul 1326.

Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî,* Çağrı Yayınları, İstanbul 2010.

Nazmi, "Açık Mektub", *Sırat-ı Müstakim,* C. 78, S.3, h. 21 Safer 1328, s.410.

Zakir Kadiri, "Vehhabiler-I", *Türk Yurdu Dergisi*, C.1, S.2, Teşrin-i Sani 1340.

Zakir Kadiri, "Vehhabiler-II", *Türk Yurdu Dergisi*, C.1, S.5, Şubat 1341.

Abdulaziz b. Abdillah b. Baz, "Muhammed b. Abdılvehhab", Çev. Enbiya Yıldırım, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, S*.9, C.9, Bursa 2000.

Ahmed b. Abdülkerim Necib, *Selef Akidesi*, Kitap ve Sünnete Davet Yayınları, Halep 1994.

ALTUN, Bekir, *Selefîlik-Vehhabîlik ve Türkiye'deki Faaliyetleri*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı), İstanbul 2015.

Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehasinü'l-Asar ve Hakaikül-Ahbar*, Haz. Hüseyin Sarıkaya, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2017.

AKÇURA, Yusuf, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri (XVlll. ve XIX. Asırlarda),* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

AVCI, İsmail, "Ahmed Hilmî'nin Bazı Balkan Şehirlerinin Fethine Dair Tarih Manzumeleri", *Osmanlı Dönemi Balkan Şehirleri,* C.1, Ed.Zafer Gölen ve Abidin Temizer, gece kitaplığı, İstanbul 2017.

AVCU, Ali, *Karmatıler'in Doğuşu ve Gelişim Süreci*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Yayınlanmış Doktora Tezi), Ankara 2009.

AVCU, Ali, "Karmatîler: Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyatı Ve İslam Düşüncesine Katkıları", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi,* C. 10, S. 3, 2010.

AYDIN, Zeynep Cevahir, *Eyüp Sabri Paşa'nın Türkçe Kaside-i Bürde Şerhi*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı) İstanbul 2016.

AYDIN, Hayati, "İslâm İnançları Açısından Mucize, Kerâmet, Sihir Ve İstidrac Kavramları Üzerine Bir İnceleme", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C. XVII, S. 32, Aralık 2015.

AYHAN, Bünyamin ve Çifçi, Muhammet Emin, "IŞID, Propaganda ve İslamofobi", *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi,* C.1, S.1, Haziran 2018.

BABİNGER, Franz, *Osmanlı Tarihi Yazarları ve Eserleri,* Çev. Coşkun Üçok, Kültür Bakanlığı Yayınları, Mersin 1992.

BATMAZ, Şakir, *II. Abdulhamit Devri Osmanlı Donanması,* (Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi) Kayseri 2002.

BAYDAR, Musa, *Abbasiler Tarihinde (H.255-270/M.869-883) Zenci İsyanı, Sebep ve Sonuçları,* (Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi Ve Sanatları Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2007.

BİLGE, Mustafa L.,"LAHSA", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 27, 2003.

BİLGİN, Azmi, "Hz. Muhammed'in Muhtasar Şemâil-i Şerif Tercümesi'inde Geçen Vasıfları", *Türkiyat Mecmuası*, c. 26/1, İstanbul 2016.

BODUR, Hüsnü Ezber, "Vahhabi Hareketi ve Küresel Terör", *KSÜ ilahiyat Fakültesi Dergisi* S.2, 2003.

BODUR, Hüsnü Ezber, "Sekt (Fırka) Tipi Dini Organizasyonun Örneği Olarak Haricilik Hareketine Sosyolojik Bir Bakış", KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, , S. 10, 2007.

BOSTAN, İdris, "TERSÂNE-i ÂMİRE" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2011, C.40.

BULUT, Halil İbrahim, "Hariciliğin Günümüze Yansımaları", *Usul Dergisi*, S.11, 2009.

BULUT, Halil İbrahim, "Osmanlı-Safevi Mücadelesinde Ulemanın Rolü: Kemalpaşazade Örneği", *Dini Araştırmalar Dergisi*, C.7, S.21, 2005.

BULUT, Zübeyir, *Hanbelî Akaid Sistemi*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anadalı Yayınlanmış Doktora Tezi), Ankara 2003.

BÜYÜKKARA, Mehmet Ali, *İhvandan Cüheyman'a Suudi Arabistan ve Vehhabilik,* Rağbet Yayınları, İstanbul, 2013.

BÜYÜKKARA, Mehmet Ali, "11 Eylül'le Derinleşen Ayrılık Suud'i Selefiyye ve Cihad'i Selefiyye", *Dini Araştırmalar,* 2004, C.7, S.20.

BÜYÜKKARA, Mehmet Ali, "Vehhabilik", *Türkiye Diyanet VakfıİslamAnsiklopedisi,* C. 42, İstanbul 2012.

BOSTANCI, Mustafa, *Suudi Arabistan Devleti'nin Kuruluşu Ve Türkiye-Suudi Arabistan İlişkileri* (1926-1990), (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı), Ankara 2013.

CARR, Edward Hallett, *Tarih Nedir*, Çev: Pelin Sıral, İletişim Yayınları, İstanbul 2018.

CLEVLAND, William, *Modern Orta Doğu Tarihi*, Çev. Mehmet Harmancı, agorakitaplığı, İstanbul 2008.

COOK, Michael, "Muhammed B. Abdülvehhâb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 30, 2005.

ÇAĞATAY, Neşet ve Çubukçu, İbrahim Agah, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1985.

ÇAĞRICI, Mustafa, "Emir Bi'l-Ma'Rûf Nehiy Ani'l-Münker" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* C. 11, İstanbul1995.

ÇELİK, Hilal ve EKŞİ, Halil, "Söylem Analizi", *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi,* C.27, S.27, 2008.

ÇETİN, Firdevs, "Osmanlı-Safevi Rekabetinin Osmanlı Resmî İdeolojisine Etkisi", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 1, S.2.

DANİŞMEND, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972.

DALKIRAN, Sayın, "Tarih-i Cevdet"te İslam Mezhepleri-I", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 20, Erzurum 2002.

DAVİSON, Roderic, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform,* Çev. Osman Akınhay, agorakitaplığı, İstanbul 2005.

DEĞİRMENCİ, Kevser, "Vehhabi İsyanının Bastırılmasında ve Sonrasında Mekke Muhafızı Hasan Paşa'nın Faaliyetleri", *Sosyal Bilimler Dergisi*, S.49, Temmuz 2016.

DEMİRAYAK, Kenan, "Banet Su'ad Kasidesi Üzerine," Atatürk *Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* C:XXIV, Erzurum 1997.

DEMİR, Hilmi, "Radikal Selefi Hareketler ve Terör Örgütleri: Kavram ve Teorik Çerçeve", *Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı,* Şubat 2016.

DEMİRCİ, Osman, *M.M. Futeyyih'in Necd El-İhvan Fırkası Veya Bugünkü Vehhabilik İsimli Eseri Işığında Necd İhvanıTeşkilatı Ve Son Suûd Devletinin Kuruluşu*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı İslâm Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı), İstanbul 2013.

DÜZCÜ, Levent, "Osmanlı Bahriye Teşkilâtında Reform Çabaları (1876-1922)", *Akademik Bakış,* C.3, S. 5, Kış 2009.

ECER, Ahmet Vehbi, *Tarihte Vehhabi Hareketi ve Etkileri*, ASAM Yayınları, Ankara 2001.

ECER, Ahmet Vehbi, *Osmanlı Tarihinde Vehhabi Hareketinin Sebep ve Sonuçları*, IX. Türk Tarih Kongresi, Cilt. III., Ankara 21-25 Eylül 1981.

ECER, Ahmet Vehbi, *Mekke'nin Osmanlı Yönetimine Geçişi ve İlk İdarî Düzenlemeler*, XIII: Türk Tarih Kongresi, C. 3, Ankara 1999.

EKİNCİ, Abdullah, *IX-XI Yüzyıllarda Karmatiler'in Siyasi, Sosyal ve İktisadi Faaliyetleri*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmış Doktora Tezi), Elazığ 2002.

PESKES, Esther, "18. Asırda Tasavvuf ve Vehhâbilik", Çev. Mehmet Çelenk, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat FakültesiDergisi*, C. 12, S. 2, 2003.

Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyan (Vehhabiler Tarihi),* Çev. Süleyman Çelik, Bedir Yayınları, İstanbul 1992.

Eyüp Sabri Paşa, *Vehhabilik Tarihi*, Önsöz Yayıncılık, Çev. Rabia Şenay Şişman, İstanbul 2016.

ERDOĞAN, Şemsettin ve DELİGÖZ, Ergün, "Irak Şam İslam Devleti (IŞİD): Gücü ve Geleceği", *Savunma Bilimleri Dergisi*, C.14, S.1, Mayıs 2015.

EROL, Halil İbrahim, *Şanizade Mehmet Ataullah Efendi'nin Tarih Anlayışı*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2010.

Eyüp Sabri Paşa, *Vehhabilik Tarihi*, Haz. Rabia Şenay Şişman, Önsöz Yayıncılık, İstanbul 2016.

Eyüp Sabri Paşa, *Cennet Bahçeleri*, Çev. İsmail Demir, Meral Yayınevi, İstanbul 1981.

Eyüp Sabri Paşa, *Kâbe ve Mekke Tarihi*, Çev. Osman Erdem, İstanbul 2004.

Eyüp Sabri Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke (2Cilt)*, Haz: Ömer Fâruk Can - F. Zehra Can, İstanbul 2018.

FIĞLALI, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, Selçuk Yayınları, İstanbul 1980.

FIĞLALI, Ethem Ruhi, "HÂRİCÎLER", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 16, 1997.

FİDAN, Mehmet Akif, *Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011.

FİDAN, Mehmet Akif, *Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı) Ankara 2008.

GÖMBEYAZ, Kadir, "Hâricîlerin Günümüzdeki Devamı İbâdîler mi, Selefîler mi? Metodik Bir Tartışma", *Mezhep Araştırmaları Dergisi*, S. 1, Bahar 2016.

GÖZÜBERK, Yusuf İskender, Arşiv *Vesikaları Işığında İlk Vehhabî Devleti*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlâhiyat Anabilim Dalı İslâm Sanatları Ve Tarihi Bilim Dalı), İstanbul 2006.

GÜNALTAY, Şemsettin, *İslam Tarihinin Kaynakları Tarih ve Müverrihler,* Endülüs Yayınları, İstanbul1991.

GÜNER, Selda, *Osmanlı Arabistanı'nda Kıyam ve Tenkil Vehhabi Suudiler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013.

GÜNEY, Zehra, "Hasan El-Benna ve Seyyid Kutup'ta Siyasi İslam Düşüncesi", *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi,* S.6, Haziran 2018.

HACIİSMAİLOĞLU, Muhammed İhsan, *Eyüp Sabri Paşa'nın Mahmûdus's-Siyer'i,* (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı) Ankara 2008.

HALAÇOĞLU, Yusuf ve AYDIN, Mehmet Âkif, "Cevdet Paşa", *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi,* C.7, 1993.

HİZMETLİ, İsmail, "Karmatıler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 24, İstanbul 2001.

HİZMETLİ, Sabri, "İtikadi İslam Mezheplerinin Doğuşuna İctimai Hadiselerin Tesirleri Üzerine Bir Deneme", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 26, S.1, 1984.

İbn'i Hişam, *İslam Tarihi*, Çev. Hasan Ege, Kahraman Yayınları, C.2, İstanbul 2006.

İŞCAN, Mehmet Zeki, *Selefilik İslami Köktenciliğin Tarihi Temelleri*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.

İŞCAN, Mehmet Zeki, Tarih Boyunca Selefi Söylem, İlahiyat Akademi Dergisi, C.1, S.1-2, 2015.

KANDEMİR, M. Yaşar, "eş-ŞEMÂİLÜ'n-NEBEVİYYE", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* 2010, C. 38.

KANDEMİR, M. Yaşar, "Ahmed B. Hanbel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* C.2, 1989.

KANDEMİR, M. Yaşar, "Habbâb B. Eret", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* C.14, 1996.

KARA, Mustafa, *Metinlerle Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar*, Sır Yayınevi, İstanbul 2004.

KARA, Mustafa, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, Dergah, Yayınları, İstanbul 2006.

KARA, Mustafa, *İbn'i Teymiyye'nin İbn'i Arabi'ye Bakışı*, Dergah Yayınları, İstanbul 2017.

KARAMAN, Hayreddin, *İslam Dünyasında Yeni İçtihad Teşebbüsleri, Uluslararası İslam Araştırmaları Sempozyumu*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir 1985.

KARPAT, Kemal, *Osmanlı Modernleşmesi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2017.

KARPAT, Kemal, *İslam'ın Siyasallaşması*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Çev. Şiar Yalçın, İstanbul 2009.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, C.5. Ankara 2011.

KAYA, Emrah, "Tasavvufun ve Epistomolojik Bir Araç Olarak İlham'ın İbn'i Teymiyye Düşüncesindeki Yeri", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi,* S. 20, Haziran 2016.

KESKİOĞLU, Osman, "Ahmed Cevdet Paşa Hayatı ve Eserleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 14, S.1, 1966.

KISAKÜREK, Necip Fazıl, *Türkiye'den Manzaralar,* Büyük Doğu Yayınları, İstanbul 2015.

KIYAK, Abdulkadir, "Halk Dindarlığı Bağlamında Kutsal Mekân Anlayışı –Baskil Örneği", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C. 1, S.2, 2012.

KOCA, Ferhat, *İslam Hukuk Tarihinde Selef Söylemler: Hanbelî Mezhebi*, Ankara Okulu, Ankara 2002.

KOCA, Ferhat, "İslam Düşünce Tarihinde Selefilik: Tarihsel Serüveni ve Genel Karakteristiği", *İlahiyat Akademi,* 2015 C.1, S.1-2.

KOCA, Ferhat,"İbn Teymiyye Takıyyüddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt.20, 1999.

KOCAOĞLU, Canip, "Selefiliğe Tarihsel Bir Bakış ve Suudi Arabistan'ın Selefilik Üzerine Geliştirdiği Politikayı Yayma Stratejisi", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* C.6, S.2, 2017.

KOCAOĞLU, Mehmet, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi,* C.6, S.6, 1995.

KOHLBERG, Etan, "İmâmiyye Şiası Geleneğinde "Râfizî" Terimi", Çev. Dr.Halil İbrahim Bulut, *Kelam Araştırmaları Dergisi,* C.2, S.2, 2004.

KORKMAZ, Sıddık, *Selefiliğe Karşı Reddiyeler*, Tarihte ve Günümüzde Selefilik (Tartışmalı İlmi Toplantı), Ensar Yayınları, İstanbul 2013.

KURAN, Ercüment, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler***,** Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013.

KURT, Abdurrahman, "Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yönden İslam Öncesi Mekke Toplumu", *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi,* C. 10, S. 2, 2001.

KURT, Burcu, "Osmanlı Donanmasında Modern Teknolojiyi Yakalamak: Bahriye Sanayi Alayları", *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 28, Bursa 2015.

KURŞUN, Zekeriya, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti,* Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998.

KURŞUN, Zekeriya, "Hac ve İktidar: Haremeyn'de Erken Dönem Osmanlı İmar Faaliyetleri", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S.9, 2017.

KÜTÜKOĞLU, Bekir, Vekayi'nüvis Makaleler, İstanbul Fesih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1994.

LEVENT, Aysel, *Eyüp Sabri Paşa ve Miratü'l Harameyn'e Göre Hicaz,* (Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı)i Kayseri 2010.

LEWİS, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu,* Çev. Boğaç Babür Turna, arkadaş yayınları, Ankara 2017.

LEWİS, Bernard, *İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi*, Çev. Selen Kölay, arkadaş yayınları, Ankara 2011.

LEWİS, Bernard, *Tarihte Araplar*, Çev. Hakkı Dursun Yıldız, Ağaç Yayınları, İstanbul 2009.

LEWİS, Bernard, *İslam'ın Krizi*, Çev. Abdullah Yılmaz, Literatür Yayınları, İstanbul 2003.

LEWİS, Bernard, "Ayyūb Ṣabrī Pasha", *Encyclopaedia of Islam,* p.796

MARDİN, Şerif, *Türk Modenrleşmesi,* İletişim Yayınları, İstanbul 2010.

Muhammed b. Abdülvehhab; *Cevahir'ul-Mudiyye*, Çev. Yayınevi Heyeti, Muvahhid Yayınları, İstanbul 2014.

Muhammed b. Abdülvehhab, *Tevhid Risalaleri*, Çev. Abdullah Hanif, Muvahhid Yayınları, İstanbul 2013.

Muhammed Ebu Zehra, *Mezhepler Tarihi,* Çev. Sıgbatullah Kaya, Çelik Yayınları, İstanbul 2011.

Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi*, Haz. Ziya Yılmazer, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2015.

NUR, Rıza, *Türk Tarihi*, Toker Yayınları, C.10, İstanbul 1979.

OCAK, Ahmet Yaşar, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler 15.-17. Yüzyıllar,* Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013.

OCAK, Ahmet Yaşar, *Yeniçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2012.

ORAL, Osman, "Şeyhülislâm Haydarizâde İbrahim Efendi'nin "Emir Bi'l-Ma'rûf Nehiy Ani'l-Münker" AdlıMakalesi", *Kelam Araştırmalar Dergisi,* C. 14, S. 1, 2016.

ORAL, Osman, "Hayderizade İbrahim Efendi'nin Vehhâbîlik Adlı Makalesi", *Mezhep Araştırmaları Dergisi,* C.7, S.2, 2014.

ORAN, Erdoğan, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Kurum Olarak Bahriye Vekâleti,* (Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsüi Doktora Tezi), Ankara 2012.

Osmanlı Askeri Teşkilat ve Kıyafetleri (1876-190), Askeri Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı Yayınları, 1986.

OTAN, Ozan, "Dil ve İdeolojinin Söyleme Yansıması: Eleştirel Bir Söylem Çözümlemesi", *Uluslararası Hakemli İletişim ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi,* C. 2, S.3, 2014.

Ömer Câbî Efendi, *Câbî Tarihi*, Haz. Mehmet Ali Beyhan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, C. 1, Ankara 2003.

ÖNAL, Recep, "Osmanlı Coğrafyasında Sünnî Düşüncenin Resmî İdeoloji Olarak Benimsenmesi Üzerine Sosyo-Jeopo-Teolojik Analizler", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, C.10, S.4, Aralık 2018.

ÖZCAN, Azmi, "Eyüp Sabri Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt.12, İstanbul 1995.

ÖZCAN, Tahsin, "Osmanlı Toplumunda Yetimlerin Himayesi ve Eytâm Sandıkları" *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 14, İstanbul 2006.

ÖZDEMİR, Mehmet, "Siyer Yazıcılığı Üzerine Milel ve Nihal", *İnanç, Kültür Ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 3, 2007.

ÖZTUNA, Yılmaz, *Türkiye Tarihi*, Hayat Kitapları, C.11, İstanbul 1967.

ÖZTÜRK, Bülent, "Siyasal İletişimde İdeolojik Söylem: 7 Haziran 2015 Genel Seçimi Üzerine Bir İnceleme", *Eğitim ve Toplum Araştırmaları Dergisi,* C.2, S.1, 2015.

PEKKİRİŞÇİ, Ahmet, *"Haricilerin ve Vehhabilerin Ortaya Çıktıkları Dönemin Ortak Özellikleri"*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Temel İslam Bilimler Anabilim Dalı Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2011.

SHAW, Stanford ve SHAW, Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, e Yayınları, C.II, İstanbul 2017.

SARAÇ, Ayşe Hümeyra, *Eyüp Sabri Paşa'nın Mahmûdu's-Siyer Adlı Eserinde Hz. Peygamber'e Dair Nakledilen Fevkalade Haller -Mekke Dönemi- (İbn Hişam ve Darîr'in Anlatımlarıyla Mukayeseli),* (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı) İstanbul 2010.

Seyyid Muhammed Eş-Şâhid, Muhammed B. Suûd, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* Cilt. 30, 2013.

Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi, *Şânî-zâde Tarihi*, Haz. Ziya Yılmazer, C.1, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008

ŞAHİN, Furkan, *Eytam Sandıklarının Kuruluşu ve Konuyla İlgili Yapılan Yasal Düzenlemeler,* (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler EnstitüsüTarih Anabilim, Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2017.

ŞAHİN, Yasin, "Michel Foucault'da Söylem Analizi", *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi,* C. 3, S.6, 2017.

ŞEKER, Fatih, *Osmanlılar ve Vehhabilik*, Dergah Yayınları, İstanbul 2016.

ŞENEL, Şennur, "19. Yüzyılda İngiltere'nin Basra Bölgesindeki Faaliyetleri", *Akademik Bakış,* C. 9, S. 18, Yaz 2016.

TURAN, Tufan ve TURAN, Esin Tüylü, "Libya'nın Tarihi Gelişimi İçerisinde Senusîlik, Türk-Senusî ve Türkiye Libya İlişkileri", *Sosyal Araştırmalar Dergisi,* C. 5, S. 19, Güz 2011.

TÜRKEL, Rifat, *Vehhabilik ve Arka Planı (Başlangıçtan II. Suûd Devleti'ne Kadar),* (Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Temel İslam Bilimleri Programı) İzmir 2013.

TÜRKEL, Rifat, "Etkileri Açısından Vehhâbilik (Suûdi Arabistan Dışı Ülkeler Örneği)", *The Journal of Academic Social Science Studies,* Volume 6, Issue 8, October 2013.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı; *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C.5, İstanbul 1972.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, TTK Basımevi, Ankara 1984.

ÜÇOK, Bahriye, *İslam'dan Dönenler ve Yalancı Peygamberler (hicri 7.-11. Yıllar),* Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1997.

YALÇIN, Ahmet, *Gazzâlî ve İbni Teymiyye'de Tekfir Anlayışı*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Kelam Bilim Dalı), Konya 2010.

YATAK, Süleyman, "Fahreddin Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 12, İstanbul 1995.

YEŞİL, Fatih, *Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Kâtibi Ebubekir Ratib Efendi,* Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011.

YİNANÇ, Mükrimin Halil, *Makaleler*, Haz. Fahameddin Başar, İlyas Gökhan, Ömer Hakan Özalp, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2017.

YILMAZ, Hasan Kamil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2004.

YÖRÜKAN, Yusuf Ziya, "Vahhabilik", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.2 S.1, Ankara 1953.

YÜKSEL, Emrullah, "İslam'da Şefaat Yetkisi", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.5, İstanbul 2002.

ZEYDAN, Corci, *İslam Uygarlığı Tarihi*, Çev. Nejdet Gök, İletişim Yayınları, C.1, İstanbul 2013.

ZUCHER, E.J, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Çev. Yasemin Saner, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.

EKLER

EK.1: Eyüp Sabri Paşa

EK.2: Tercüman-ı Hakikat Gazetesi Tarih-i Vehhabiyan Takdim Yazısı

ترجمان حقیقت

(پنجشنبه)
فی ۱۲ ـ ۲۴ تموز ۱۸۷۹

نومرو ۳۳۱

۵ شعبان سنة ۱۲۹۶

هر کون وقت ظهرده نشر اولنور عثمانلی غزته سیدر

تلغراف

لوندره ۲۴ تموز

دون اقشام یرلین معاهدستدن طولای عوام قارمسنده بر مذاکره و قوهبولمدی .

خارجیه مستشاری موسیو بورق بر جواب عوی اولدیغی بیدی که اناطولیده احوال علی العموم پك فنا ویك زیاده شایان تأسفدر . فقط و حد اولنان اصلاحاتك عدم اجراسندن الکیرن حکومتی مسؤل دکلدر .

موسی الیه سوزنده دوامله دیدی که : عثمانلی امارتسنه هرکه فدا کارلقله مقابل اولدرسه اولسون اصلاحات اعطاسی انکلتره دولتی کرك اقتداع صورتیله کرك صورت سائره ایله التدیر مشدیدی .

لوندره ۲۴ تموز

اناطول وسوریه یه اخیراً تعین اولنان یکی انکلیز قونسولسزی طرفندن خارجیه ناظری مارکیز ده سالیسبوری یه یازدیغی تحریرات کلدی .

ارمنیلره دائر اولان تحریرات سائره مبانیه دیار بکردن چکلیم یرلنمرای واردیر که مذکور تلغرافنامه سنده کوره مبارتکر ارمنی ملتی کندی رصیو طرفی حقندهکی اختلافلرندن طولایی ایکی فرقهیه آیرلش اولوب یر اختلاف ایسه اخیراً برچرخدیه صیاحیت ویرمش اولمن بش آلتی قدر مقتول وجروح دوشمشدر . مع مافیه قوة عسکریه شوفار یکلی برطرف ایده کلمشدر .

لوندره ۲۳ تموز

انکلتره ایله فرانسه خدیو جدید توفیق پاشا حضرتلرینك قرعلنه دائر محمد المسالی پرتوطه کوندروب باب عالی دخی یونوطه لرك یکیدن به الفسی وپاشوده تعدیل ایدلمسی طلب ایلدیکندن ایدیسنده انکلتره وفرانسه دولتلری یه اتفاقله باب عالیلرینك یونطیق قبول ایلمه کلاری جوابی ویرمشلردر .

لوندره ۲۲ تموز

قارلوده یه بلغارلرك یونیور حقده کی طلبه دائر و قوهبولدن بر سؤاله جواباً موسیو بورق حکومت سنیه مخابره لك یوایله اقتضای حالت اجراسنه تشبث ایتلی اولدیغی جوابی ویرمشدر .

لوندره ۲۳ تموز

انتظام عسکری لایحهسنه لوردرل قارمسی اوچیجی قرائنده تعدیلی ایتدی .

عوام قارمسنده موسیو دیلکه اون اوچیجی ضبطنامه حکمجه یونان حدودینه سنه سریاً تحریجی طلب ایمون قرائحه استدا کوندرلمسی تکلیف ایتدی . باب عالی اوچ آیه قدر اصلاحات اجراسنی وعد ایدوب یرسه کلدیکی حالده هنوز یرتی یاپدیغندن و ارمنستان و ماکدونیا یحران ایجده بولندیغندن بحثله انکلتره و فرانسه باب عالیی اصلاحاته مجبور ایدمجك تشدده بولندیغی یان ومطالب یونتیجه یالکز انکلترهنك محاکمه اولدیغی ایتدی .

موسیو هاسبورغ برلین معاهدهسنك اغلب مرادی اجرا اولدیغندن وکلای سائره نك برکاللرینك قاره طرفندن تحسین اولمسی تکلیف ایلدی .

لوندره ۲۳ تموز

عوام قارمسنده موسیو بورق موسیو بکلیه جواباً دیدیکه : باب عالی اناطولیجه یاپدیغی اصلاحاتدن دها چوغنی یاپه یلور ایدی . اناطولی احوالی فنا اولوب پاك حالی اجرای اصلاحاته باب عالیدن قرار ویرمسی آرزو اولنیور ایسه ده یونانه مسؤلیت قبول اولنمز . یونان ایشی تحت مذاکره ده اولوب اوراق هنوز محلسله ویریلمش .

لوردیرس

لو ایشلك مذاکره سی صالی کونه تأخیر اولنمشدر .

پکرش ۲۳ تموز

هیئت وکلای جدیده تشکیل اولندی .

اوراده یه عائد خصوصات ایچون توفیق پکه مراجعت ایدیلور .

[illegible] غروش حسابیله یرسنه لك اوپه بدلی ۱۵۰ [illegible] واوج آیلغی ۴۵ غروشدر

وپاپور سنه لك پوسته اجرتی ۸۷ غروش سکه خالصه در . لندن

اعلانات سطر بدن یدی غروش ایچون اوچ غروش مجدده التوب تکراری حالنده یرمی یوز پاره یاقردر

یرنجه می ۶۰ پاره یاقردر

حادث داخلیه

سوریه ولایی داخلنده بوکره تشکیل اولنان لاذقیه متصرفلی متصرفلی صیدا ولایی ترحالی استی احد الفتح اقتدی یه احاله یورلشدر .

اورکلی کور معدننی کشفه کیدنلردن برایکی نفر یه ضابطانی اکال مأمور یسله عودت ایلمشلر .

بوکونکی وقت اماسیه کورهسنه کوره بلغارلر الندهٔ یولنان بدی یك قدر مارتینی تفکداری فشکاری ده راو اولدیغی حالده ایکیشر کیدیه قیساقه ارناودلر طرفندن مبایعه اولنمش . فقط زیاده میز .

یتوز استانبول مطبوعاتی هرنه قدر صا و صنایعلرینه مسارعت کوستر مشلر ایسه ده موسیو فریسینك لاتحه سی حکومت سنیه طرفندن مطمأ نه اولدیغی جهتله کندیسی دخی قطعاً پارسه عودت ایلمشدر .

فرانسه جمهور یتی دخی بلغارستانده اسلام علیهنه روا کور یلان مظالك منعنه همت ایدیجکنی پارس سفارت سنیه سنه وعد ایلمش . انشا الله !

دون تحت ریاست جلیله حضرت پادشاهیده اجتماعی مقرر اولان مجلسك اجتماع ایتمامی اولدیغی لاتر کی غزتهسی یازیور .

سوابق مکرره ارباندن اولوب دفعاتله جبه خانه لردن فرار ایتلی اولان بش نفر روم پك اوغلی متصرفلی طرفندن دردست اولنه رق پرقلعه ده بند اولنمه کوندر یلهجکی قوریه دوریان یازیور .

لاتر کیلك روایته کوره بازار ارتسی کوی مالیه نظارتی دائر مسنده اجتماع ایتلش اولان یانغه جیلردن بیوزیك ایرادی رامتفراض عفدینی مذاکره ایتمشلر .

سابقه تسهیلاتوالهٔ جناب خلافتپناهیده یانیه ولایتی داخلنده جاری بولنمه قده نماسنه بوکره تجدداً خطاشاسیله برتلغراف مرکزی کشاد اولنه رق مخابره یه بدأ ومباشرت اولنلمشدر .

یکی کوی وطرابیه و یکی محله اهالیسیله قاضی کوی واطرافداهالیسی شرکت واداره مخصوصه وایپور و یکی محدیه یه تحویل اولنان اجرتلر یکی مشترطلی استکذارلرمدرك مأمورلرینی و یالمدعاجر یرالمشدرر .

پورتغال دولتنك پای تختی اولان لیزبونده صاری حما ظهور ایدرك مصمرجه لوازم تحصیه یه مسارعت اولندیغندن بحثله درسعادتجه دخی بوکا اهمیت ویرلمسی لازم کلهجکی قوریه دوریان یازیورسه پك حق واردر .

مانن غزتهسنك روایته کوره غلطه قولهسی حداسندن آچیلان یول تاسیسنه قولهلك کلی رسمی و التش سانتی مقروقدر قاز یلوب آچیلمقده یر اقلدیغی جهتله نهایه مذکوره اهالیسی شاید اول بنای عظیمك یقلمسی احتمالندن خوف ایدیورمشلر ایسه ده یوقدرجه کی یر حال الله قولهلك بیقلیه جغنی یازه مانن غزتهسی تأیید ایدیور .

طرف دولت علیه دن یونان یحی ایچون قومیسیون نصب اولندیغی حققنده بعض غزتهلرك یازدقلری حوادثی دها کوننه زتکذیب ایدرك هنوز قومیسیون نصب اولندیغی یازدیغنی کی دور مظهر اولدیغی حقده اوزرینه تکرار انشاء یاشلا یان قارمو یوسفوردنی وسه زمری تأیید ایدرك هنوز قومیسیون نصب اولمدیغنی یازیور .

دون حودت پاشا والی سکره عسلیه وخارجیه ظارلری یاشار حضور همایونده « دون یش التوز قدر مسلح تعیم کول یانی چارشومنده ارمنیلر اوزرینه هجوم ایدرك اوریشقدر بیی شدیداً مجروح ایدیلر . وحال اوزرینه ایکی طرفدن ازدحام اولدیغی فقط والی پاشانك مداخله سی سکونتی اعاده ایلدی . » دیه اك عجمللری بری تمهید ایدیورلر . تفصیلی یوقدر »

فقرای اهالی فی باقر اغیه قبوله هجوم یهودی شرکت خیریه و اداره مخصوصه کی امتیازات قومپانیلرك تحدیدیه تحویل اجرات ایتمز یدن حکومت سنیه دك مساعده یوردمی حقیقتی اعتراضی اولق اوزره « مرآة الحرمین » نمره لو حمسیله ایکی جلد اوزرینه مرتب ومصور و اثر جلیل دینی تألیف ایدرك حضور حضرت خلافتپناهی یه عرض وتقدیم ایتش و بو اثر جلیلده مکهٔ مکرمه ومدینهٔ منوره نك کافهٔ مقامات مبارکهسی مفصلاً مصور اولوب یقدر کسی مشاهده کرك تاریخجه موجود اولان معلومات ومتاقی و کرك احوال حاضره لری حققدر غایت اطرافلی تعریفاتی ذکر ایدرك اعجاب ایلمالدر یتك رمضان یده درج ایتش و شو حالده اول مقامات مبارکهیه کسدوب زیارته موفق اولهمیانلرك یانلرینه کیدوب زیارته مساعی ایلمکده اولدقلری کی زیارت ایتمش قدر و بلکه هر زوار وحجاج چك دینی تحقیق ایدهبیلمکی درجه دره ده مستفید ایدهجك بر خدمت کورمشدر . انشاالله تعالی «سایهٔ مواطف وایهٔ جناب پادشاهیده اثر مذکور زینت بخش دستکاه حسن تمثیل اولنجیه قدر هر حالده وهاء بیانك بنیه اطراف حجاز یه دك وقومات غریبه وحرکات عجیبه سی حققده معلومات کامله یی جامع اولان اشبو تاریخجه نی قارئین کرامه عرض ایتکی دینی وخدمت مخصوصه عد ایله محرر موسی الیهه تشکرات عظیمه مزی عرض وتقدیم ایلرز .

تاریخ وهابیان

رشدیه بحر یه مکتبی مدیری یکدانلسی رفعتلو ایوب صبری پك افندی عثمانلی فائقی زاده « محمود السیر » و « هز یز الاثار » وسائر مؤلفات جلیله سبله ذاتاً قدرت قلمیه سنی یکندیرمش بر بحر مغر الوب و کرم « تاریخ وهابیان » سر لوحه سیله قاله الدیغی غایت کوزل بر اثر . تاریخجه ی دینی تفرقه مزه درج و انتردن منتقل یکی کتبخانه یه ادخال ایچون یزدهدیه یورلمشدر . یوقدن مقدم غزته مزله یان ایتلش اولدیغر جمله سیله موسی الیه تهدی یه قدر انصار و رشته عرض ایتلش اولدیغی آثار یك حقیقة اعتراضی اولق اوزره « مرآة الحرمین » سر لوحه سیله ایکی جلد اوزرینه مرتب ومصور و اثر جلیل دینی تألیف ایدرك حضور حضرت خلافتپناهی یه عرض وتقدیم ایتش و بو اثر جلیلده مکهٔ مکرمه ومدینهٔ منوره نك کافهٔ مقامات مبارکهسی مفصلاً مصور اولوب یقدر کسی مشاهده کرك تاریخجه موجود اولان معلومات ومتاقی و کرك احوال حاضره لری حققدر غایت اطرافلی تعریفاتی ذکر ایدرك اعجاب ایلمالدر یتك رمضان یده درج ایتش و شو حالده اول مقامات مبارکهیه کسدوب زیارته موفق اولهمیانلرك یانلرینه کیدوب زیارته مساعی ایلمکده اولدقلری کی زیارت ایتمش قدر و بلکه هر زوار وحجاج چك دینی تحقیق ایدهبیلمکی درجه دره ده مستفید ایدهجك بر خدمت کورمشدر . انشاالله تعالی «سایهٔ مواطف وایهٔ جناب پادشاهیده اثر مذکور زینت بخش دستکاه حسن تمثیل اولنجیه قدر هر حالده وهاء بیانك بنیه اطراف حجاز یه دك وقومات غریبه وحرکات عجیبه سی حققده معلومات کامله یی جامع اولان اشبو تاریخجه نی قارئین کرامه عرض ایتکی دینی وخدمت مخصوصه عد ایله محرر موسی الیهه تشکرات عظیمه مزی عرض وتقدیم ایلرز .

تاریخ وهابیان

رشدیه بحر یه مکتبی مدیری یکدانلسی رفعتلو ایوب صبری پك افندی عثمانلی فائقی زاده « محمود السیر » و « هز یز الاثار » وسائر مؤلفات جلیله سبله ذاتاً قدرت قلمیه سنی یکندیرمش بر بحر مغر الوب و کرم « تاریخ وهابیان » سر لوحه سیله قاله الدیغی غایت کوزل بر اثر . تاریخجه ی دینی تفرقه مزه درج و انتردن منتقل یکی کتبخانه یه ادخال ایچون یزدهدیه یورلمشدر . یوقدن مقدم غزته مزله یان ایتلش اولدیغر جمله سیله موسی الیه تهدی یه قدر انصار و رشته عرض ایتلش اولدیغی آثار یك حقیقة اعتراضی اولق اوزره « مرآة الحرمین » سر لوحه سیله ایکی جلد اوزرینه مرتب ومصور و اثر جلیل دینی تألیف ایدرك حضور حضرت خلافتپناهی یه عرض وتقدیم ایتش و بو اثر جلیلده مکهٔ مکرمه ومدینهٔ منوره نك کافهٔ مقامات مبارکهسی مفصلاً مصور اولوب یقدر کسی مشاهده کرك تاریخجه موجود اولان معلومات ومتاقی و کرك احوال حاضره لری حققدر غایت اطرافلی تعریفاتی ذکر ایدرك اعجاب ایلمالدر یتك رمضان یده درج ایتش و شو حالده اول مقامات مبارکهیه کسدوب زیارته موفق اولهمیانلرك یانلرینه کیدوب زیارته مساعی ایلمکده اولدقلری کی زیارت ایتمش قدر و بلکه هر زوار وحجاج چك دینی تحقیق ایدهبیلمکی درجه دره ده مستفید ایدهجك بر خدمت کورمشدر . انشاالله تعالی «سایهٔ مواطف وایهٔ جناب پادشاهیده اثر مذکور زینت بخش دستکاه حسن تمثیل اولنجیه قدر هر حالده وهاء بیانك بنیه اطراف حجاز یه دك وقومات غریبه وحرکات عجیبه سی حققده معلومات کامله یی جامع اولان اشبو تاریخجه نی قارئین کرامه عرض ایتکی دینی وخدمت مخصوصه عد ایله محرر موسی الیهه تشکرات عظیمه مزی عرض وتقدیم ایلرز .

EK.3: Tarih-i Vehhabiyan Mukaddimesinin 1. Sayfası.

مقدمه

(تاریخ وهابیان) سر لوحه‌سیله
یازمق ایستدیکم شو تاریخچهٔ خصوصی
۱۲۲۲ سنه‌سی حجاز قطعهٔ مبارکه‌سنی اورده
دست تغلب واستیلا ایتمش اولان وهابیلرك
صورت ظهور و انقراضنی نظر اطلاعه
عرض ایده یلمور ایسه‌ده بو طائفهٔ خبیثهٔ
معتقدات قرامطه بنیانی انقاضندن تشکل
ایتمش برمذهب ضلالت مکسب محصولی
اولدیغندن قرامطه احوالنی بیلدیرمك
ایچون تمهیدی ایجاب ایدن مقدمه‌دن
بکله‌نیلان غرایب وقوعاتی خبرو یرمز .

بناء علیه قرمطیلرك اثنای ظهورنده
ممالك اهل ایمان حکمرانی بولنان دولت

EK.4: Mir'atü Cezireti'l-Arab Eserinde Vehhabi Eşkiyası Tarifindedir Başlığı.

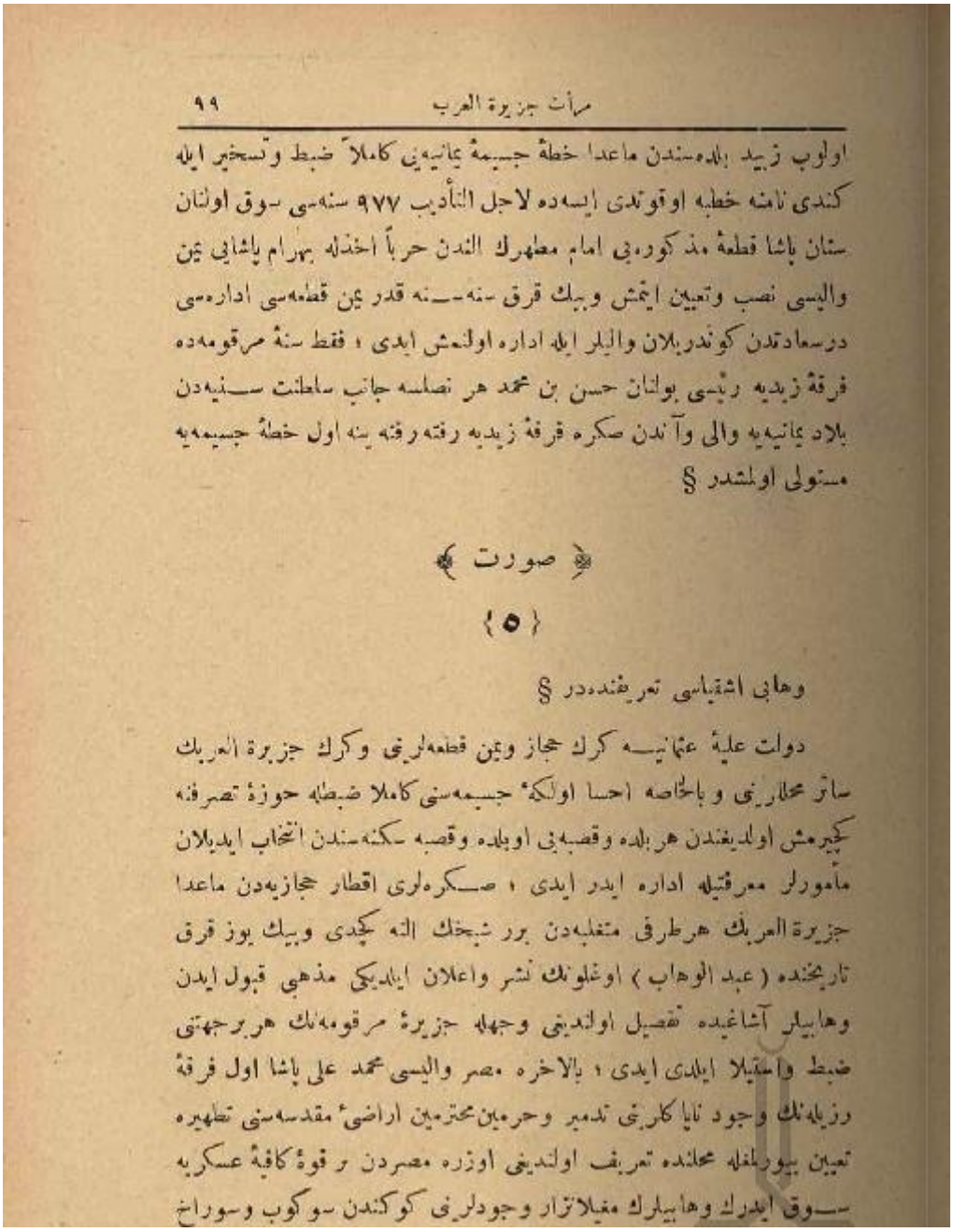

اولوب زبید بلده‌سندن ماعدا خطهٔ جسیمهٔ یمانیه‌یی کاملاً ضبط وتسخیر ایله کندی نامنه خطبه اوقوتدی ایسه‌ده لاجل التأدیب ۹۷۷ سنه‌سی سوق اولنان سنان پاشا قطعهٔ مذکوره‌یی امام مطهرك الندن حرباً اخذله بهرام پاشایی یمن والیسی نصب وتعیین ایتمش وبیك قرق سنه‌سنه قدر یمن قطعه‌سی اداره‌سی درسعادتدن کوندریلان والیلر ایله اداره اولنمش ایدی ، فقط سنهٔ مرقومه‌ده فرقهٔ زیدیه رئیسی بولنان حسن بن محمد هر نصلسه جانب سلطنت سنیه‌دن بلاد یمانیه‌یه والی وآندن صکره فرقهٔ زیدیه رفته رفته یه اول خطهٔ جسیمه‌یه مستولی اولمشدر §

﴿ صورت ﴾

﴿ ٥ ﴾

وهابی اشقیاسی تعریفندهدر §

دولت علیهٔ عثمانیه کرك حجاز ویمن قطعه‌لرینی وکرك جزیرة العربك سائر محلارینی و باخاصه احسا اولکهٔ جسیمه‌سنی کاملا ضبطه حوزهٔ تصرفنه کچیرمش اولدیغندن هر بلده وقصبه‌یی اوبلده وقصبه سکنه‌سندن انتخاب ایدیلان مأمورلر معرفتیله اداره ایدر ایدی ، صکره‌لری اقطار حجازیه‌دن ماعدا جزیرة العربك هرطرفی متغلبه‌دن برر شیخك الته کچدی وبیك یوز قرق تاریخنده (عبد الوهاب) اوغلونك نشر واعلان ایلدیکی مذهبی قبول ایدن وهابیلر آشاغیده تفصیل اولندیغی وجهله جزیرهٔ مرقومه‌نك هربرجهتی ضبط واستیلا ایلدی ایدی ، بالاخره مصر والیسی محمد علی پاشا اول فرقهٔ رزیله‌نك وجود نایا کارینی تدمیر وحرمین محترمین اراضیٔ مقدسه‌سنی تطهیره تعیین بیورلمغله محلنده تعریف اولندیغی اوزره مصردن ر قوهٔ کافیهٔ عسکریه سوق ایدرك وهابیلرك مغیلانزار وجودلرینی کوکندن سوکوب وسوراخ

EK.5: Mir'atü Cezireti'l-Arab Eserinde Vehhabilik Bölümünde Yer Alan Hasaneyn Cami-i Şerifi İsimli Fotoğraf.

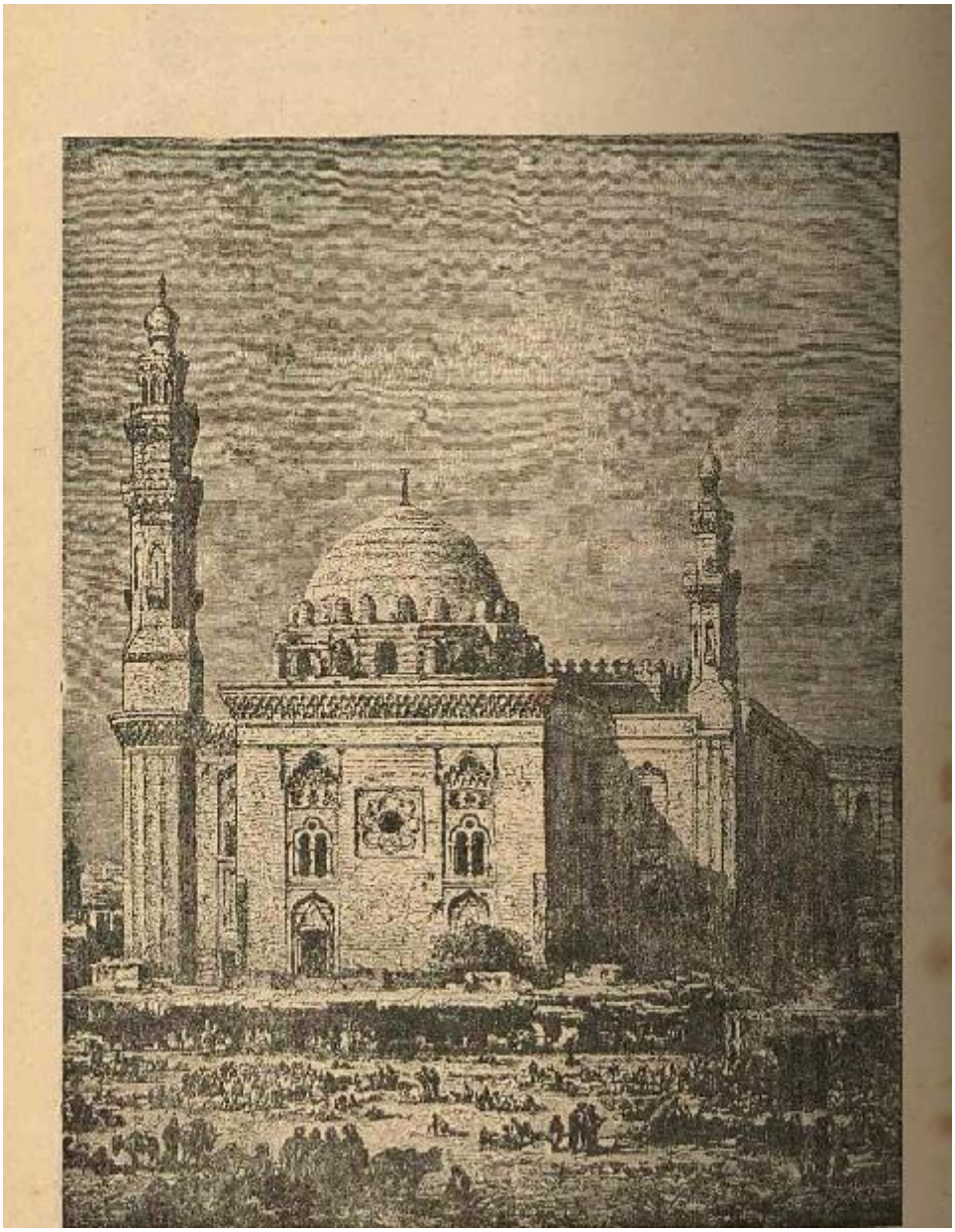

EK.6: Tarih-i Cevdet'te Mezheb-i Vehhabinin Keyfiyyet-i Zuhuru ve İntişarı Başlığı.

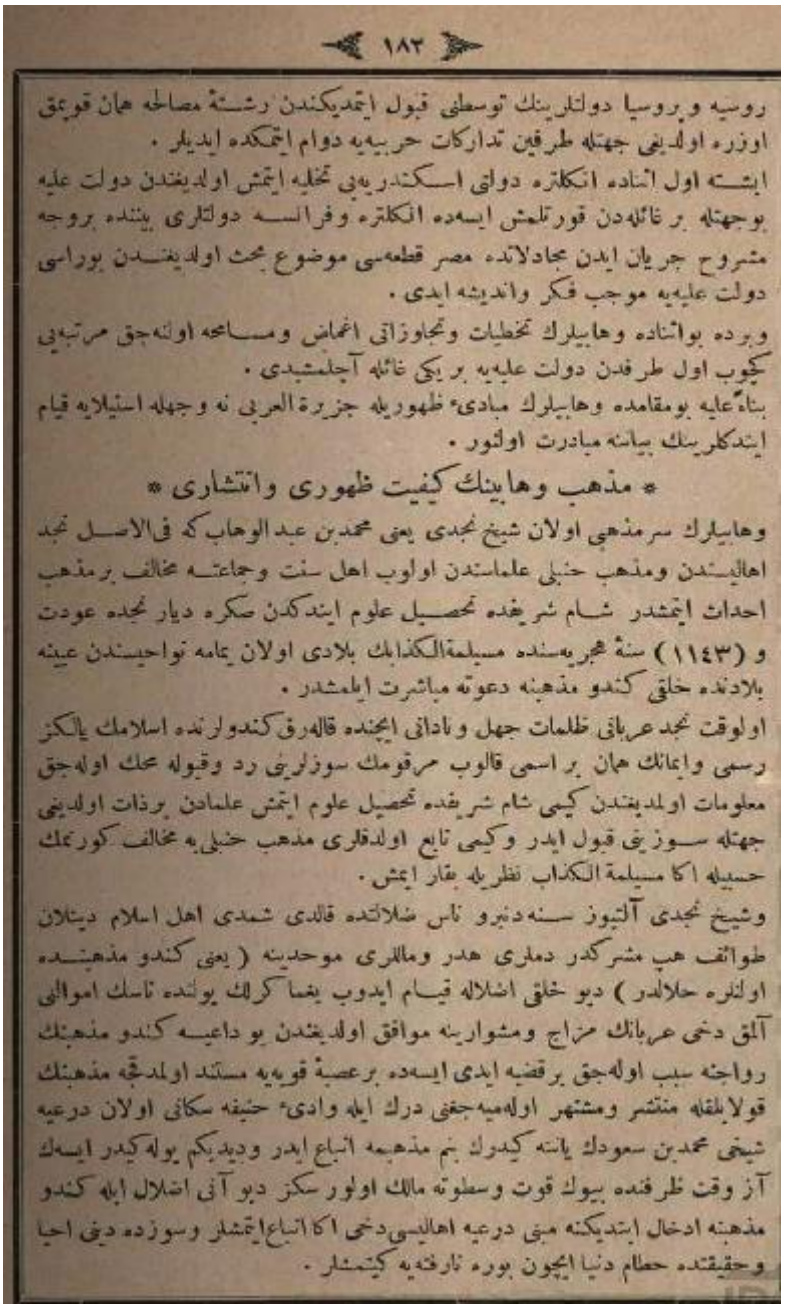

روسیه و پروسیا دولتلرینك توسطی قبول ایتمدیکندن رشتهٔ مصالحه همان قویمق اوزره اولدیغی جهتله طرفین تدارکات حربیه‌یه دوام ایتمکده ایدیلر .

ایشته اول اثناده انکلتره دولتی اسکندریه‌یی تخلیه ایتمش اولدیغندن دولت علیه بوجهتله بر غائله‌دن قورتلمش ایسه‌ده انکلتره وفرانسه دولتلری بینده بروجه مشروح جریان ایدن مجادلاتده مصر قطعه‌سی موضوع بحث اولدیغندن بورای دولت علیه‌یه موجب فکر واندیشه ایدی .

وبرده بواثناده وهابیلرك تخطیات وتجاوزاتی اغماض ومسامحه اولنه‌جق مرتبه‌یی کچوب اول طرفدن دولت علیه‌یه بر یکی غائله آچلمشدی .

بناءً علیه بومقامده وهابیلرك مبادیء ظهوریله جزیرة العربی نه وجهله استیلایه قیام ایتدکلرینك بیانه مبادرت اولنور .

* مذهب وهابینك کیفیت ظهوری وانتشاری *

وهابیلرك سرمذهبی اولان شیخ نجدی یعنی محمدبن عبد الوهاب که فی الاصل نجد اهالیسندن ومذهب حنبلی علماسندن اولوب اهل سنت وجماعته مخالف برمذهب احداث ایتمشدر شام شریفده تحصیل علوم ایتدکدن صکره دیار نجده عودت و (١١٤٣) سنهٔ هجریه‌سنده مسیلمة الکذابك بلادی اولان یمامه نواحیسندن عینه بلادنده خلقی کندو مذهبنه دعوته مباشرت ایلمشدر .

اولوقت نجد عربانی ظلمات جهل و نادانی ایچنده قالهرق کندولرنده اسلامك یالکز رسمی وایمانك همان بر اسمی قالوب مرقومك سوزلرینی رد وقبوله محك اولهجق معلومات اولدیغندن کیمی شام شریفده تحصیل علوم ایتمش علمادن برذات اولدیغی جهتله سوزینی قبول ایدر وکیمی تابع اولدقلری مذهب حنبلی‌یه مخالف کورمك حسیله اکا مسیلمة الکذاب نظریله بقار ایمش .

وشیخ نجدی آلتیوز سنه‌دنبرو ناس ضلالتده قالدی شمدی اهل اسلام دیناری طوائف هپ مشرکدر دملری هدر ومالری موحدینه (یعنی کندو مذهبنده اولنلره حلالدر) دیو خلقی اضلاله قیام ایدوب یغما کرك یولنده ناسك اموالنی آلق دخی عربانك مزاج ومشوارینه موافق اولدیغندن بو داعیه کندو مذهبنك رواجنه سبب اولهجق برقضیه ایدی ایسه‌ده برعصبهٔ قویه‌یه مستند اولمدیغه مذهبنك قولایلقله منتشر ومشتهر اولهمیه‌جغی درك ایله وادیء حنیفه سکانی اولان درعیه شیخی محمدبن سعودك یانه کیدرك بزم مذهبمه اتباع ایدر ویدیکم یوله کیدر ایسه‌ك آز وقت ظرفنده بیوك قوت وسطوته مالك اولور سکز دیو آنی اضلال ایله کندو مذهبنه ادخال ایتدیکنه مبنی درعیه اهالیسی دخی اکا اتباع ایتمش وسوزنده دینی احیا وحقیقتده حطام دنیا ایچون بوره نارفته‌یه کیتمشلر .

EK. 7: Filibeli Ahmed Hilmi'nin Tarih-i İslam Eserinde Vehhabiler ve Bazı Teşebbüsat Başlığı.

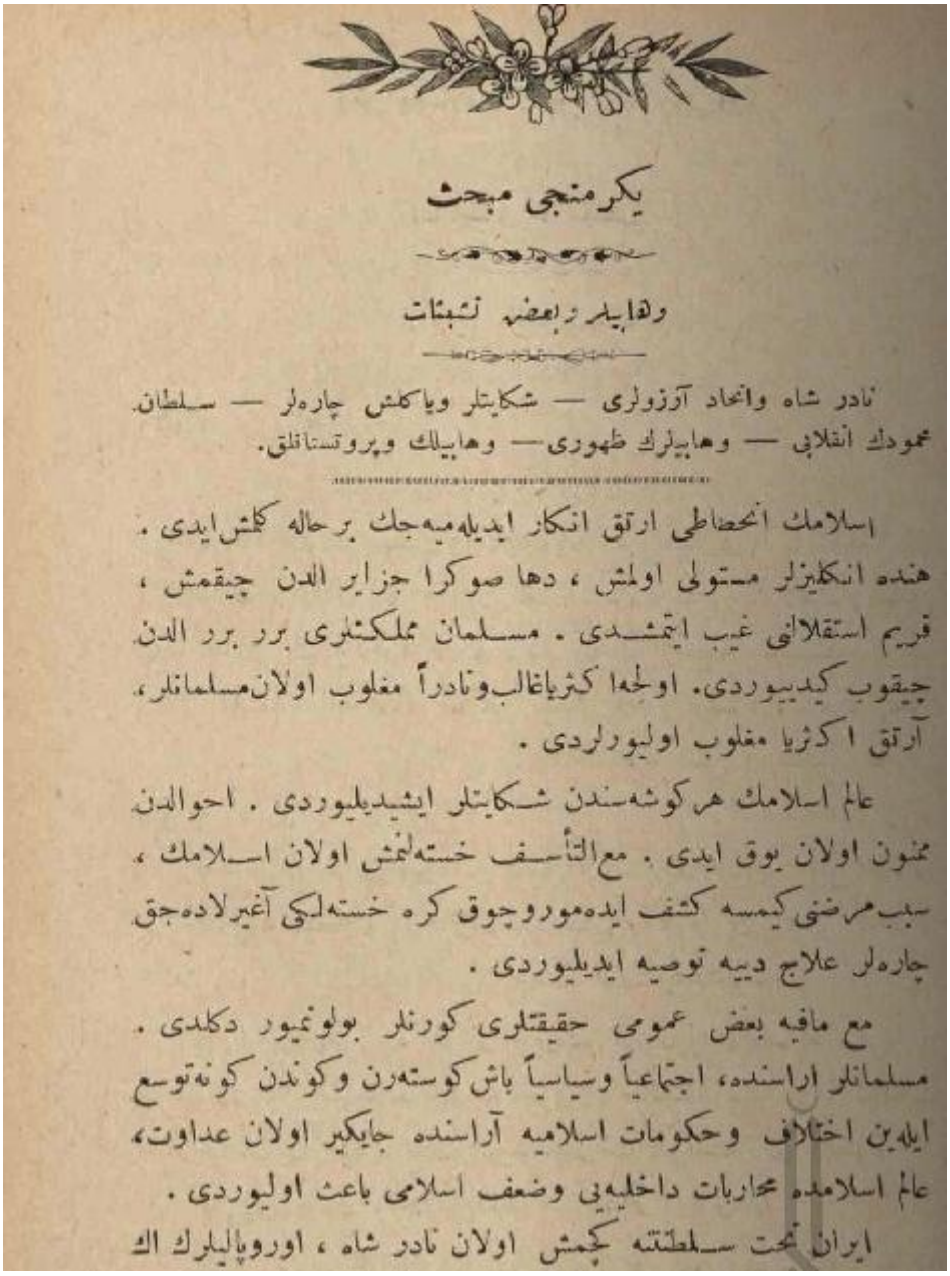

یکرمنجی مبحث

وهابیلر و بعضه تشبثات

نادر شاه واتحاد آرزولری — شکایتلر ویاکمش چاره‌لر — سلطان محمودك انقلابی — وهابیلرك ظهوری — وهابیلك وپروتستانلق.

اسلامك انحطاطی ارتق انکار ایدیله‌میه‌جك برحاله کلمش ایدی . هنده انکلیزلر مستولی اولمش ، دها صوکرا جزایر الدن چیقمش ، قریم استقلالنی غیب ایتمشدی . مسلمان مملکتلری برر برر الدن چیقوب کیدییوردی. اولجها کثریاغالب ونادراً مغلوب اولان مسلمانلر ، آرتق اکثریا مغلوب اولیورلردی .

عالم اسلامك هرکوشه‌سندن شکایتلر ایشیدیلیوردی . احوالدن محزون اولان یوق ایدی . مع‌التأسف خسته‌لنمش اولان اسلامك ، سبب مرضنی کیمسه کشف ایده‌موروچوق کره خسته‌لکی آغیرلاده‌جق چاره‌لر علاج دییه توصیه ایدیلیوردی .

مع مافیه بعض عمومی حقیقتلری کورنلر بولونیور دکلدی . مسلمانلر اراسنده ، اجتماعیاً وسیاسیاً باش کوسته‌رن وکوندن کونه‌توسع ایله‌ین اختلاف وحکومات اسلامیه آراسنده جایکیر اولان عداوت ، عالم اسلامده محاربات داخلیه‌یی وضعف اسلامی باعث اولیوردی .

ایران تخت سلطنته کچمش اولان نادر شاه ، اوروپالیلرك الك

EK.8: Abdurrahman Şeref Efendi'nin Tarih-i Asr-ı Hazır Eserinde Vehhabi Meselesi Başlığı.

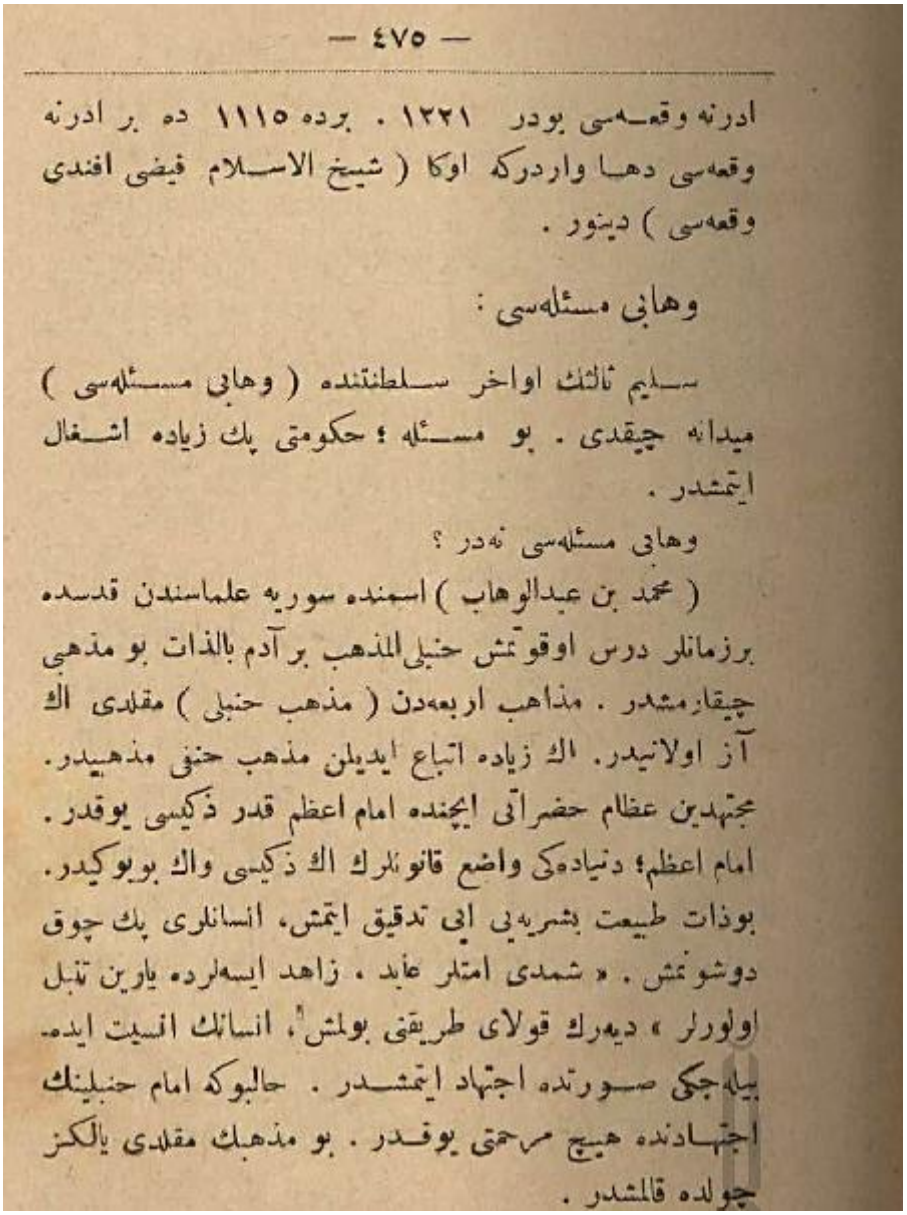

— ٤٧٥ —

ادرنه وقعه‌سی بودر ۱۲۲۱ . برده ۱۱۱۵ ده بر ادرنه وقعه‌سی دها واردرکه اوکا (شیخ الاسلام فیضی افندی وقعه‌سی) دینور .

وهابی مسئله‌سی :

سلیم ثالث اواخر سلطنتنده (وهابی مسئله‌سی) میدانه چیقدی . بو مسئله ؛ حکومتی پك زیاده اشغال ایتمشدر .

وهابی مسئله‌سی نه‌در ؟

(محمد بن عبدالوهاب) اسمنده سوریه علماسندن قدسده برزمانلر درس اوقوتمش حنبلی‌المذهب بر آدم بالذات بو مذهبی چیقارمشدر . مذاهب اربعه‌دن (مذهب حنبلی) مقلدی اك آز اولانیدر . اك زیاده اتباع ایدیلن مذهب حنفی مذهبیدر . مجتهدین عظام حضراتی ایچنده امام اعظم قدر ذکیسی یوقدر . امام اعظم ؛ دنیاده‌کی واضع قانونلرك اك ذکیسی واك بویوکیدر . بوذات طبیعت بشریه‌یی ایی تدقیق ایتمش ، انسانلری پك چوق دوشونمش . « شمدی امتلر عابد ، زاهد ایسه‌لرده یارین تنبل اولورلر » دیه‌رك قولای طریقی بولمش ، انسانك انسیت ایده‌بیله‌جکی صورتده اجتهاد ایتمشدر . حالبوکه امام حنبلینك اجتهادنده هیچ مرحمتی یوقدر . بو مذهبك مقلدی یالکز جولده قالمشدر .

EK.9: Zakir Kadiri'nin Vehhabiler Makalesinin Başlangıç Sayfası.

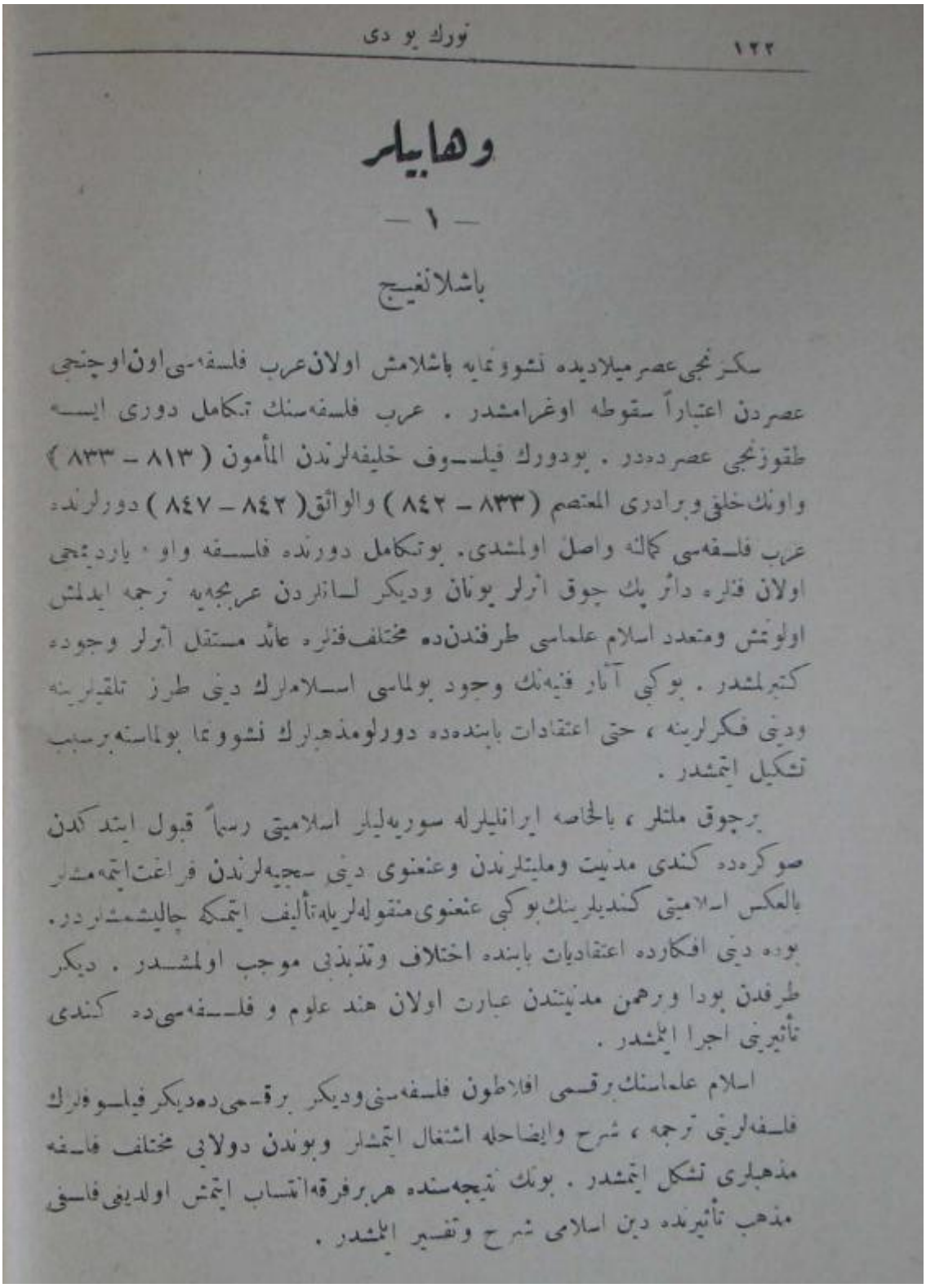

وهابيلر

— ١ —

باشلانغيج

سكزنجى عصر ميلاديده نشوونمايه باشلامش اولان عرب فلسفه‌سى اون اوچنجى عصردن اعتباراً سقوطه اوغرامشدر . عرب فلسفه‌سنك تكامل دورى ايسه طقوزنجى عصرده‌در . بودورك فيلسوف خليفه‌لرندن المأمون (٨١٣ – ٨٣٣) واونك خلفى وبرادرى المعتصم (٨٣٣ – ٨٤٢) والواثق (٨٤٢ – ٨٤٧) دورلرنده عرب فلسفه‌سى كمالنه واصل اولمشدى . بوتكامل دورنده فلسفه واو ، ياردیمجى اولان فنلره دائر پك چوق اثرلر يونان وديكر لسانلردن عربجه‌يه ترجمه ايدلمش اولونمش ومتعدد اسلام علماسى طرفندن‌ده مختلف فنلره عائد مستقل اثرلر وجوده كتيرلمشدر . بوكبى آثار فنيه‌نك وجود بولماسى اسلاملرك دينى طرز تلقيلرينه ودينى فكرلرينه ، حتى اعتقادات بابنده‌ده دورلو مذهبلرك نشوونما بولماسنه برسبب تشكيل ايتمشدر .

برچوق ملتلر ، بالخاصه ايرانليلرله سوريه‌ليلر اسلاميتى رسماً قبول ايتدكدن صوكره‌ده كندى مدنيت وملتلرندن وعنعنوى دينى سجيه‌لرندن فراغت ايتمه‌مشلر بالعكس اسلاميتى كنديلرينك بوكبى عنعنوى منقوله‌لريله تأليف ايتمكه چاليشمشلردر . بوده دينى افكارده اعتقاديات بابنده اختلاف وتذبذبى موجب اولمشدر . ديكر طرفدن بودا وبرهمن مدنيتندن عبارت اولان هند علوم و فلسفه‌سى‌ده كندى تأثيرينى اجرا ايلمشدر .

اسلام علماسنك برقسمى افلاطون فلسفه‌سنى وديكر برقسمى‌ده ديكر فيلسوفلرك فلسفه‌لرينى ترجمه ، شرح وايضاحله اشتغال ايتمشلر وبوندن دولايى مختلف فلسفه مذهبلرى تشكل ايتمشدر . بونك نتيجه‌سنده هربرفرقه انتساب ايتمش اولديغى فلسفى مذهب تأثيرنده دين اسلامى شرح وتفسير ايلمشدر .

Ek.10: Haydarizade İbrahim Efendi'nin Vehhabilik Makalesi Başlangıç Sayfası.

بناءً عليه مدينه يهوديلرى مسلمانلغه قارشى كليور ، ورسول الله افندمزله حرب ايديورلرسه اونلرك اجدادى دهافاسنى ، دهابدترينى يايمش . يعنى ارتداد ايتمش وبوزاغى يه طاپمشلردى . فقط بالاخره عقللرينى طوپلايه‌رق باشلرينه نه كلديكنى دوشونمشلر ، الداتلمش اولدقلرينى ، سامرينك حيله‌لرينه قاندقلرينى ادراك ايتمشلر وبناءً عليه حضرت موسى توبه ايتملرينى ايسته‌ينجه همان توبه ايدرك اللهه رجوع ايتمشلردى .

مدينه يهوديلرى ايسه اللهه ايمان ايتدكلرينى ، تورانك آياتنه طوتوندقلرينى ادعا ايتدكلرى حالده جناب حقك عرب اميلرندن برينه وحى الٓهيسنى انزال ايده‌جكنى انكار ايدرك بونك اوزرنده اصرار ايتمشلر وتوبه‌ده ايتمامشلردى . بونلر ، اويا كلش يوله صالمان اجدادينك يولنده كيتسه‌لر ، بونلردن توبه ايدنلره جناب حقك احسانلرينى دوشونسه‌لر نه ايى اولوردى . چونكه جناب حق توبه ايدن قوللرينك توبه‌سنى قبول ايدر . گناهلرينى عفو ايدر . باخصوص جناب حق اونلره كتاب وفرقانى انزال ايتديسه مقصد اونلرك هدايتى دكلميدى؟! صكره توبه ايدنلرك گناهلرينى باغيشلامسى آنجق نعم الٓهيه‌سنه شكر ايتملرى ايچون دكلمى ؟

مدينه يهوديلرى ، عليه الصلاة والسلام افندمزك هدايت ودين حق ايله كلمسنى چكه‌ميه‌رك اهل كتاب واهل علم اولدقلرى حالده اوقومه‌سى ، تحصيلى اولميان برامينك يولنده كيتمكدن استنكاف ايتديلر . بوندن طولاييدركه سلفلرى حقنده اللهك لطفلرينى بيان ايتمك اقتضا ايتمشدى . جناب حق فضل الهيسنى ايسته‌ديكنه بخش ايدر .

عبدالعزيز چاويش

وهابيلك

وهابى مذهبنك مؤسسى بولونان شيخ محمد عبدالوهابك صورت ظهوريله مذهب مذكورى نه يولده تأسيسه موفق اولديغى حقنده مذاهب وطرق اسلاميه تاريخنك مؤلف عاليسى فاضل محترم شيخ الاسلام سابق حيدرى زاده ابراهيم افندى حضرتلرى طرفندن قلمه آلنان شو مقالات ، نجدده اجراى سياحتله بو بابده اوزون اوزادى يه تدقيقات و تتبعاتده بولونمش اولان بعض علمانك غير مطبوع آثار قيمتدارندن اقتباس ايديلديكى جهتله بويوك اهميت وقيمت تاريخيه‌يى حائز بولونديغندن محترم قارئلرمز طرفندن دقتله تعقيب بويورلميدر .

١

وهابى مذهبى اهل سنت وجماعتك قدماى حنابله قسمندن تفرع ايتمش بر مذهبدر . بو مذهب سلطان حميد اول حضرتلرينك دور سلطنتلرنده ظهور ايتمشدر . بو مذهبك مؤسسى محمد بن عبدالوهاب نام ذاتدر . عبدالوهابده سليمانك اوغليدر . سليمان علينك ، على احمدك ، احمد راشدك ، راشد بريدك ، بريد محمدك ، محمد بريدك ، بريد مشرفك ، مشرف عمرك ، عمر بعضاد ، بعضادك ريسك ، ريس زأخرك ، زأخر محمدك ، محمد علينك ، على ده وهب التميمى النجدى نام ذاتك مخدوميدر . بو مذهبك تقرر وتعممنده خدمت ايدن ينه محمددر . عبدالوهابك بو مذهبه تعلق ايدن اعتقاديات ايله قطعياً مناسبتى يوقدر . مذهبك عبدالوهابه نسبتى مجازيدر . حتى بو مذهبه عائد بعض مسائل اعتقاديه‌دن طولايى بابا ايله اوغل بيننده شديد بر نزاع واختلافده وار ايدى . چونكه عبدالوهاب مخدومنك مسلك اعتقاديسنه جداً مخالف ايدى .

محمد بلاد نجديه‌دن ومسيلمة الكذابك مملكتى اولان يمامه نواحيسندن اولان عيينه قصبه‌سنده تولد ايتمش و پدرينك‌ده تربيه‌سى آلتنده يتشمشدر . پدرلرى او صيره‌ده عيينه قاضيسى ايدى . و مأموريتى‌ده مشهور عيينه اميرى محمد بن حمد بن عبدالله بن معمرك زمان امارتنه مصادف ايدى . عيينه اولوقت محمدك الندن چيقمامش اولديغى كبى عبدالوهابده حريمله قصبه‌سنه هنوز نقل خانه ايتمامش ايدى .

محمد فقه حنبلى‌يى پدرندن اخذ وتعلم ايتمكله برابر صغرسنندن اعتباراً دخى تفسير ، حديث ، عقايد كبى علوم شرعيه‌نك تدقيق وتتبعنه حصر مشغوليت ايتمش ايسه‌ده طريق تحصيلى بر استاد مخصوص ودائمينك ارشاد وتعليمى صورتيله تعقيب ايتمديكندن طولايى آيات واحاديثك ظواهرلرينه تمسكدن بشقه برشى طانيمامش وبوحال ايسه كندوسنى امور دينيه‌ده مفرط بر تعصبه معروض قيلمشدر . بر آدمك دينه تعلق ايدن خصوصاتده كندى رأى ذاتيسنه استناداً استنباط احكامه قالقشمسى جمهوره مخالفتله خرق اجماع كبى بر چوق محاذير وتهلكه‌يه معروض قالمسنى انتاج ايده‌جكى طبيعيدر . ايشته محمد بويله بر مسلك نتيجه‌سى ايدى‌كه بر چوق خصوصاتده نجد اهاليسنك حريت اعتقاديه‌لرينه تعرضله كندولرينى تنقيده جرأت ايله‌دى .

محمد بو صيره‌لرده عيينه‌دن مفارقتله حجازه عزيمت ايتدى . بعد الحج مدينهٔ منوره‌يه كلوب اصلاً نجدك سدير ناحيه‌سنده واقع مجمعه بلده‌سى رؤساسندن وآل سيفدن اولوب « العذب الفائض فى علم الفرائض » نام اثرك مؤلفى شيخ ابراهيمك پدرى بولنان عبدالله بن ابراهيم بن يوسفدن بعض علوم اخذ وتعلم ايتدى .

محمد مدينهٔ منوره‌ده بولندقجه خلقى حضرت پيغمبردن استقامته واستعانه‌ده بولندقلرندن طولايى طعن وتشنيع ايدر و جناب حقه قارشى وسيلهٔ كبرى و واسطهٔ عظمى اولان رسول الله افندمزك حال حياتلريله حال مماتلرينك بر اولديغى حقنده جمهور علمانك متفق الرأى اولدقلرينى نظر اعتباره آلمزدى . ايشته محمدك بو بابده غلو ايتمسندن متحصل اك بيوك خطاسى‌ده بو ايدى .

محمد مدينهٔ منوره‌ده بر مدت اقامت ايتدكدن صوكره نجده عودت ايدرك اورادن‌ده بصره‌يه كلدى . وبر مدت بصره‌ده اختيار اقامتله عالم مشهور شيخ محمد المجموعينك خلقهٔ تدريسنه دوام ايتديسه‌ده طوتمش

EK.11: Mekke'de Bulunan 3 Hint'li Vehhabi'nin Ülkelerine Geri Gönderilmesi İle İlgili Belge.

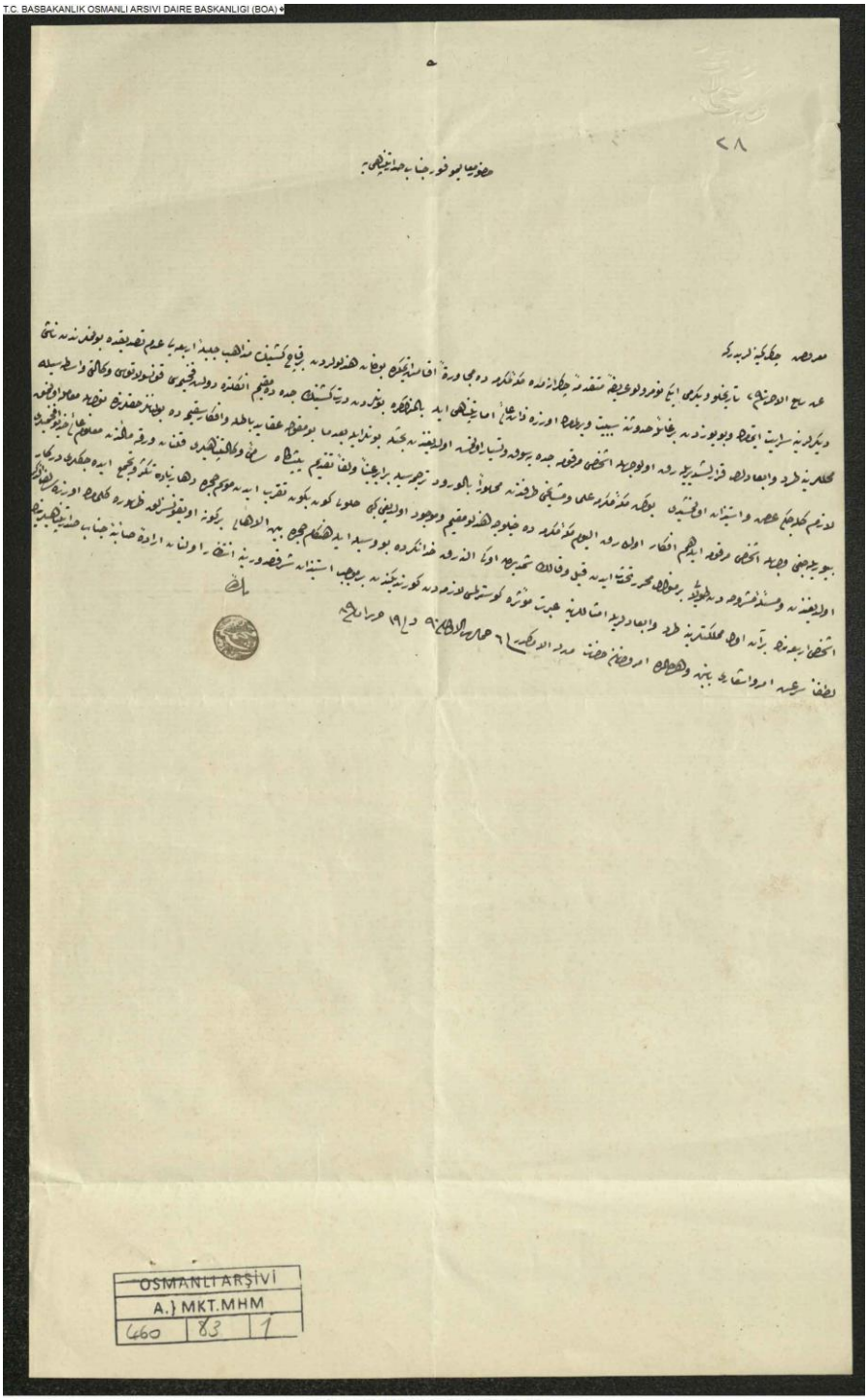

A.}MKT.MHM.00460.00083.001

EK.12: Bağdad Valisi Ali Paşa'dan Vehhabi Suud'un oğlu Abdülaziz üzerine gönderdiği Osman'ın Deriye'ye kadar giderek Abdülaziz'i öldürdüğüne ve kardeşini ağır surette yaralayıp kendi de şehid edildiğine dair tahrirat.

